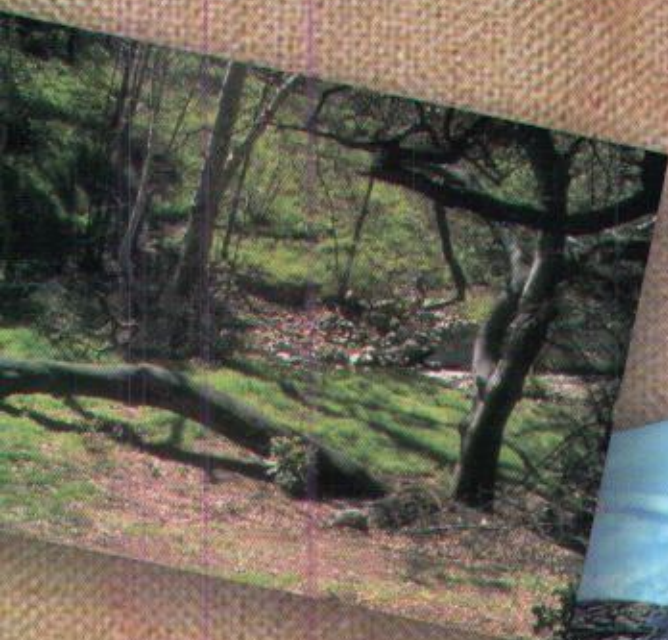


NN08201.3008



SAMEN WERKEN AAN DUURZAAMHEID



Josette Jacobs

Stellingen

WNO 08 2001, 3008

1. Duurzaamheid is een hermeneutisch probleem van het handelen. *(Dit proefschrift)*
2. Het is eigen aan een praktijk dat er samengewerkt wordt met andere praktijken. *(Dit proefschrift)*
3. Het idee dat de eerstgeborene een jongen moet zijn, is ontstaan vanuit de gedachte dat een moeder haar eigen kind geen bevalling toewenst.
4. Het feit dat je een doodskest niet mist na 6 dagen in je woonkamer en een kerstboom wel, laat zien dat het leven door gaat.
5. Het is juist een geluk dat men mensen in de rouw niet begrijpt.
6. Voor weduwen en weduwnaars met kleine kinderen zou de griepspuit standaard in het ziekenfondspakket moeten zitten.
7. Het verdient aanbeveling de term 'blind date' zó letterlijk te nemen dat men zich na afloop het uiterlijk van de partner niet kan herinneren.
8. Een vrouw die leidt bij een Argentijnse tango veroorzaakt een situatie als in het rampjaar 1672: de vrouw redeloos, de man radeloos, de dans reddeloos.
9. Binnen een democratie is een koning(in) of president overbodig.

Samen werken aan duurzaamheid

Josette Jacobs

Wageningen, 25 juni 2001



Het kader van een voorbeeld

1. Duurzaamheid

- Welke verschillende definities van duurzaamheid worden er gebruikt?

2. Hermeneutiek

- Wat is het conflict / probleem?
- Kan dit via onderhandeling of via samenwerking worden opgelost?
- Waarover wordt onderhandeld?
- Is de onderhandeling succesvol? Zo neen:
- Kan dit probleem via samenwerking worden opgelost?
- Waar gaat het inhoudelijk over?

3. Praktijken

- Wanneer spreek je van instituties en wanneer van praktijken?
- Is er een duidelijk verschil tussen instituties en praktijken?
- Welke praktijken zijn bij de casus betrokken?
- Zijn er ook instituties bij betrokken?

4. Stijlen

- Is er sprake van een of meerdere stijlen binnen een praktijk?
- Is een bepaalde stijl duidelijk herkenbaar?
- Vind je deze stijl ook terug in andere praktijken?
- Zijn de spel- speel en tactische regels te onderscheiden?

5. Samenwerking

- Welk 'ding' in de werkelijkheid hebben de betrokken praktijken gemeenschappelijk?
- Bij 'ding' (het substraat) niet alleen denken aan iets materieels. Maar ook aan: technische regeling, octrooi rechten, een dier, een dam, bomen, water, vis, bos, instrument, methode.

Conceptueel raamwerk van het proefschrift *Samen werken aan duurzaamheid*

Duurzaamheid

- Duurzaamheid binnen een praktijk is niet het probleem dat hier wordt behandeld.
- De veelheid van definities van duurzaamheid is een voordeel.
- Dilemma van duurzaamheid ontstaat doordat er interplay is tussen de praktijken.
- Duurzaamheid heeft een dynamisch karakter.
- Duurzaamheid wordt geformuleerd in teksten en komt tot uitdrukking in activiteiten: handelingen.
- Uitgangspunt: wat *doen* mensen in het geval van duurzaamheid?
- Hoe wordt de MGR ingevuld? Als een objectieve te bepalen feltelijke grens? Of een sociaal in te vullen ruimte?

De hermeneutische methode

- De vaagheid van duurzaamheid verwijst naar hermeneutiek.
- Bij duurzaamheid draait het, net als in de hermeneutiek om *horizonversmelting*.
- De versmelting van de horizon gebeurt in de *handeling*.
- Mijn uitgangspunt is dat horizonversmelting alleen plaats kan vinden als er wordt *samengewerkt*.
- Samenwerking: d.w.z. je *inhoudelijk* verdiepen in de andere betrokken praktijk.
- Let wel dit samenwerken komt tot stand in het *doen*: al doende ontstaat de samenwerking vanzelf.
- Met een *niet voorspelbaar* resultaat.
- De vaagheid van het begrip duurzaamheid is de basis van de *samenwerking*.
- Samenwerking leidt gemeenschappelijk werk.

Het praktijkbegrip

- Duurzaamheid is de gemeenschappelijke basis en vind je terug in handelingen.
- Een bepaalde handeling krijgt pas een invulling (= betekenis) in een bepaalde activiteit (= dingen die mensen doen) van een bepaalde praktijk.
- Duurzaamheid moet worden afgestemd op de interactie tussen de betrokken praktijken.
- Bij een dilemma van duurzaamheid zijn dus meerdere praktijken betrokken.

Het stijlbegrip

- Een bepaalde manier van doen is een stijl.
- Duurzaamheid als stijlen van handelen.
- Er worden twee eisen aan stijl gesteld:
- Je spreekt pas van stijl in een comparatieve situatie: d.w.z. verschillende stijlen naast elkaar.
- Deze stijlen dienen voor te komen in verschillende praktijken.

Samenwerking

- Duurzaamheidsdilemma vraagt om een vorm van intergratie die gebaseerd is op inhoudelijke samenwerking.
- Succesvolle interactie mondt uit in een materieel substraat zoals bijvoorbeeld ruimtelijke ordening.
- Het accent bij samenwerken ligt op een manier van doen, en niet op het feit dat het wat moet opleveren.
- Het concreet materieel substraat wordt door iedere praktijk verschillend geïnterpreteerd. Juist de interpretatieverschillen zorgen ervoor dat de definitie van de ene praktijk niet de definitie van de andere praktijk is.

Josette Jacobs

Samen werken aan duurzaamheid

NN08201, 3008

Josette Jacobs

Samen werken aan duurzaamheid

**Proefschrift
ter verkrijging van de graad van doctor
op gezag van de rector magnificus
van Wageningen Universiteit,
prof. dr. ir. L. Speelman
in het openbaar te verdedigen
op maandag 25 juni 2001
des namiddags om half twee in de Aula.**

1618662



Dissertatie Wageningen Universiteit. Met engelse samenvatting.
ISBN 90-5808-435-3

*Je kunt niet voorkomen dat de vogels van verdriet langs komen vliegen.
Je kunt wel voorkomen dat ze nesten in je haar maken.*

Chinees spreekwoord.

Voor Loek

Voorwoord

Een aantal mensen die een bijdrage geleverd hebben aan de totstandkoming van mijn proefschrift wil ik noemen. Allereerst Prof. Michiel Korthals, die inhoudelijk commentaar leverde. Dr. Bart Gremmen was voor mij de 'doktorvater'. Ik bedank mijn (oud) collega's van de leerstoelgroep Toegepaste Filosofie, met name Marian, Geert, Léon en Ben. Prof. Guy Widdershoven, Prof. Marjan Margadant en Dr. Noëlle Aarts gaven waardevol commentaar op een eerdere versie van dit proefschrift. Annemiek Barnouw ontwierp de kaft. Marleen Klitsie zorgde voor de broodnodige 'human resources'. De samenwerking met de kunstenaar Pauline Becking en haar vertrouwen, stond aan de basis van het kunstproject, waarbij in het verlengde van dit proefschrift, duurzaamheid beeldend wordt weergegeven. Kunstenaar Paul Perry zorgt voor de definitieve invulling van het kunstwerk.

"We stonden samen voor het raam. Ze wees naar de kruin van een hoge esdoorn, waarin zich een koepelvormig nest aftekende.

'Dat is van twee eksters,' zei ze. 'Ze maken hun nest met een dak, net als wij, en ze strijken het aan met modder. Een paar maanden geleden, toen het zo vreselijk stormde, ging 's nachts het hele nest tegen de grond. De volgende ochtend begonnen ze van voren af aan, takje voor takje.'

Ze sloeg een arm om me heen.

'Als het me allemaal te veel wordt,' zei ze, 'kijk ik naar dat nest. Dan vertel ik mezelf dat ik moet zijn zoals de eksters. Dat ik van dag tot dag moet leven en mijn werk moet doen. Niet in de afgrond kijken, maar doorgaan. Gewoon doorgaan tot de volgende storm.'

We dronken koffie." (Carl Friedman 1996, p.55.)

Het schrijven van dit proefschrift is te vergelijken met een lange fietstocht, met erg veel tegenwind.

Ik heb zelf moeten trappen, maar wel met veel duwtjes in de rug. Zoals het vertrouwen van Bart. De poster van mijn onderzoek, die Bieneke liet afdrukken. En dan de heerlijke 'lekkere' duwtjes van Olga en Wilma, die ons iedere week verraste met een heerlijke maaltijd. De kunstprojectgroep van de NUON, met name het vertrouwen van Annemarie Goedmakers. De e-mails van Hilda. De vele kaarten van Carola en Sympha. Het weekend voor kinderen in de rouw, verzorgd door vele medewerkers van stichting achter de Regenboog. De bezoeken van oud-collega's van Loek. De betrokkenheid van leerkrachten van Daltonschool De Veste. Antoinette van Zalinge van 't Klooster Centrum van Kunstzinnige Vorming te Harderwijk, die het initiatief nam voor het muzikaal intermezzo.

Loek heeft het mogelijk gemaakt dat ik ben begonnen met mijn promotieonderzoek. Andere vrienden hebben ervoor gezorgd dat ik het kon afmaken. Bienneke, Ninette en Maurice, Koos en Wilma, Olga en Jan, Marian en Jos, Joke en Wim, Gonny en Huub, Anna-marie en Freek, Hans en Jenny, Henk-Jan en Riek, Mirjam en Johan, Hans en Hilda, Carola en Wim, Harrie, Geert de Boer en Josef Kockelmans. Karel gaf mij het inspirerende boek van Carl Friedman (1996). Keimpe hield een eeuwenoude traditie in stand. Gert becommentarieerde de eerste twee hoofdstukken. Jacco heeft het proefschrift van uitstekend redactioneel commentaar voorzien. Ab verzorgde het drukwerk.

Mijn broers hebben ook hun steentje bijgedragen. Maarten nam de moeite, als 'technaut' om mijn proefschrift van waardevol commentaar te voorzien. René was er altijd, Gerard op momenten dat ik hem nodig had.

De ouders van Loek stonden altijd voor me klaar, ze hebben alleen nu heel veel verdriet.

Mijn ouders hebben de basis gelegd voor dit proefschrift.

Voor Ruutger en Matthijs geef ik het promotiefeest. Zij hebben er uiteindelijk voor gezorgd dat ik dit proefschrift kon afmaken.

Het is zo erg dat ik Loek niet meer kan bedanken. Dit boek draag ik aan hem op.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	
Hoofdstuk 1: Inleiding en de zaak zalmen	1
1.1 Inleiding	1
1.2 Probleemstelling en kader.....	4
1.3 Opzet van het boek.....	6
1.4 De zaak zalmen	8
Hoofdstuk 2: Duurzaamheid	13
2.1 Inleiding	13
2.2 Nationaal Milieu Beleidsplan (NMP)	15
2.3 De Wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid (WRR)	17
2.4 NMP versus WRR.....	19
2.5 Duurzaamheid en hermeneutiek.....	22
Hoofdstuk 3: De hermeneutische traditie	25
3.1 Duurzaamheidsdilemma als hermeneutisch probleem.....	25
3.2 Geschiedenis van de hermeneutiek	26
3.3 Het belang van handelingen.....	32
3.4 Conclusie.....	37
Hoofdstuk 4: De hermeneutiek van tradities (Hans-Georg Gadamer)	
.....	39
4.1 Inleiding	39
4.2 Toepassingsterrein: van tekst naar handeling.....	40
4.3 Hermeneutiek als dialoog.....	43
4.4 De theoretische basis van de hermeneutiek van Gadamer.....	47
4.5 Conclusie.....	58
Hoofdstuk 5: Duurzaamheid draait om handelingen	60
5.1 Inleiding	60
5.2 Duurzaamheid en handelingen.....	61
5.3 Turner en het sociaal praktijkbegrip.....	63
5.4 Het 'ruime' praktijkbegrip binnen de wetenschapsfilosofie	64
5.5 Het ethisch praktijkbegrip (MacIntyre)	65
5.6 Het maatschappelijk praktijkbegrip (Gremmen).....	68
5.7 Conclusie.....	72

Hoofdstuk 6: Van praktijken naar stijlen	74
6.1 Inleiding	74
6.2 Uitbreiding van het praktijkbegrip met de hermeneutiek	75
6.3 Het stijlbegrip van Smit, Gould en Harwood	77
6.4 De combinatie van praktijk met stijl	81
6.5 Conclusie: stijlbegrip als paraplu-begrip	84
Hoofdstuk 7: Samenwerking tussen praktijken: hoe ontstaat dat?	87
7.1 Inleiding	87
7.2 Interactie en praktijken (Durkheim)	88
7.3 Interactie en instituties (Searle en Gremmen)	90
7.4 Interactie en onderliggend materieel substraat (Witsen Elias)	92
7.5 Compromis als benadering van een inhoudelijke interactie tussen praktijken	95
7.6 De status van het materiële substraat	99
7.7 Conclusie	100
Hoofdstuk 8: Duurzaamheid in meervoud	103
8.1 Inleiding	103
8.2 Het hermeneutische model: van object niveau naar abstract niveau	104
8.3 Samenwerking en de invulling van de milieugebruiksruimte	105
8.4 De zaak aalscholvers en beroepsvisserij	106
8.5 De zaak bosbouw	112
8.6 Besluit	119
Summary	121
Literatuur	125
Portret van Josette	133

Losse Kaarten: Conceptueel raamwerk van het proefschrift *Samen werken aan duurzaamheid*
Het kader van een voorbeeld

Hoofdstuk 1 Inleiding en de zaak zalmen

1.1 Inleiding

De Rabobank organiseerde in mei 1998, ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan, een internationaal congres met de titel 'Sustainability: choices and challenges for future development'. Het zet wel aan tot denken dat uitgerekend duurzaamheid de basis vormt van een congres ter gelegenheid van zo'n belangrijk feest. Bart Jan Krouwel (hoofd stafgroep duurzame ontwikkelingen Rabobank), de man die het idee heeft aangedragen voor dit congres, vertelde mij dat er drie jaar eerder geen draagvlak was voor een bijeenkomst met duurzaamheid als onderwerp. Tijdens de lezingen werd duidelijk dat succesvolle bedrijven duurzaamheid als strategische doelstelling nastreven. De boodschap van het congres luidde: "Succesvolle bedrijven en overheden zijn diegene die het idee van duurzame ontwikkeling, schonere productie en eco-efficiëntie zowel begrijpen als uitoefenen". (Rabobank International 1998, p.ii) Dit congres laat zien dat duurzaamheid een belangrijke sociale norm is, in vele lagen van de samenleving. Maatschappelijke instellingen, bedrijven en universiteiten passen hun beleid aan aan deze maatschappelijke norm.

Bedrijven zoals de NUON laten milieubelangen steeds vaker meespelen in hun ondernemingsbeleid. Meer en meer spelen daarbij economische motieven en toekomstscenario's een rol. Energie bijvoorbeeld zal niet altijd zo goedkoop blijven als het nu is. Er zijn schone, duurzame energiebronnen en alternatieven nodig voor alle eindige grondstoffen. Dat de NUON duurzaamheid ook als een maatschappelijke norm beschouwt blijkt onder andere uit de inhoudelijke en financiële betrokkenheid bij een project dat in het verlengde van dit proefschrift ligt. Het project is een samenwerkingsverband tussen de energimaatschappij, een beeldend kunstenaar en de promovendus. Het doel is een kunstwerk te creëren dat een brug vormt tussen de *concrete* invulling van duurzaamheid in de vorm van duurzame energie en een *abstracte* analyse van het begrip duurzaamheid in dit proefschrift. (Meer over de inhoudelijke link tussen kunstwerk, proefschrift en bedrijfsleven zie Van der Plas 2000)

Daarnaast dwingen maatschappelijke ontwikkelingen bedrijven ertoe hun positie en gedrag te herzien. Een voorbeeld hiervan is het bedrijf Shell, dat na het debacle met de Brent Spar en de problemen met oliewinning in Nigeria, tegenwoordig meer rekening probeert te houden met sociale en milieubelangen. Dit komt naar voren in onder andere de introductie van een ander communicatiemodel eind jaren negentig. "For instance, consider this new decision model of Shell: 'If you want to invest, first talk with the outside world.' Shell wants to abandon the Decide-Announce-Defend (DAD) model. They no longer want to decide about big investments in isolation and after that, start

consultations with governments about licences and permissions. Shell therefore pleads for a resolute reversal of this traditional model and presents a new so-called Triple-D model: Dialogue-Decide-Deliver. In the first phase the dialogue between authorities, social groups and other agencies will be the central focus to create strong support and commitment." (Luyten en Gremmen 1998, p.97)

Een ander voorbeeld is de bouwwereld. Ruim tien jaar geleden werd het begrip 'duurzaam bouwen' geïntroduceerd in het Nationaal Milieubeleidsplan. In dit plan werden maatregelen aangekondigd om nadelige effecten van bouwactiviteiten, de gebouwen zelf en de gebouwde omgeving op gezondheid en milieu terug te dringen. Deze maatregelen leidden tot de oprichting van een nationaal Dubocentrum (<http://www.dubo-centrum.nl>). Inmiddels zijn er vier pakketten Duurzaam Bouwen: voor woningbouw, utiliteitsbouw, de sector grond- weg- en waterbouw en voor stedenbouw. Ook overheden nemen in hun beleid steeds vaker milieu belangen mee. Zo wist de kleine korenwolf in Limburg uitbreiding van bedrijfsterreinen op te houden, omdat internationale wetgeving zijn leefgebied beschermt.

Wetenschap en onderwijs blijven niet achter. Onderwijs speelt bij het bereiken van een duurzame samenleving een cruciale rol. Universiteiten en hogescholen vervullen een belangrijke taak door de nieuwe denkwijze te integreren in de manier waarop zij mensen opleiden. Diverse Europese universiteiten nemen duurzaamheid als thema van hun onderzoek. Wageningen Universiteit plaatste als eerste universiteit in Nederland duurzaamheid in haar missie. "De Landbouwuniversiteit wil de wetenschappelijke kennis ontwikkelen en uitdragen die de samenleving nodig heeft om op duurzame wijze te voorzien in haar behoefte aan gezond voedsel en schoon leefmilieu." (Landbouwuniversiteit Wageningen 1992). De neerslag van deze missie heeft onder andere geresulteerd in een aantal proefschriften waarin duurzaamheid benaderd wordt vanuit diverse disciplines (zie bijvoorbeeld Van Vlist 1998, Wiersum 1999, Beekman 2001 en Deblonde 2001). Deze missie is inmiddels vervangen door een nieuwe missie, waarin duurzaamheid nog steeds centraal staat. Ook andere universiteiten hanteren de vraag naar duurzaamheid als uitgangspunt en doelstelling voor het onderwijs en onderzoek. Alle universiteiten en de meeste hogescholen zien de noodzaak van specifieke aandacht voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs. In 1999 hebben zij dit bekrachtigd met de ondertekening van een handvest, waarin zij aangeven duurzame ontwikkeling te willen integreren in onderwijs, onderzoek en bedrijfsvoering (<http://www.dho21.nl>). Dit handvest onderstreept het belang van de structurele integratie van duurzame ontwikkeling in het onderwijs door onder andere in elke studie ruimte te maken voor interdisciplinair onderwijs, waarin gewerkt wordt aan een concreet duurzaamheidsvraagstuk. Om duurzame oplossingen te ontwikkelen, is het namelijk essentieel dat mensen met kennis van verschillende disciplines leren samenwerken. Duurzaamheidsproblemen ontstaan doordat men zich te weinig realiseert dat duurzaamheid zich in het totale ecosysteem afspeelt (zie Callicot 1999).

Deze ontwikkelingen wekken bij ons de indruk dat milieuproblemen van tamelijk recente datum zijn. Maar al in de oude Griekse beschaving is de ontbossing van de gehele kuststrook aldaar ontstaan. (Hughes 1975). En in 1257 moest de Engelse koningin Eleanor haar residentie ontvluchten vanwege hevige hinder door rookontwikkeling als gevolg van het stoken van vette kolen. De eerste wet op de luchtverontreiniging verscheen daar reeds in 1273. Toch bleef men in Engeland tot na 1945 vette kolen gebruiken. Dit was de belangrijkste oorzaak van de Londense 'smog'. In de Nederlanden dateren de eerste verordeningen over het gebruik van bepaalde brandstoffen in verband met luchtverontreiniging uit de zeventiende eeuw. Nieuw zijn de vraagstukken niet, maar wél namen de milieuproblemen in de twintigste eeuw sterk toe als gevolg van de enorme bevolkingsexplosie, de industrialisatie en het gemotoriseerde verkeer, vooral in Europa, Noord-Amerika en Japan. De laatste decennia zijn kennis van en inzicht in de kwade gevolgen van te drastische ingrepen in het milieu snel toegenomen. Publicaties zoals die van de Club van Rome (Meadows 1972), en ons door de ruimtevaart gegroeide besef van de beperkte omvang van de aarde, hebben daar veel toe bijgedragen. De eindigheid van de grondstoffenvoorraad (op is op!) en de beperkte opvang-capaciteit voor afval zijn algemeen bekend. De omvang van het tropisch regenwoud neemt snel af, met desastreuze gevolgen voor de bodem (erosie) en het klimaat (droogte). Sterft een levensvorm uit door menselijk of ander ingrijpen, dan is die voorgoed verdwenen. Dan heeft dus een onomkeerbare verandering plaatsgevonden.

Met de intensivering van de milieuproblemen doet duurzaamheid in de politiek zijn intrede. Het is gebruikelijk om met de term duurzaamheid te verwijzen naar de toekomst. Zo vestigde de Club van Rome de aandacht enerzijds op een in de toekomst te verwachte tekort (absolute schaarste) aan voedsel en natuurlijke hulpbronnen, anderzijds op een absoluut overschot aan milieuverontreiniging. Doordat de Club van Rome het accent bij duurzaamheid legt op de toekomst wordt duurzaamheid een ideaal, dat wellicht nooit bereikt wordt. Duurzaamheid beschouwt men als het ware als een droom. Men kan echter ook uitgaan van het idee dat duurzaamheid al eeuwenlang aanwezig is. Deze laatste kijk op duurzaamheid spreekt mij aan. Er zijn vele dynamische processen in de samenleving die ervoor zorgen dat duurzaamheid juist wel of juist niet zichtbaar is. Traditie speelt vanuit deze benadering van duurzaamheid een belangrijke rol. Duurzaamheid maakt deel uit van een dynamisch proces, dat voortdurend in beweging is. Het belang van traditie voor duurzaamheid komt uitgebreid in dit proefschrift aan de orde, onder andere in paragraaf twee van dit hoofdstuk.

Een ander kenmerk van duurzaamheid is dat het vele formuleringen kent. Je zou echter verwachten dat binnen al de combinaties met betrekking tot duurzame ontwikkeling, duurzame landbouw, duurzame energie, duurzaam onderwijs verwezen wordt naar een heldere algemene definitie van duurzaamheid. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Uit een literatuuronderzoek naar een inventarisatie van het aantal definities van duurzaamheid in, opdracht van de Wereldbank, blijkt dat er maar liefst 190 verschillende omschrijvingen van duurzaamheid bestaan (Zie Van den Belt 1995, p. 179). Bijvoorbeeld de Raad voor Milieu en Natuuronderzoek (RMNO) omschrijft duurzame ontwikkeling

als een continue, vanzelfsprekende manier van kijken, denken en doen vanuit een ecologisch en sociaal perspectief: een gevoeligheid voor kwaliteit van de natuur temidden van andere behoeften, waarden en ambities. (RMNO 1995) Het begrip 'duurzaamheid' is in de politiek geïntroduceerd door het rapport van de Wereld Commissie voor Milieu en Ontwikkeling, het zogenaamde Brundtlandrapport (1987). Duurzame ontwikkeling is "development that meets the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their own needs". (WCED 1987, p.43) In het eerste Nationale Milieubeleidsplan (NMP I) wordt dit vertaald als "Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder daarmee voor toekomstige generaties de mogelijkheden in gevaar te brengen om ook in hun behoeften te voorzien." (Tweede Kamer 1989) Duurzaamheid wordt hier verbonden met ontwikkeling. Ontwikkeling staat niet alleen voor ontwikkeling van ontwikkelingslanden, maar tevens voor de daarmee samenhangende ontwikkeling in de rijke landen. Deze omschrijving van duurzaamheid is tamelijk vaag en heeft zich dan ook geleend voor vele interpretaties. Rudy Rabbinge, hoogleraar Theoretische Productie Ecologie aan de Wageningen Universiteit en lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) verwoordt dit probleem in een interview als volgt: "Wat is duurzaamheid? Dat blijft toch enorm in het vage. Kijk maar naar de politiek. Iedere partij zegt te streven naar hetzelfde: duurzame ontwikkeling. Maar als men het over concrete invulling heeft, is men het plotseling heftig met elkaar oneens. De praktijk van alle dag leert dat dit begrip moeilijk te hanteren is, omdat duurzaamheid op verschillende manieren kan worden beoordeeld." (Rabbinge 1994). Hieruit spreekt irritatie over het heteromorfe karakter van het duurzaamheidsbegrip bij Brundtland. Jacob (1994) houdt zelfs een pleidooi voor een eenduidige definitie. Ik beschouw echter het heteromorfe karakter als een voordeel. In paragraaf twee kom ik hierop terug.

1.2 Probleemstelling en kader

Vele sectoren in de samenleving nemen duurzaamheid als sociale norm serieus mee in hun beleid. Veelal is het zo dat een milieu-probleem binnen een sector opgelost kan worden, zodat deze sector duurzaam wordt. Zo kan bijvoorbeeld een energiemaatschappij binnen het gebied van de Colorado rivier in de Verenigde Staten duurzaam te werk gaan door dammen in de rivier te plaatsen, zodat hydro-electriciteit wordt opgewekt. Deze oplossing kan echter een bedreiging vormen voor de duurzaamheid van andere betrokken sectoren. Zo vormen de dammen bijvoorbeeld een belemmering voor de duurzame vangst van zalm. De zalmen kunnen zich niet meer voortplanten omdat de dammen de trek van de zalmen blokkeren naar hun geboortegrond. De bestaande duurzame visvangst komt hiermee in het nauw. Op deze wijze ontstaat wat ik een duurzaamheidsdilemma noem, waarbij een duurzame oplossing van de ene sector een niet duurzame oplossing voor de andere betrokken sector vormt. In dit boek analyseer ik de problematiek rondom duurzaamheid, waarin ik mij in het bijzonder richt op een filosofische benadering van dit duurzaamheidsdilemma.

Vijf vermoedens van duurzaamheid worden uitgewerkt in het theoretische kader van dit proefschrift. Het eerste vermoeden onderstreept het feit dat duurzaamheid een abstract begrip is, dat echter een basis heeft in de werkelijkheid. Dit vertaal ik in een onderscheid tussen het abstracte niveau en het object-niveau. Door te verduidelijken wat de verschillen/overeenkomsten zijn op het *abstracte* niveau, kan greep op de situatie op *object-niveau* worden verkregen. Wat is het verschil tussen deze niveaus? Op het abstracte niveau probeert men het gezichtspunt van waaruit naar de objecten gekeken wordt, weer te geven. Men spreekt dan van het begrip van iets, zoals bijvoorbeeld het begrip 'huis'. "Een begrip omvat, stipuleert, brengt naar voren, het algemene, het abstracte van iets dat dat iets zijn eigen specificiteit geeft." (Willemsen 1992, p. 44) Het begrip huis slaat dus op het specifieke dat alle huizen gemeen hebben. Gebruik makend van een grap van Althusser (1976), kan dit onderscheid verduidelijkt worden door aan te geven dat 'het object zalm', in tegenstelling tot 'het begrip zalm' wel gegeten kan worden. 'Het object zalm' bevindt zich dus in de natuur, in de werkelijkheid. In tegenstelling tot het 'begrip' zalm dat het eenvoudigst kan worden opgevat als een hulpmiddel voor het verstand, om te denken. Een begrip kan alleen maar gedacht worden als een 'mentale' constructie dat buiten het denken niet bestaat.

Het tweede en derde vermoeden is terug te vinden in de hiervoor gegeven beschrijving van de milieuproblemen: de verwijzing van duurzaamheid naar een eeuwenoude traditie én het heteromorphe karakter van duurzaamheid. Met het oog op een filosofische analyse van het begrip duurzaamheid wil ik de samenhang aantonen tussen deze kenmerken van duurzaamheid en duurzaamheid als een hermeneutisch probleem. Het heteromorphe karakter van duurzaamheid verwijst naar de verschillende interpretaties van het duurzaamheidsbegrip, die een voorwaarde zijn voor een hermeneutische basis. Met name de hermeneutiek van Gadamer vormt een goed uitgangspunt voor een analyse van het duurzaamheidsprobleem, omdat in zijn hermeneutiek het begrip traditie centraal staat. In dit proefschrift wil ik nagaan in hoeverre dit zo gezien kan worden.

Het vierde vermoeden hangt samen met de kwestie dat duurzaamheid gebaat is bij het motto '*geen woorden maar daden*'. Met andere woorden duurzaamheid draait om handelingen. Het motto wekt de indruk dat het alleen maar zou gaan om het stellen van een daad. Dit motto verwijst echter ook naar het uitgangspunt dat duurzaamheid gericht is op activiteiten. Bij een conceptuele analyse van duurzaamheid wil ik mij richten op de proceskant. Ik ga er vanuit dat het interpreteren van handelingen voorop staat en niet het interpreteren van definities in bijvoorbeeld internationale verdragen. Duurzaamheid wordt alleen bereikt als we ook daadwerkelijk actie ondernemen.

Het vijfde vermoeden sluit aan bij een typisch kenmerk van een duurzaamheidsdilemma. Een oplossing voor een duurzaamheidsdilemma moet gezocht worden in het creëren van een invulling van duurzaamheid waarin alle betrokken sectoren zich kunnen vinden. In dit proefschrift wil ik laten

zien dat *samenwerking* en niet alleen onderhandeling tussen de betrokken partijen van een duurzaamheidsdilemma een oplossing kan brengen.

Samenvattend luiden deze vijf aspecten van duurzaamheid: duurzaamheid is een abstract begrip met een basis in de werkelijkheid; duurzaamheid bouwt voort op een eeuwenoude traditie; duurzaamheid heeft een heteromorf karakter; duurzaamheid is gericht op activiteiten. Een duurzaamheidsdilemma kan worden opgelost door samenwerking tussen de betrokken sectoren.

1.3 Opzet van het boek.

In het voorgaande heb ik aangegeven dat ik het accent bij duurzaamheid leg op traditie én de verschillende interpretaties van het duurzaamheidsbegrip. Voeg hieraan toe dat het bij duurzaamheid om handelingen draait, dan kom ik uit bij de vraag *in hoeverre duurzaamheid gezien kan worden als een hermeneutisch probleem van het handelen*. In dit proefschrift wil ik de vruchtbaarheid van dit perspectief laten zien. In hoofdstuk twee ga ik in op de problematiek rondom duurzaamheid.

De hermeneutiek van Gadamer

Als uitgangspunt voor een hermeneutiek van het handelen neem ik de theorie van Gadamer. In het geval van de hermeneutiek van Gadamer hebben we te maken met het interpreteren van teksten. Gadamer houdt zich bezig met de vraag hoe het mogelijk is dat men bijvoorbeeld een 25 eeuwenoude tekst begrijpt. Lijkt het toepassen van de hermeneutiek van Gadamer op het eerste gezicht dan niet 'contra - intuïtief'? Waarom wil ik juist de hermeneutiek van Gadamer inzetten voor het interpreteren van handelingen? De verschillende begrippen van de hermeneutiek van Gadamer zoals traditie, horizonversmelting, eindigheid, historiciteit en de dialoog sluiten goed aan bij mijn conceptuele analyse van duurzaamheid. Mag ik dan zonder meer de hermeneutiek van Gadamer toepassen op handelingen? In hoofdstuk drie en vier komen deze vragen aan de orde. Ik laat in hoofdstuk vier onder andere zien dat Gadamer zelf openingen in zijn theorie biedt, zodat zijn hermeneutiek kan worden toegepast op handelingen. Hoofdstuk drie geeft een overzicht van de hermeneutische traditie.

Praktijken in dialoog

De hermeneutiek van Gadamer heeft het karakter van een gesprek. Hoe vertaal ik dit naar de problematiek van duurzaamheid? Wat wordt er geïnterpreteerd bij duurzaamheid en wie is er met elkaar 'in gesprek'? In het geval van een duurzaamheidsdilemma heb je te maken met twee of meer maatschappelijke sectoren die elkaar moeten begrijpen, waarbij elke sector een eigen interpretatie van duurzaamheid geeft. Een voorbeeld van een sector die betrokken is bij het opwekken van duurzame energie in de Colorado rivier is de energiemaatschappij en de beroepsvisserij. Deze sectoren noem ik praktijken. Een praktijk moet worden opgevat als een verzameling activiteiten.

Doordat het praktijkbegrip als conceptueel instrument voor duurzaamheid genomen wordt krijgt duurzaamheid ook automatisch de structuur van een praktijk. Dit houdt in dat de wijze waarop duurzaamheid zich ontwikkelt, gekoppeld is aan de manier waarop interne en externe aspecten van een praktijk zich ontwikkelen. Duurzaamheid moet ook afgestemd worden op de interactie met andere betrokken praktijken. Binnen de praktijk van de energieopwekking kan duurzame hydro-energie worden bereikt door het plaatsen van dammen in de Colorado rivier, deze duurzame oplossing moet echter afgestemd worden op de (niet) duurzame gevolgen voor andere betrokken praktijken, zoals de beroepsvisserij. Het is dus niet meer voldoende dat duurzaamheid zich slechts binnen een praktijk ontwikkelt. Een duurzaamheidsdilemma kan ontstaan in een situatie waarbij de interne en de externe ontwikkeling van duurzaamheid met elkaar botsen.

Deze interne en externe ontwikkeling van duurzaamheid is terug te voeren op het onderscheid van handelingen, die óf op het maken óf op het doen gericht zijn. De handelingen die op een eindproduct afgestemd zijn spelen zich meestal binnen een praktijk af, de handelingen die gericht zijn op een proces spelen zich tussen praktijken af. Deze twee soorten van handelingen zijn uiteraard met elkaar verweven. Ze vallen wel te onderscheiden maar niet te scheiden. In hoofdstuk vijf ga ik uitgebreid in op het praktijkbegrip.

Van praktijkbegrip naar stijlbegrip

Een duurzaamheidsdilemma kan ontstaan als de opvattingen over duurzaamheid van de ene praktijk niet worden afgestemd op andere betrokken praktijken. Een betere afstemming zou mijns inziens bereikt kunnen worden als de manier van doen van de ene praktijk zou aansluiten op de manier van doen van de andere betrokken praktijk(en). Een manier van doen noem ik een stijl. Het is als het ware een concept dat overeenkomstige handelingen en activiteiten in verschillende praktijken zichtbaar maakt. Door het praktijkbegrip uit te breiden met het stijlbegrip kan men laten zien dat verschillende handelingen, activiteiten en kenmerken in een patroon passen, gerelateerd zijn aan elkaar. De verschillende handelingen worden geordend. De relaties tussen de handelingen worden verduidelijkt. Ik spreek pas van stijl, in navolging van Harwood (1992), als binnen een praktijk meerdere stijlen te onderscheiden zijn én als overeenkomstige stijl in een andere praktijk terug te vinden is. Meer hierover in hoofdstuk zes.

Het concrete materiële substraat

Ik heb duidelijk gemaakt dat het gemeenschappelijke van praktijken tot uitdrukking komt in het hebben van dezelfde stijl. De vraag is op welke wijze de overeenkomst tussen stijlen zich manifesteert in de coördinatie van mensen, kennis en dingen. Het gemeenschappelijke van praktijken zit meestal niet in de mensen en de kennis die bij deze praktijken betrokken zijn. Kennis is immers praktijk-eigen-kennis en een persoon kan wel aan twee praktijken deelnemen, echter iedere keer met andere capaciteiten. Het gemeenschappelijke moet in de dingen zitten. Een ding of object in

de werkelijkheid noemt men op abstract niveau een materieel substraat. Het substraat duidt op de fysische kenmerken van het ding. Het gemeenschappelijke tussen praktijken bevindt zich op het abstracte niveau, in een gemeenschappelijk materieel substraat. De vraag is vervolgens: hoe zie ik dit terug op object niveau, dat wil zeggen hoe is dit kenbaar in het handelen zelf? Hoe past dit materiële substraat binnen een hermeneutische aanpak van een duurzaamheidsdilemma?

Mijn uitgangspunt is dat duurzaamheid verankerd is in de werkelijkheid. Men vindt duurzaamheid terug in de manier waarop men omgaat met de werkelijkheid. Duurzaamheidsproblemen spelen zich af op objectniveau. Men kan echter op abstract niveau op verschillende manieren omgaan met het materiële substraat. Dit is vanuit de hermeneutiek te verklaren doordat de betrokken praktijken het substraat verschillend interpreteren. Deze verschillende interpretaties op abstract niveau komen tot uitdrukking in het handelen op objectniveau, doordat elke praktijk op een andere manier met hetzelfde ding omgaat. Het feit dat een technisch construct verschillend kan worden gebruikt biedt de mogelijkheid om een oplossing te vinden voor een duurzaamheidsdilemma. In hoofdstuk zeven maak ik duidelijk dat de betrokken praktijken via *samen werken* tot een eigen interpretatie van hetzelfde materieel substraat komen.

Bovengenoemd duurzaamheidsdilemma is herkenbaar in vele hedendaagse gebeurtenissen. Een voorbeeld hiervan is de aalscholver, een vogel die enerzijds wordt beschermd door milieu-activisten en de wet, maar anderzijds bedreigd wordt door vissers, die zeggen dat de vogel hun visserij vangst bedreigt in het IJsselmeer. In hoofdstuk acht komt dit voorbeeld uitgebreid aan de orde. Maar ook in een ander voorbeeld, 'de zaak bosbouw', laat ik zien welke rol een concreet materieel substraat in de praktijk speelt.

1.4 De zaak zalmen

Hieronder geef ik een beschrijving van de situatie in het Columbia Basin, zodat ik vervolgens in elk hoofdstuk kan verwijzen naar dit voorbeeld en de vruchtbaarheid van mijn begrippen kan laten zien. De zaak zalmen is een voorbeeld van een duurzaamheidsdilemma dat ik al een paar keer genoemd heb. Het speelt zich af tussen energiebedrijven en de visserij in het Columbia Basin van de Pacific Northwest van de Verenigde Staten, met als bedreigde diersoort de zalm. Dit voorbeeld ontleen ik aan Lee, die het uitgebreid beschrijft in zijn boek *Compass and Gyroscope* (1993). Een Amerikaanse energiemaatschappij plaatste een dam in de Colombia River om duurzame energie op te wekken. Dit goedbedoelde project bleek een belemmering voor de zalmen in de rivier. Door de dam konden ze niet meer terugzwemmen naar de plek waar ze hun eitjes legden. De dam droeg dus enerzijds bij aan duurzaamheid, maar stond haar in een ander opzicht tevens in de weg. De plaatselijke vissers, die ook duurzaam te werk gingen door de zalmen pas te vangen nadat ze

zich hadden voortgeplant, protesteerden tegen de dam. Een oplossing voor dit dilemma is zeer complex.

Binnen het Columbia Basin vindt men, zoals bij vele andere grote ecosystemen, rivaliserende aanspraken op natuurlijke bronnen. In het geval van de Columbia Basin heerst deze wedijver niet alleen binnen de visserij, waar Indianen en andere bewoners met elkaar concurreren, maar ook tussen de visindustrie en de energiemaatschappij. De Columbia rivier stroomt 1200 mijlen door het gebied van de Northwest Pacific. De sterke stroming en uitgestrekte afvloeiing zijn niet alleen ideaal voor diverse soorten flora en fauna, zoals bijvoorbeeld de Pacific zalm, maar ook voor het plaatsen van een dam. De situatie laat tevens zien welke 'gebruiker' voorrang krijgt bij het benutten van de rivier. Hydro-elektriciteitscentrales hebben het eerste recht, vervolgens stedelijke en industriële gebruikers, agrarisch gebruikers, scheepvaart, recreatie en tenslotte vis, flora en fauna.

Bonneville Power Administration (BPA)

In de jaren dertig van de 20-ste eeuw werd de Bonneville Power Administration (BPA) opgericht. Deze overheidsinstantie bepaalde het enorme hydro-elektrische potentieel van de Colombia rivier. Het lag in de bedoeling om op den duur (een deel van) de bestaande energieopwekking te vervangen door hydro-energie. Het BPA bouwde in totaal negentien grote dammen en vijf dozijn kleine hydro-elektrische werken. Deze werken representeren de grootste hydro-elektriciteitscentrale ter wereld met een gigantische output aan energie. "The Colombia River and its tributaries generate on average about 12,000 megawatts from falling water- more than the power used in New York City." (Lee 1993, p. 22). In 1941 begon men de waterenergie te verkopen. Deze projecten hadden een enorm effect op de zalmtek, verandering van de rivierstroom, de timing, en het biologische karakter van de rivier. De goedkope energie vormde de basis voor diverse producten en banen. Vanaf het begin van de 20-ste eeuw tot 1970 nam de produktie van de elektriciteit toe, terwijl de kosten daalden. Dit veranderde aan het begin van de jaren tachtig, toen de Northwest elektriciteitsbedrijven voorspelden dat de energie opraakte. Zij hadden echter niet de financiële middelen om meer energie op te wekken. De omvang van het energieprobleem en het financiële risico was te groot. De nutsbedrijven vroegen het parlement te helpen door toestemming te geven aan de regio om gebruik te maken van overheidsinkomsten uit de opwekking van energie van de Columbia-dammen. Op het moment dat er nieuwe elektriciteitsbedrijven gebouwd werden vanwege een te verwachten elektriciteitsstekort, stegen de kosten, waarbij de schade aan het milieu toenam.

Zalmen

De zalm gebruikt de rivier om kuit te schieten en vervolgens als kweekplaats. Jonge vis zwemt naar de oceaan en keert na twee tot vier jaar terug om zich te vermeerderen op zijn geboortegrond. Lang geleden was het leven van ongeveer 50.000 oorspronkelijke bewoners van de Northwest Pacific gecentreerd rondom de jaarlijkse migratie van de zalm. Deze situatie veranderde toen,

aan het begin van de negentiende eeuw, de ontdekkingsreizigers arriveerden. Zij veranderden het landschap en sloten contracten af met deze Northwest volksstammen. Deze verdragen hadden als doel de eigendomsrechten van de kolonisten veilig te stellen en een gezamenlijk 'gebruik' van de natuurlijke bronnen te garanderen. Het gevolg was dat de witte kolonisten het heft in handen namen. Zo ontstond een nieuwe visindustrie. "The fish were the province of white-owned canneries, fishing fleets, and state fish and game wardens. Their focus was economic exploitation, not ecological stability." (Lee 1993, p. 25).

Na verloop van tijd werd duidelijk dat de economische exploitatie van de zalm door de dammen werd gedupeerd. "[B]y the late 1970s the salmon runs of 10 to 16 million in the pre-industrial era had dwindled to 2.5 million." (Lee 1993, p. 23). Ongeveer 80 procent van de schade aan de zalm-trek is te wijten aan de dammen, die voorkomen dat de zalm het bovenste gedeelte van de rivier bereikt. De regering gaf toestemming voor de bouw van kweekvijvers, aan de voet van de rivier, meestal beneden de dammen. "This choice avoided losses from the dams and reservoirs and allocated the bulk of the fish to non-Indian harvesters" (Lee 1993, p.27). De kwekerijen kregen echter al snel met problemen te maken zoals ziektes en wedijver tussen de gekweekte vis en de wilde vis. Dit laat zien dat de kwekerijen geen duurzame oplossing zijn voor de visindustrie. Tegelijkertijd eisten Indiaanse stammen oude rechten met betrekking tot de vis en vegetatie terug.

De 'Northwest Power act'

De regering van de Verenigde Staten reageerde op de crisis in de visserij en de energiemaatschappij door in 1980 een wet, de *'Northwest Power act'*, uit te vaardigen. Deze elektriciteitswet was in principe een poging om tot een oplossing te komen in het rechtsproces betreffende de rechten van de Indianen. Tevens bood de wet de mogelijkheid om de regio Northwest de autoriteit te geven waar ze om vroegen. Overheidsinkomsten konden gebruikt worden om nieuwe energie te ontwikkelen. De wet was een complexe regelgeving, die het resultaat was van twee jaar zoeken naar compromissen in een poging een schikking te vinden tussen de rechten van de Indianen, de visserij, milieu-activisten en de energie-maatschappij. De journalist Wayne Thompson beschreef het invoeren van deze wet als volgt: "In an era when the greatest nation on Earth was incapable of developing a national energy policy, four Northwest states, with little in common other than geography, weather and a blessed natural resource heritage, optimistically tackled the formidable task of planning the Pacific Northwest's energy destiny." (Thompson geciteerd in Volkman 1992, p. 20). Het uitvoeren van de wet kostte ongeveer 10 jaar en ging gepaard met vele verrassingen. Zo ontstond onverwacht in 1982 een energie-overschot, in plaats van een energie-tekort. De nutsbedrijven kregen de energie niet verkocht. De oorzaak hiervan was een economische recessie. Er zat niets anders op dan het bestaande doel om nieuwe kracht-centrales te bouwen, bij te stellen. Enerzijds energie-conserving in plaats van nieuwe energieopwekking. Anderzijds het redden van de zalm, waarbij de dammen met hun economische voordelen behouden konden blijven.

De 'Northwest Power Planning Council'

De 'Northwest power act' moest zorgen voor zowel de energievoorziening als het behoud van de zalm. Om deze gecombineerde zorg met succes uit te kunnen voeren werd de '*Northwest Power Planning Council*' gecreëerd. Dit adviescollege fungeerde als controlerende instantie. De energie-maatschappijen kregen dus niet het toezicht op de beslissingen ten aanzien van overheidsenergie-inkomsten. "The power act used a familiar strategy of governance, defining a new process so that an array of choices could be made without further appeals to Congress or to the courts" (Lee 1993, p.33). De raad was samengesteld uit twee leden van elk van de vier Pacific Northwest staten. Deze raad kreeg de volmacht de initiatieven van de overheidsinstanties bij te stellen. Voor wat betreft het eerste doel, de energie-conservering, bracht de raad het plan naar voren om de ontwikkeling van elektriciteit gebaseerd op regionale effectiviteit, op zo'n manier te leiden dat duurzaamheid een deel werd van de alledaagse praktijk. Het handhaven van een bepaald energie-verbruik brengt vergaande veranderingen in privé-huishoudens en industrieën met zich mee. De elektriciteit was immers voor een lange tijd erg goedkoop geweest. Energieconservering was een nieuwe activiteit, met als gevolg dat projecten werden gestart om mensen te leren energie te besparen.

De tweede claim, het behoud van de zalm, werd als volgt geformuleerd in de wet: "... electric consumers are obliged to fund, through BPA, a program 'to protect, mitigate, and enhance fish and wildlife to the extent affected by the development and operation of any hydroelectric project of the Columbia River and its tributaries'" (Lee 1993, p. 40) Het resultaat was dat de mensen die voordeel hadden van de elektriciteit moesten mee-betalen aan de schade die werd aangericht bij de productie van elektriciteit. De schade die werd toegeschreven aan de opwekking van hydro-elektriciteit, was door de raad vastgesteld tussen de acht en tien miljoen volwassen vissen per jaar. Het doel werd om de zalm-populatie te verdubbelen binnen een niet gespecificeerde tijd. "Aiming at sustainable increases in fish populations implies practices that lower risks to salmon gene pools." (Lee 1993, p. 41).

De raad gebruikte een schematisch plan om de ideeën omtrent de interacties tussen de honderden activiteiten die een effect hebben op de flora en fauna te ordenen. Op deze wijze toonde de raad zijn betrokkenheid ten aanzien van de lange termijn duurzaamheid van vispopulaties. De strategie van het plaatsten van kwekerijen vormde hierop een aanvulling "... a technique of releasing hatchery-bred juveniles into underpopulated streams before the fish migrate to sea." (Lee 1993, p.43). Tevens werd water verspild door het niet langs de turbines te leiden zodat de zalmen hun weg terug konden maken. De zalm werd ook de mogelijkheid geboden door de dammen heen te zwemmen, door gebruik te maken van mechanische apparaten, die voor het onderhoud van de dam dienen.

De Northwest elektriciteitswet veranderde ingrijpend de flora en fauna. De ontwikkeling van hydro-elektriciteit was gepland over een gebied dat meer dan 40.000 mijlen van het stroomgebied besloeg. De veranderingen in de sturing en de planning van het elektriciteitssysteem kostten \$40 tot

\$60 miljoen dollar winst per jaar. "These costs make the Colombia Basin program the world's largest attempt at ecosystem rehabilitation. The investment, from one perspective, is about \$50 per salmon, a remarkable figure when one realises that none of the market value of the fish -about \$30, depending on market conditions- goes to the ratepayers" (Lee 1993, p. 49-50).

Hoofdstuk 2 Duurzaamheid

2.1 Inleiding

In het begin van de jaren zeventig wees het rapport van de Club van Rome op uitputting van de hulpbronnen. Ik kan me nog herinneren dat deze alarmerende berichten veel indruk op me maakten. In de lessen economie van mijn middelbare school wees de leraar erop dat in de economische modellen nog geen variabele zat voor milieuaspecten, maar dat dit in de toekomst beslist ging gebeuren. De term duurzaamheid bestond toen nog niet in de huidige betekenis. Dit begrip werd aan het eind van de jaren tachtig in het politieke spraakgebruik geïntroduceerd. Het was een reactie op wat onder andere in het landbouwkundig denken al gemeengoed was. Duurzaamheid is een vertaling van het oorspronkelijke begrip 'sustainability'. Helaas valt in deze vertaling het dynamische aspect van sustainability weg. "Duurzaamheid is een statisch begrip, dat suggereert dat iets niet slijt en ook over langere tijd gezien hetzelfde blijft. Sustainability is een veel dynamischer begrip, dat verwijst naar de mogelijkheid om voor een bepaald doel dezelfde inzet te kunnen blijven leveren." (Schnabel 2001). In dit hoofdstuk laat ik zien dat het dynamisch karakter van duurzaamheid naar voren komt aan de hand van normatieve vragen, die aan de basis liggen van een nadere invulling van begrippen als 'duurzaamheid' en 'duurzame ontwikkeling'.

Als startpunt voor een scherpere begripsomlijning van duurzaamheid neem ik de veel geciteerde definitie van de omschrijving van duurzame ontwikkeling in het rapport *Our common future* van de Commissie Brundtland. Deze VN-Commissie omschrijft een duurzame ontwikkeling als een vorm van ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie zonder de mogelijkheden van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen. (WCED 1987, p. 43).

Binnen deze, inmiddels traditionele definitie van duurzaamheid, komen diverse aspecten niet aan de orde. Een aspect dat buiten beeld blijft is de vraag op welk gebied duurzaamheid van toepassing is. De definitie gaat uit van een te smal terrein waarop duurzaamheid zich afspeelt. Duurzaamheid moet mijns inziens betrekking hebben op het totale ecosysteem. Zo wijst Callicott (1999) erop dat duurzaamheid zich teveel richt op het menselijk gebruik en/of bewoning van de natuur. Hij wil de term duurzaamheid uitbreiden naar ecologische duurzaamheid, waarbij het accent ligt op het in stand houden van de flora en fauna van ecosystemen die door de mens worden bewoond en economisch worden geëxploiteerd. Hij wijst op andere concepten, zoals ecologische integriteit, die zich meer toespitsen op de voorraden van biodiversiteit. Callicott wil zich niet bezig houden met de theorieën naar aanleiding van de definitie van het Brundtland rapport rondom duurzaamheid, die

aangeven dat duurzaamheid voor vele mensen evenzovele verschillende dingen betekenen. Hij wil zich richten op hoe duurzaamheid het beste gevormd kan worden, zodat duurzaamheid in dienst staat van de wensen omtrent milieubescherming. "We are concerned less, however, with how the concept of sustainability is variously interpreted .. and more with how it might best be crafted to serve conservation desiderata." (Callicott 1999, p. 366) De wijze waarop ik duurzaamheid invul in de zaak zalmen sluit hier goed bij aan. In dit voorbeeld draait het immers om het vinden van aansluiting op het hoogste aggregatie niveau. Er moet duurzaamheid ontstaan voor het hele Colorado gebied. In eerste instantie wordt alleen duurzaamheid bereikt binnen de sector van de energie-maatschappij. Het accent moet echter liggen op duurzaamheid voor het gehele ecosysteem.

Korthals wijst op een ander aspect dat niet meegenomen wordt in de Brundtland definitie. Er wordt niet ingegaan op de vraag wat de houding is van de mens ten aanzien van de natuur en de vraag door welke groepen maatregelen met betrekking tot duurzaamheid vastgesteld worden. (Korthals 1998a, p.1) Deze verschillende groepen hebben elk hun eigen interpretatie van duurzaamheid. Het belang van deze verschillende groepen speelt juist een rol binnen het genoemde duurzaamheids-dilemma. In dit proefschrift werk ik deze verschillende groepen uit in praktijken. (zie hoofdstuk vijf)

Het Brundtland rapport vat duurzaamheid op als een rechtvaardigheidsnorm voor de verdeling van natuurlijke hulpbronnen tussen generaties. Elke generatie is moreel verplicht de wereld in minstens even goede staat (in termen van milieukwaliteit en grondstofvoorraden) aan de volgende generatie achter te laten als zij deze van de vorige heeft 'gekregen'. Deze omschrijving van duurzaamheid spreekt mij aan mits de normatieve kwesties van rechtvaardigheid binnen generaties, zoals bijvoorbeeld de noord-zuidverhouding en de verdeling van hulpbronnen over sociale klassen, niet van duurzaamheid gescheiden worden.

Deze duurzaamheidsnorm roept heel wat vragen op van normatieve en van wetenschappelijke aard. Er kan immers niet zonder meer worden vastgesteld wat precies de wensen zijn van de generatie na ons. Ook kun je je afvragen welke verplichting je hebt tegenover de volgende generatie; waarom zouden we ons druk maken om hun welzijn? Wie hanteert die duurzaamheidsnorm nu? In de volgende paragraaf kom ik terug op deze vragen.

Deze omschrijving van duurzaamheid volgens het Brundtland rapport lijkt de mogelijkheid te bieden om met behulp van het begrip 'milieugebruiksruimte' de grenzen van het milieu wetenschappelijk te bepalen. Milieugebruiksruimte is de aanduiding van het eindig draagvlak dat de biosfeer biedt voor menselijke activiteiten. Die milieugebruiksruimte bestaat enerzijds uit voorraadbronnen (mineralen, fossiele brandstoffen) die kunnen worden uitgeput, anderzijds uit een zeker regeneratief en absorberend vermogen ten laste waarvan telkens weer opnieuw hout, vis, vruchten en oogsten worden onttrokken en tot afval wordt verwerkt. Het ecosysteem heeft een zekere draagkracht, dat wil zeggen het vermogen om bij voortduring een bepaalde milieubelasting te verdragen. Duur-

zaam zijn die interventies die in principe eindeloos kunnen worden herhaald, zonder dat de milieukwaliteit daardoor daalt. De vraag is of deze nadere invulling van duurzaamheid aan de hand van de milieugebruiksruimte wel zo eenduidig is als het op het eerste gezicht lijkt. Is het inderdaad mogelijk om bijvoorbeeld wetenschappelijk vast te stellen waar de grenzen van de natuur liggen? Mensen hebben hier verschillende opvattingen over. Zo zien we dat twee toonaangevende rapporten van het Nederlands milieubeleid elk een andere opvatting hebben over de bruikbaarheid van het concept milieugebruiksruimte. Het Nationale Milieubeleidsplan (NMP) gaat uit van de opvatting dat de grenzen van de milieugebruiksruimte in principe objectief-wetenschappelijk kunnen worden bepaald. Deze opvatting wordt bekritiseerd door de wetenschappelijke raad voor het regeringsbeleid (WRR). Volgens het WRR-rapport 'Duurzame risico's: een blijvend gegeven', is het begrip milieugebruiksruimte onbruikbaar als basis van beleid. In dit rapport komt naar voren dat bij het bepalen van de grenzen van de milieugebruiksruimte keuzen worden gemaakt, die normatief en dus politiek van karakter zijn. Daarmee is het, in tegenstelling met wat het NMP beweerd, onmogelijk objectief de milieugebruiksruimte vast te kunnen stellen. Er spelen volgens de WRR bij de nadere invulling van duurzaamheid niet alleen ecologische, maar ook economische en andere maatschappelijke risico's, een rol. In laatste instantie zouden deze verschillende normatieve afwegingen een subjectief karakter hebben.

De controverse tussen deze twee instanties laat zien dat het principiële verschil van mening over duurzaamheid samen hangt met hun filosofische uitgangspositie. Ik begin met een uitleg van het NMP en de uitgangspunten van de WRR. Vervolgens plaats ik het NMP tegenover de WRR. En als laatste punt geef ik aan waarom duurzaamheid met duurzaamheid verboden dient te worden.

2.2 Nationaal Milieu Beleidsplan (NMP)

Het Nationaal Milieu Beleidsplan (1990) gebruikt het begrip 'milieugebruiksruimte' (MGR) om duurzaamheid nader in te vullen. In deze opvatting vormt de eis van duurzaamheid een rationeel te rechtvaardigen norm van intergenerationele (huidige en toekomstige generaties) rechtvaardigheid welke voorschrijft dat het totaal aan economische activiteit van een generatie binnen de grenzen van de 'milieugebruiksruimte' dient te blijven. De wijze waarop het milieu zijn grenzen stelt aan het gebruik is bekend. De eindigheid van de grondstoffen en de beperkte opvang capaciteit voor afval zijn algemeen bekend. Maar hoe zit het nu precies met de grenzen van het gebruik van het milieu? De milieu-econoom Hans Opschoor, die het concept 'milieugebruiksruimte' in Nederland heeft geïntroduceerd, gaat ervan uit dat die grenzen in principe objectief wetenschappelijk kunnen worden bepaald.

Het milieu wordt globaal gezien op vier verschillende manieren gebruikt. Er wordt geput uit voorraadbronnen die niet vernieuwbaar zijn, zoals minerale grondstoffen en fossiele brandstoffen. Daarnaast worden vernieuwbare hulpbronnen geëxploiteerd, zoals vis, vee, vruchten en hout. Ook

wordt het milieu gebruikt om afvalstoffen (emissies) te deponeren. Tevens wordt het milieu als natuur gebruikt.

Duurzaam gebruik van het milieu moet vervolgens ook op vier verschillende manieren worden ingevuld. Exploitatie van vernieuwbare bronnen mag plaatsvinden, voorzover de natuurlijke regeneratie niet wordt aangetast of het verbruik door opzettelijke vervanging en reproductie wordt gecompenseerd. Energiebronnen als zonne- en windenergie (in tegenstelling tot steenkool, olie en gas) kan men ook tot vernieuwbare hulpbronnen rekenen. De marge van benutting van vernieuwbare hulpbronnen is echter begrensd. Deze marge noemt men de milieugebruiksruimte.

Deze marge is niet alleen afhankelijk van de mate van benutting, maar ook van de milieukwaliteit. Milieuvervuiling betekent vermindering van de milieugebruiksruimte. Tot op zekere hoogte kan deze milieudruk door absorptieprocessen worden opgevangen, maar indien deze worden overbelast zal de milieukwaliteit dalen en daardoor de regeneratie van vernieuwbare hulpbronnen worden aangetast.

Ook aan het deponeren van afvalstoffen worden grenzen gesteld, die moeten voorkomen dat de kritieke grenzen van de absorptiecapaciteit worden overschreden. Regeneratie en absorptie vormen de 'life support' -functie van het milieu. Men zou als het ware kunnen zeggen dat beide samen de milieu-infrastructuur uitmaken. De norm van duurzaamheid kan nu worden vertaald in de eis dat het totale patroon van economische activiteit (het 'milieugebruik') van een generatie binnen de grenzen van de MGR dient te blijven.

Lastiger wordt het om een regel op te stellen voor het duurzame gebruik van niet vernieuwbare hulpbronnen. Strikt genomen is 'duurzaam' gebruik in dit geval onmogelijk, omdat elk gebruik de voorraden en dus de mogelijkheden voor latere generaties vermindert. Om deze absurde conclusie te ontlopen, heeft Opschoor als oplossing de regel bedacht dat resterende voorraden op een peil dienen te blijven, dat steeds voldoende is voor gebruik gedurende een periode van 50 jaar of meer. Deze regel blijft elk volgend jaar van kracht. Op den duur vermindert dus de voorraad niet-vernieuwbare hulpbronnen. Latere generaties kunnen de vermindering van voorraden in beperkte mate compenseren, doordat zij een betere kennis en know-how voor de exploitatie hebben verworven.

De MGR biedt een basis die kan verduidelijken dat duurzaamheid als een *norm* van intergenerationale rechtvaardigheid kan gelden. De vraag daarbij is; waaraan ontleent deze duurzaamheidsnorm nu zelf haar geldigheid? Met andere woorden, waarop is het verplichtend karakter van duurzaamheid gebaseerd? Waarom heb ik die verplichting ten opzichte van de toekomstige generatie? Waarom zou ik me daaraan houden?

Een antwoord van Opschoor op deze vragen is dat een samenleving het belang van de continuïteit van de maatschappelijke reproductie, ongeacht de individuele waarderingen, zonder meer voorop dient te stellen. Dit is slechts één rationele fundering. De vraag blijft: waar moet een beroep op worden gedaan om de duurzaamheidsnorm als universele norm rationeel te rechtvaardigen? Zijn

wij inderdaad moreel verplicht de wereld in minstens een even goede staat aan de volgende generatie na te laten als wij haar van de vorige generatie hebben ontvangen? Zo ja, waarop berust dan deze morele plicht? Een sluitende argumentatie, waarin deze norm van intergenerationele rechtvaardigheid afdoende wordt gefundeerd hebben we nog niet in handen. Beekman gaat in zijn proefschrift (2001) uitgebreid in op deze problematiek. Hij geeft aan dat het serieus nemen van onze verantwoordelijkheid tegenover tien toekomstige generaties in onze omgang met natuur en milieu heel wat ingrijpendere veranderingen in de ontwikkeling van economie, technologie en cultuur vereist.

2.3 De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)

De hierboven geschetste invulling van duurzaamheid als een universele, bijna onaantastbare norm, staat op gespannen voet met de benadering die door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in zijn rapport, *Duurzame risico's: Een blijvend gegeven* (1994), is gekozen. Volgens de WRR zijn er verschillende interpretaties van het duurzaamheidsbegrip mogelijk. Bij elke invulling gaat het om een bijzondere afweging van de uiteenlopende milieurisico's en maatschappelijke risico's die er mogelijk in het geding zijn. Hieruit blijkt dat (wat Korthals ook al aangaf) niet de universaliteit van een norm ter discussie staat, maar er grote onduidelijkheid bestaat over de *toepassing* ervan.

De WRR gaat ervan uit dat de MGR ook een politieke zaak is, waarbinnen het niet alleen draait om onderhandelingen. De WRR zet zich af tegen de vooronderstelling van het NMP, dat kennis over het milieu en de invloed van het menselijk handelen daarop, toereikend zou zijn om het draagvermogen van het milieu eenduidig vast te stellen. Het rapport van de WRR geeft aan dat er principiële beperkingen aan deze eenduidige vaststelling gekoppeld zijn. Allereerst is wetenschap dynamisch van karakter. Wetenschappelijke vooruitgang is niet slechts de gestage opeenstapeling van steeds nieuwe stukjes informatie. Nieuwe kennis leidt dikwijls tot een meer of minder ingrijpende herziening van vroegere inzichten. Dit houdt in dat wat op zeker moment wordt gezien als 'onomstotelijke' kennis in principe door de verdere ontwikkeling van wetenschap onderuit wordt gehaald. Zo is het mogelijk dat 'harde' duurzaamheidseisen naderhand zullen moeten worden gerelativeerd dan wel aangescherpt.

In de tweede plaats gaat het in het geval van het milieu om een geheel van ecosystemen en abiotische systemen die als uniek en niet als 'herhaalbare' systemen moeten worden gekenschetst. De modellen die voor zulke complexe systemen worden opgesteld kunnen slechts op onderdelen worden getoetst. Kennis over de veerkracht en robuustheid van natuurlijke ecosystemen blijft daardoor noodgedwongen beperkt. Inzicht in dosis-effectrelaties, nodig voor het opstellen van 'kritieke' drempelwaarden, gaat meestal samen met statistische onzekerheden. Soms spelen ook principiële onzekerheden een rol, namelijk daar waar verschillende theoretische opvattingen over de onderliggende causale mechanismen bestaan. Een voorbeeld vormt de controverse over mogelijke

klimaatveranderingen als gevolg van een verhoogde CO²-concentratie in de aardse atmosfeer. "Er zijn verregaande uitspraken gedaan over klimaatverandering als gevolg van het versterkte broeikaseffect, die allen een verschillende betrouwbaarheid hebben. Deze uitspraken variëren van een te verwachten versneld begin van een nieuwe ijstijd, via een nuleffect tot een versnelde opwarming van de aarde" (WRR 1994, pp.38-39).

Ten derde is ook de kennis met betrekking tot uitputbare grondstof voorraden vaak bij lange na niet toereikend om bij voorbeeld de '50-jaarregel' voor 'duurzame' exploitatie enige operationele betekenis te kunnen geven.

De vierde beperking heeft betrekking op de vraag welke planten - en diersoorten voor uitsterven behoed dienen te worden. Het MGR-begrip biedt hiervoor onvoldoende houvast. "Welke soorten planten en dieren verdienen bescherming, waarom en tot welke prijs? Duurzaamheid is niet een systeem der wijzen, die, eenmaal door wetenschappelijke inspanning gevonden, vanzelf het antwoord oplevert." (WRR 1994, p.108).

De problemen ten aanzien van onwetendheid en principiële en normatieve onzekerheid komen duidelijk naar voren als serieuze pogingen worden ondernomen om de omvang van de beschikbare MGR empirisch te meten. Onderzoekers moeten in eerste instantie een schaalniveau kiezen, op bijvoorbeeld mondiaal of regionaal niveau. Vervolgens moet men overeenstemming zien te bereiken over de relevante dimensies van deze ruimte, ofwel de te kiezen duurzaamheids indicatoren, en de waarde die een indicator in het uiterste geval mag innemen. Omdat zulke beslissingen met betrekking tot de keuze van indicatoren en grenswaarden niet uitsluitend op wetenschappelijke gronden kunnen worden genomen, zijn normatieve overwegingen onvermijdelijk. Kortom, er moeten bij de 'empirische' meting van de MGR allerlei normatieve knopen worden doorgehakt. "(...) een zuiver wetenschappelijke benadering om de grenzen van de milieugebruiksruimte te bepalen is ontoereikend. De meest fundamentele reden daarvoor is dat het maken van voorwetenschappelijke keuzen en het introduceren van waardeoordelen onvermijdelijk is wanneer het gaat om kwesties als deze: welke biosfeer elementen moeten worden behouden en op welke niveaus, hoe grote risico's mogen worden genomen, en hoe moet je omgaan met onzekerheden en gebrek aan kennis". (Weterings en Opschoor 1994, p. 227).

Vanuit beleids-politiek oogpunt is de MGR echter aantrekkelijk. Het gaat in het geval van duurzaamheid om diepe ingrijpende maatregelen, waarbij het argument 'het kan niet anders' als overlevingsargument zeer overtuigend klinkt. In de praktijk blijkt echter dat de eisen van een duurzaam milieu alleen dan onaantastbaar en niet onderhandelbaar zijn als de menselijke soort zelf in het geding is. Dit is echter niet het geval. Duurzaamheid kan niet als een universele, rationeel 'dwingende' norm worden opgevat; of zoals enkele auteurs van WRR-rapport elders opmerken: "Duurzaamheid vraagt om een waardering van menselijke activiteiten met het oog op zowel sociaal-economische als ecologische gevolgen. Uiteindelijk zullen subjectieve waardeoordelen en risicopercepties in beide domeinen doorslaggevend zijn." (Milieu 1994/5, p.245). Het is noodzakelijk dat

normatieve keuzen met betrekking tot de gesignaleerde risico's en onzekerheden expliciet worden gemaakt, zodat het begrip duurzaamheid als deugdelijk functionerend beleidsconcept uitgewerkt kan worden. De benadering van duurzame ontwikkeling die de WRR voor staat, houdt in dat een operationalisering van duurzame ontwikkeling, een verkenning van risico's vergt.

Hoe moet je nu omgaan met de kritiek van de WRR? Het MGR- concept van tafel vegen of alternatieve MGR scenario's voorstellen? Korthals sluit zich aan bij het standpunt dat de gesignaleerde problemen serieus genomen moeten worden. De problemen zijn echter niet onoverkomelijk en de bruikbaarheid van het MGR-begrip wordt niet op losse schroeven gezet.

2.4 NMP versus WRR

Het verschil tussen de benadering van het NMP en de WRR ten aanzien van duurzaamheid kun je ook beschrijven aan de hand van de houding die de mens ten aanzien van de natuur heeft. De visie van het NMP is gebaseerd op het idee dat de mens afgaat op de natuur, die aanwijzingen geeft hoe duurzaamheid gestalte krijgt. De WRR heeft als uitgangspunt dat die grenzen in wisselwerking met de natuur gesteld worden. Deze wisselwerking tussen natuur en de mens is terug te voeren op het onderscheid dat Korthals maakt tussen twee soorten definities van duurzaamheid. Aan de ene kant geeft de natuur aanwijzingen hoe duurzaamheid gestalte kan krijgen. Dit noemt Korthals de ecologische definitie, met verreikende ethische consequenties. De kern van de ecologische definitie is het idee van het sluiten van kringlopen en het herstellen van natuurlijke evenwichten. De natuur geeft dan letterlijk aanwijzingen in de vorm van bijvoorbeeld natuurlijk evenwicht en draagkracht. De ethisch-politieke consequentie hiervan is dat mensen zich dienen aan te passen aan door de wetenschap bepaalde grenzen. Aanpassen aan de natuur betekent impliciet zich aanpassen aan de stand van de wetenschap.

Aan de andere kant bepaalt de mens in wisselwerking met de natuur, wat de grenzen van de natuur zijn. Dit is de politiek-ethische definitie, waarvan de ecologische consequenties niet direct duidelijk zijn. Het onderscheid dat Korthals maakt, heeft dus te maken met de houding die de mens ten aanzien van de natuur heeft. Korthals voorkeur gaat daarbij uit naar de politiek-ethische definitie. Waar wetenschappers en technologen volgens Korthals naar moeten kijken is de samenhang tussen fysieke en sociale dimensies, de verbinding van lokale en bovenlokale niveaus, de participatie van betrokkenen en de *onderhandelingsprocessen* tussen bevoordeelde en benadeelde groepen. Dit alles vanuit een overkoepelend ethisch-politiek perspectief van de verantwoording ten opzichte van toekomstige generaties. Hiermee geeft Korthals aan dat hij het van groot belang vindt hoe die ethiek er dan uitziet. Laten we eens nader beschouwen hoe Korthals die ethiek invult.

Binnen de politiek-ethische definitie zijn er drie benaderingen, die in aanmerking komen voor de problematiek rondom duurzaamheid: de utilistische, de deontologische en de pluralistische bena-

deringen. Korthals voorkeur gaat uit naar het pluralisme. "Dit pluralisme gaat ervan uit dat het onmogelijk is vanuit eenzelfde, uniforme regel of principe de ethische werkelijkheid af te dekken. Er zijn steeds verschillende contexten, steeds verschillende achtergronden van waaruit je een ethisch kwestieuze handeling moet beoordelen." (Korthals 1998a, p.5). Het pluralisme kent verschillende aspecten, die volgens Korthals van belang zijn om duurzaamheid een nadere gestalte te geven.

Pluralisme betekent in de eerste plaats dat ethische en morele opvattingen en gedragingen zeer verschillen, afhankelijk van ervaringen, levensgeschiedenissen en sociale contexten. De filosofische en ethische kernen van het pluralisme bestaan uit twee overwegingen. Enerzijds bestaan er geen vaste ankerpunten in de werkelijkheid waarop een ethische overtuiging gebaseerd kan worden. Anderzijds kunnen ethische en morele opvattingen veranderen op basis van nieuwe ervaringen en nieuwe ontwikkelingen. Het pluralisme is dus *dynamisch* van aard.

Pluralisme betekent in de tweede plaats dat er verschillende morele sferen zijn. Al naar gelang de sfeer waar je mee te maken hebt handel je op een andere manier. Het pluralisme dat Korthals hier voor ogen heeft houdt in dat er geen absoluut einddoel is, geen algemeen verbindend doel, geen consensuele band, geen algemene achtergrond die met iedereen gedeeld kan worden. Er is niet zoiets als een zin, een algemene betekenis die door iedereen onderschreven wordt. Binnen deze vorm van pluralisme ziet Korthals onderhandelen als het nagaan waar de overeenkomsten en verschillen tussen de perspectieven en de morele sferen liggen. De implicatie van dit pluralisme houdt niet in dat onderhandelen vanuit één of andere vorm van relativisme moet gebeuren, of dat het zoeken naar compromissen een soort handje klap zou zijn. Het derde aspect heeft betrekking op de verschillende manieren van omgang met de natuur. We behandelen in de natuur niet alles op gelijke manier. Je kunt hierbij twee fundamentele kanten onderscheiden. Aan de ene kant het individuele dier versus populatie en of ecosystemen. Het gaat hierbij om een individualistische respectievelijk een holistische benadering. Het eerste onderscheid kan leiden tot een tegenstelling. Het dierenwelzijn kan in strijd zijn met het streven naar ongerepte natuur. Aan de andere kant bestaat de tegenstelling gedomesticeerde natuur en wilde natuur. Korthals wil duidelijk maken dat de pluralistisch ethische benadering vergaande consequenties heeft voor de natuur. Duurzaamheid en respect voor de natuur zijn vanuit pluralistisch gezichtspunt *proces*eigenschappen, geen einddoelen waarop we afgerekend worden. Het *proces* is het resultaat van een veelheid van perspectieven, geen van de deelnemers aan dit proces kan zijn opvattingen dwingend opleggen. Niemand kan voorspellen welke richting het uitgaat. Men leert compromissen te sluiten tussen op het eerste gezicht elkaar uitsluitende perspectieven.

Korthals concludeert dat duurzaamheid geen einddoel is, zelfs geen graal, die na een lange zoektocht gevonden kan worden. Volgens Korthals draait het bij duurzaamheid om het proces; het proces is alles, niet het doel. Hierbij sluiten mijn ideeën met betrekking tot duurzaamheid aan. Binnen de hermeneutiek draait het om de tradities, die te beschouwen zijn als processen. Het aanspreken

van de gemeenschappelijke horizon, waarbij het onderhandelen wordt omgezet in begrip tonen voor elkaar. Ik kom hier nog op terug in de volgende twee hoofdstukken.

Het gaat om het proces van zoeken, een ontwikkeling waaraan burgers deelnemen, dat wil zeggen zelfstandige mensen, die beschikken over creativiteit, dynamiek en inzet. Pluralisme is volgens Korthals een kernelement van dit proces, in feite de standaard om te beoordelen of we nog op de goede weg zijn. Zolang er pluralisme heerst, zijn we volgens Korthals op de goede weg. Zowel morele overwegingen als morele domeinen zijn pluriform. Mensen hebben afhankelijk van hun perspectief, levensgeschiedenis en cultuur hele andere morele opvattingen. De domeinen waarop morele overwegingen van toepassing zijn, zijn zeer verschillend en concurreren soms met elkaar. Denk aan de manier waarop doodzieke mensen behandeld worden, versus de manier waarop doodzieke dieren behandelen worden. De morele domeinen kruisen elkaar. Dierenbescherming is soms niet verenigbaar met natuurbescherming. Soms moeten we afzien van hulp aan een ziek zeehondje omdat grotere natuurprocessen de doorslag geven. Pluralisme is ook van toepassing op natuur en milieu. Natuur en milieu maken deel uit van dit proces van pluralisme. Het is niet een verlamdend net, maar een springnet, dat burgers in staat stelt het beste uit hen te halen. Pluralisme en proces zijn de redding van de natuur en het milieu.

Tot zover de onderbouwing van Korthals visie dat duurzaamheid vanuit een pluralistisch-ethische basis benaderd moet worden. De wijze waarop dit pluralisme het beste tot zijn recht komt is volgens Korthals een kwestie van een onderhandelingsproces. Hiermee sluit Korthals aan op het WRR-rapport. In het WRR-rapport worden een aantal alternatieve scenario's gepresenteerd. Deze worden op vier handelingsperspectieven uitgewerkt, die aangeduid worden met de termen Benutten, Sparen, Beheren en Behoeden. Deze handelingsperspectieven verschillen in twee opzichten van elkaar; namelijk de mate waarin zij milieu- en maatschappelijke risico's vermijden dan wel accepteren en de mate waarin zij hiertoe ingrijpen in de productieve sfeer en/of in de consumptieve sfeer. De vier handelingsperspectieven zijn uitgewerkt in de vorm van scenario's met als richtjaar 2040. In de scenario's wordt het verloop beschreven van een aantal essentiële milieuthema's, zoals de wereldvoedselvoorziening, de mondiale energievoorziening, de natuurbescherming, de omgang met grondstoffen, in het bijzonder koper en chloor, en de watervoorziening in het stroomgebied van de Rijn en de Maas.

De WRR heeft na de analyse van de verschillende opvattingen en uitwerkingen van duurzame ontwikkeling ook een eigen standpunt bepaald. Daarbij heeft men drie overwegingen laten gelden: de handelingsvrijheid in de toekomst moet zo goed mogelijk worden gewaarborgd, de belangen van toekomstige generaties moeten in de beslissingen zichtbaar zijn en de maatregelen moeten primair worden gericht op aanpassingen in de productieve sfeer. De WRR constateert op grond van deze overwegingen en de uitkomsten van de scenario's dat een eenvormige uitwerking van duurzame ontwikkeling niet mogelijk is. Daarom heeft men bij de onderscheiden milieuthema's gekozen voor verschillende scenario's. Bij energie kiest de WRR voor een scenario tussen Behe-

ren en Behoeden in, bij wereldvoedselvoorziening voor een scenario tussen Benutten en Sparen, bij natuurbescherming voor een scenario tussen Behoeden en Sparen en bij de nationale watervoorziening voor een scenario dat gericht is op Sparen aangevuld met elementen uit het scenario Beheren. De intentie is duidelijk, het gaat om een relatie tussen mens en milieu en natuur, die de kwaliteit heeft langdurig stand te kunnen houden.

Aansluitend hierop beschouwt Korthals de afwegingsprocessen en normatieve keuzen een kwestie van een onderhandelingsproces zonder einddoel. Dit onderhandelingsproces brengt hij naar voren als mogelijk alternatief voor de ecologische definitie van duurzaamheid, zoals bijvoorbeeld de MGR. Deze pretendeert immers juiste, niet ter discussie staande objectieve gegevens te kunnen leveren. Voor wat betreft het belang van onderhandelen binnen duurzaamheid sluit ik mij volledig aan bij de visie van Korthals. Ik ga er eveneens vanuit dat een debat gevoerd moet worden. De basis van *onderhandelen* is het kunnen opbrengen van begrip voor elkaar. Het is echter niet mogelijk om voor ieder een identieke en voor allen in de tijd geldende operationele definitie van duurzame ontwikkeling te geven. De *inhoud* die aan duurzaamheid moet worden toegekend, wordt bepaald door de thans geldende omstandigheden, waaronder ook de bestaande kennis. De verschillende definities van duurzaamheid, die door de diverse sectoren worden gehanteerd, moeten in interactie met elkaar worden gebracht. Ze moeten samenwerken. Men moet daarbij afstand doen van het positivistische idee dat een heldere definitie van duurzaamheid tot resultaat leidt. Binnen een hermeneutische aanpak draait het om een *proces* van verschillende interpretaties.

2.5 Duurzaamheid en hermeneutiek

Men heeft kunnen zien dat er op het eerste gezicht twee concurrerende rechtvaardigingen bestaan ten aanzien van duurzaamheid: een rationele, gericht op feiten en een intersubjectieve. Deze twee manieren van rechtvaardigen ziet men terug in resp. het NMP en de WRR. Beide baseren zich op de milieugebruiksruimte, waarvan de NMP echter zegt dat deze wetenschappelijk vastgesteld kan worden. Het ecologische systeem bepaalt de grenzen van het sociaal-economische systeem. De maatschappij dient zich te voegen naar de ruimte die het milieu voor gebruik toelaat. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de eisen die aan een duurzaam milieugebruik worden gesteld door wetenschappelijk onderzoek objectief en ondubbelzinnig kunnen worden vastgesteld. De WRR daarentegen vindt niet dat duurzaamheid als een universele, rationeel dwingende norm kan worden opgevat. Duurzaamheid vraagt om een waardering van menselijke activiteiten met het oog op zowel sociaal-economische als ecologische gevolgen. Uiteindelijk zullen subjectieve waardeoordelen en risicopercepties in beide domeinen doorslaggevend zijn.

Mijn uitgangspunt is dat er een rechtvaardiging bestaat, met zowel een rationeel als intersubjectief aspect. Milieuproblemen kunnen volgens mij pas echt opgelost worden als we ons realiseren dat we open moeten staan voor de ander. Dit is een rationeel proces, dat geleid wordt door interpreta-

ties. Het grote aantal interpretaties verwijzen naar het intersubjectieve aspect. Als analytisch instrument gebruik ik het begrippenkader van de hermeneutiek, dat zich bevindt op conceptueel/inhoudelijk niveau en zo voortbouwt op de visie van de WRR. De WRR bevindt zich op het niveau van procedurele rationaliteit, waarbij men zich afvraagt hoe het met de procedures staat. Korthals laat dan bijvoorbeeld met behulp van de sociaal/politieke theorie van bijv. Giddens zien hoe mensen met elkaar omgaan en onderhandelen. De hermeneutiek richt zich naast dit onderhandelingsproces ook op de inhoud van de onderhandeling.

Waarom is het zo belangrijk om de inhoudelijke/conceptuele kant van duurzaamheid te benaderen? Aan de hand van een *duurzaamheids dilemma* zal ik dit duidelijk maken. Het concept duurzaamheid moet perspectief bieden voor diverse uiteenlopende problemen in de landbouw, energie sector, visserij etc. Daarbij heeft duurzaamheid meestal betrekking op meer dan een economische sector. Wil je duurzaamheid bereiken dan vergt dit samenwerking tussen de betrokken sectoren anders ontstaat er een conflictsituatie. Samenwerking is echter ook noodzakelijk vanuit een ander empirisch probleem, namelijk een duurzaamheidsdilemma. Dit dilemma houdt in dat wat voor de ene betrokken sector duurzaam is, voor andere betrokken sectoren een niet duurzame oplossing kan zijn. Binnen het dilemma van duurzaamheid staan verschillende elkaar uitsluitende concepten van duurzaamheid naast elkaar. Om dit duurzaamheidsdilemma op te lossen is het dus noodzakelijk dat er wordt samengewerkt tussen de verschillende sectoren. Aan de basis van het vraagstuk duurzaamheid ligt de kwestie hoe het überhaupt mogelijk is dat culturele sectoren begrip voor elkaar kunnen opbrengen. Dit duurzaamheidsdilemma is dus een inhoudelijk / conceptueel probleem, dat kan worden opgelost met behulp van de hermeneutiek.

De hermeneutiek is niet bedoeld als methode om de betrokken partijen bij een duurzaamheidsdilemma een oplossing te bieden. Duurzaamheid moet gezien worden als de gemeenschappelijke basis van de betrokken partijen. Het begrippenkader van de hermeneutische theorie biedt mijns inziens een aanknopingspunt bij het antwoord op de vraag hoe een goede verstandhouding tussen de culturele sectoren tot stand komt.

De vraag is nu of je de hermeneutiek ook kunt toepassen op duurzaamheid? Gadamer's hermeneutische theorie gaat in eerste instantie over de historische afstand tussen een individu en een tekst; hoe kan het dat ik een vijf eeuwen oude tekst nog steeds kan begrijpen? In het geval van duurzaamheid gaat het om het kunnen begrijpen van groepen onderling. De ene groep is voor de andere groep context bepalend. Door het overbruggen van de afstand tussen parallelle, verschillende culturen, pas ik de hermeneutische theorie van Gadamer toe op duurzaamheid. Op deze manier interpreteren groepen elkaar als wederzijdse context. (Zie Gremmen en Jacobs 1996)

Het blijkt dat de situatie van het interpreteren van een eeuwenoude tekst herkenbaar is in duurzaamheid. Hermeneutiek als leer van de interpretatie vind je terug in het dynamisch karakter van

duurzaamheid. Duurzaamheid is een uitgebreid probleem, het is algemeen en bijzonder tegelijkertijd. De algemene definitie dient te worden toegepast en geïnterpreteerd. Iedere sector geeft zijn interpretatie van duurzaamheid, vanuit zijn eigen traditie. De *vaagheid en abstractie* van het concept duurzaamheid krijgt hierdoor een positieve benadering. Het moet beschouwd worden als een noodzakelijke voorwaarde voor een hermeneutische praktijk. De vaagheid en het grote aantal definities van duurzaamheid is een gemeenschappelijke basis, waaruit begrip voor elkaar ontstaat. In het vorige hoofdstuk kwam al ter sprake dat de Brundtland definitie zich heeft geleend voor vele interpretaties.

De hermeneutiek dient te worden uitgebreid van teksten naar activiteiten. Binnen duurzaamheid draait het niet om de interpretatie van teksten, maar om de interpretatie van activiteiten. Dit komt omdat duurzaamheid als maatschappelijke norm een eigenschap van handelingen is. Het gaat om duurzaam handelen. Daarbij draait het niet om de woorden in teksten. Natuur en milieu hebben baat bij actie; geen woorden maar daden. In het volgende hoofdstuk geef ik een overzicht van de hermeneutische traditie, waarbij ik onder andere het accent leg op deze uitbreiding van de hermeneutische theorie van teksten naar handelingen.

Hoofdstuk 3 De hermeneutische traditie.

3.1 Duurzaamheidsdilemma als een hermeneutisch probleem

In het vorige hoofdstuk zijn verschillende opvattingen over duurzaamheid uiteengezet, waarbij duidelijk gemaakt is dat dit proefschrift zich richt op een bepaald type duurzaamheidsdilemma. Er is gewezen op het uitgangspunt dat dit duurzaamheidsdilemma een hermeneutisch probleem is. Het duurzaamheidsdilemma is geen statische situatie die eenmaal opgelost geen probleem meer is. Nee, het is een dynamisch geheel, waarbij de betrokken sectoren elkaars stappen dienen te volgen én de andere sector te stimuleren zich verder te ontwikkelen. Dit vereist een hermeneutische instelling omdat wederzijds begrip een belangrijke rol speelt. Het duurzaamheidsdilemma is dan ook een hermeneutisch probleem van het handelen. Dit hoofdstuk laat de samenhang zien tussen duurzaamheid, hermeneutiek en handelen. Ik geef aan dat een aantal typische problemen binnen de duurzaamheidsproblematiek terug te brengen zijn tot hermeneutische problemen. Maar wat is hermeneutiek? Dit maak ik duidelijk aan de hand van een overzicht van de geschiedenis van de hermeneutiek. Deze geschiedenis laat tevens die aspecten zien die van belang zijn voor zowel de ontwikkeling van duurzaamheid als van de hermeneutiek. Mijns inziens mondt deze geschiedenis in de twintigste eeuw uit in de hermeneutische theorie van Gadamer. Hierover meer in het volgende hoofdstuk.

Zoals we gezien hebben kan een duurzaamheidsdilemma ontstaan doordat de verschillende betrokken economische en culturele sectoren elkaar niet begrijpen of elkaar zelfs in de weg zitten. Begrip tussen deze sectoren kan ontstaan vanuit een hermeneutische houding. Kenmerkend voor een hermeneutische houding is namelijk dat er een afstand overbrugt dient te worden. Binnen de traditionele hermeneutiek is dit de overbrugging van de (historische) afstand tussen mens en tekst. In het geval duurzaamheid gaat het om de afstand tussen de verschillende sectoren. De zaak zal men laat zien dat twee sectoren, de energiemaatschappij en de visserij, op afstand van elkaar staan én elkaar niet begrijpen. De traditionele hermeneutiek is door de eeuwen heen steeds weer op een andere manier omgegaan met het overbruggen van deze afstand. De geschiedenis van de hermeneutiek laat zien dat deze afstand in eerste instantie vanuit de mens als individuele lezer werd benaderd. In de loop der tijd werd dit een voor iedereen eenduidige houding, totdat uiteindelijk Gadamer in de 20-ste eeuw een hermeneutiek ontwikkelt die voorbij gaat aan deze tegenstelling. De benaderingen van duurzaamheid vanuit een combinatie van een rationele en een sociale kant, een combinatie van de uitgangspunten van de WRR en het NMP (zie hoofdstuk twee en acht), sluiten hier goed bij aan.

Het traditionele model van de hermeneutiek is gericht op *produkten*: de tekst of de interpretatie van een tekst. Het model waar ik naar op zoek ben, moet gericht zijn op *handelingen*. Een tekst kan men dan zien als een taalhandeling: het *schrijven* van een tekst of het *lezen* van een tekst. Er zijn verschillende manieren van doen. Dit noem ik stijl (zie hoofdstuk zes). In de zaak zalmen zie je dit bijvoorbeeld terug in de manier van visvangst. De wijze van visvangst van de Indianen verschilt van die van de kolonisten. Indianen oogsten de stervende vis, terwijl de kolonisten die vis vangen die onderweg is naar hun geboorte grond om te paaien. Een ander aspect dat ik nog nader toelicht is dat elke manier van doen een fundament heeft in de fysieke werkelijkheid, dat ik het materiële substraat noem. Hierover meer in hoofdstuk zeven.

De traditionele hermeneutiek is door de eeuwen heen op zoek naar een *feilloze* interpretatie. Dat wil zeggen er is voor iedereen en altijd één enkele / dezelfde interpretatie. Het duurzaamheidsdilemma gaat echter uit van meerdere gelijkwaardige interpretaties, die niet voorspelbaar zijn. Het voorgaande past beter bij de theorie van Gadamer, die afziet van de feilloze interpretatie. In de zaak zalmen ondergaan de energiemaatschappij en de visserij een zoektocht naar het interpreteren van de werkelijkheid op verschillende manieren. Hoe kan een duurzame energieopvatting samen gaan met een duurzame visvangst?

Ik begin dit hoofdstuk met de geschiedenis van de hermeneutiek in een notendop. Vervolgens geef ik aan dat vanuit andere vraagstellingen eveneens de noodzaak wordt aangegeven voor een hermeneutiek van het handelen. (Geschiedbeoefening (Ankersmit), sociale wetenschappen (Hekman), en wijsbegeerte (Korthals en Gremmen)).

3.2 Geschiedenis van de hermeneutiek

Griekse oudheid: interpreteren van de wil van de Goden

Oorspronkelijk draaide het in de hermeneutiek om het verstaan van de goden. Hermeneutica is dan ook de kunst van het overbrengen en uitleggen van boodschappen en het woord hermeneutiek is afgeleid van de Griekse God Hermes. (Hermèneus is het Griekse woord voor tolk.) Hermeneutiek is afgeleid van het Griekse hermèneutikè technè: vaardigheid in het interpreteren, leer van het uitleggen en verklaren. Hermes was de god die boodschappen overbracht van de goden naar de mensen. Vanaf de berg Olympus, de zetel van de goden, vloog Hermes naar de stervelingen om te vertellen over de wil van de goden. Hij moest daarbij alle historische, culturele en talige barrières overbruggen en dus kon hij er nooit helemaal zeker van zijn dat zijn oorspronkelijke boodschap goed overkwam. Naast de interpretatie als de sleutel om achter de wil van de goden te komen, erkende men in de klassieke oudheid het probleem van *het goed uitleggen en interpreteren van een gezaghebbende tekst*. Hoe kun je het 'adellijke' heldendicht Homerus vertalen naar de situatie van de 'burgerlijke' Atheense democraten. Ook in de christelijke oudheid kende men een

vergelijkbaar probleem: hoe moet je de allegorische uitleg van bijbelpassages plaatsen tegenover de letterlijke betekenis van de tekst? Door te zoeken naar verborgen betekenissen dacht men in de middeleeuwen de sleutel tot de juiste interpretatie te kunnen vinden. Men zocht naar metaforen en allegorieën. Zo ontstond *de allegorische interpretatie*.

In de loop van de geschiedenis blijkt deze uitleg van de 'ware' tekstuitleg van de bijbel van cruciaal belang voor de ontwikkeling van de hermeneutiek. Zo ontstonden tijdens de Reformatie, in felle kritiek op de rooms-katholieke Kerk, vertalingen van het Oude en Nieuwe testament. Als tegenhanger van de buitensporige allegorische Schriftuitleg binnen de scholastieke theologische traditie, probeerden het protestantisme een vinger te leggen op de ware betekenis van de bijbel. *Luther en de zijnen wilden vrijheid van interpretatie*.

Daartoe werd een eigen uitlegkunde ontworpen. Hiermee werd de hermeneutiek een technische term. Tot en met de zeventiende eeuw betekende hermeneutiek de uitlegkunde van de heilige tekst. De hermeneutiek veranderde vanuit een kritische houding tegenover het bijbelse zelfbeeld, waarbij het Oude Testament en de evangeliën niet langer als eenheid konden worden opgevat. De bijbel devalueerde hiermee tot gewone literatuur. De hermeneutiek breidde zich ten tijde van de romantiek uit tot interpretatiekunst van literaire en juridische teksten. Vervolgens werd zij interpretatie van kunstwerk in het algemeen. Ruim honderd jaar later, aan het begin van de 20ste eeuw, zou de hermeneutiek worden uitgediept en een kenmerk worden van de kennende mens zelf. *De mens wordt dan gezien als een hermeneutisch wezen. De mens is voortdurend bezig met het interpreteren van gebeurtenissen, mensen en gedragingen, nog voordat hij zich daar expliciet bewust van is.*

Romantische hermeneutiek:

De uitbreiding van de hermeneutiek tot interpretatiekunst van literaire en juridische teksten.

Hoe moeten wij dan interpreteren? Is er wel een goede manier? Friedrich Schleiermacher (1768 - 1834) was de eerste filosoof die algemene regels voor interpretatie formuleerde. Tot zijn tijd werden er allerlei methodes gebruikt. Religieuze teksten werden op een andere manier geïnterpreteerd dan klassieke, Griekse of Romeinse teksten. Schleiermacher stelde de overeenkomsten tussen de verschillende methodes vast en schetste zo de contouren van een speciale tak van de filosofie: de hermeneutiek. (Zie Schleiermacher herziene uitgave 1959)

Schleiermacher heeft tussen 1800 en 1830 de belangrijkste bijdrage geleverd aan de uitbreiding van de hermeneutiek tot interpretatiekunst van literaire en juridische teksten. Omdat er tussen verschillende perioden en culturen verschillen bestaan, heeft de onderzoeker / lezer een methode nodig om zich in het hem uit ervaring onbekende object / tekst te verplaatsen. De hermeneutiek wordt nu gezien als de methode bij uitstek om deze breuk tussen de onderzoeker / lezer en het object / tekst te overbruggen. De basis van het goed begrijpen en interpreteren is het psycholo-

gisch inlevingsvermogen (*Verstehen*) van de lezer: de lezer dient in eerste instantie affiniteit op te brengen met de tijd en het wereldbeeld van de schrijver. Schleiermacher ziet een tekst als een produkt van een tijdperk. Een tekst dient daarom historisch te worden geïnterpreteerd. Hij concludeerde dat de taalschat en de geschiedenis van de periode waarin de maker leefde het geheel vormden waaruit de afzonderlijke geschriften begrepen moesten worden. Schleiermacher was van mening dat voor het begrijpen van een tekst de intenties van een schrijver duidelijk moeten zijn. De lezer moet de context waarin de auteur schreef goed leren begrijpen om zijn produkt, de tekst te kunnen interpreteren.

Op deze wijze kan de lezer de desbetreffende tekst terugplaatsen binnen het gehele oeuvre van de auteur. De lezer kan daarmee bereiken dat de auteur beter begrepen wordt dan de auteur zichzelf. Mensen kunnen elkaar, door de tijd heen, uiteindelijk slechts begrijpen omdat zij deelnemen aan een universele 'geest'. De romantische hermeneutiek ziet zichzelf dan ook als adequate methode om de tijdsbreuk tussen onderzoeker / lezer en object / tekst te overbruggen.

Aan het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw werkt de Duitse filosoof en cultuurhistoricus Wilhelm Dilthey (1833-1911) deze romantische hermeneutiek verder uit. Schleiermacher streefde naar een algemene hermeneutiek, die ver uitsteeg boven de afzonderlijke hermeneutische systemen, zoals die met name binnen de theologie en de filosofie ontwikkeld waren. De algemene hermeneutiek beperkt zich niet tot het opstellen van interpretatieregels voor canonieke en klassieke teksten, maar is in principe van toepassing op alle schriftelijke en mondelinge taaluitingen. Dilthey (1924) breidde het terrein van de hermeneutiek andermaal uit, en wel naar de gestalten van de objectieve geest, die door hem als een 'medium van gemeenschappelijkheid' werd opgevat. (Keulartz 1994, p. 43) Dilthey gebruikte de hermeneutiek als onderzoeksmethode in de geesteswetenschappen. Om handelingen van mensen uit het verleden beter te begrijpen moeten we ons in hen inleven via boeken en geschriften uit die tijd. Zo kunnen we hun intenties reconstrueren. Dilthey noemde deze methode van inleven verstaan (*Verstehen*). Dat is anders dan het uitleggen van de exacte wetenschappen. Op naam van Dilthey staat dan ook de tweedeling tussen de natuurwetenschappen die het 'verklaren' en de geesteswetenschappen die het 'verstaan' tot hun methode zouden hebben. Het verstaan is een vorm van nabeleven, waarbij men anderen uitsluitend beschouwd en beoordeeld naar analogie van zichzelf.

Dilthey dacht dat een historicus die zijn inlevingsmethode gebruikte een objectief beeld kan geven van het verleden. In eerste instantie ziet Dilthey dit inleven als een psychisch proces. De latere Dilthey verlegt het *Verstehen* naar een contextueel verstaan, dat wil zeggen de context en niet de bedoeling speelt een rol.

Existentiële / ontologische hermeneutiek

Vanaf de jaren dertig kende de hermeneutiek een nieuwe opbloei en uitgroei, vooral onder invloed van de fenomenologie en existentie filosofie. Met name Martin Heidegger (1889 - 1976) oefende een sterke invloed uit. Evenals Dilthey beklemtoont Heidegger de doelstelling van literaire interpretatie, namelijk inzicht te verschaffen in de zin van het menselijke bestaan. Heidegger is in tegenstelling tot Dilthey van mening dat het kennende subject zich op grond van een wilsact 'binnen de cirkel van het begrip' moet begeven. In het werk van Heidegger kregen de bijdragen van Dilthey (*Verstehen* beleving, historiciteit) een eigen invulling. In zijn beroemde *Sein und Zeit* (1927) smeedde hij hermeneutiek om tot een hermeneutiek van het menselijk bestaan. Zij is niet langer slechts een methodische entree tot een oeuvre of een techniek van tekstuitleg, maar is een kwestie van ontologie geworden. Interpreterend omgaan met mensen, dingen, gebeurtenissen en met zichzelf. Dat is wezenlijk voor de menselijke existentie. Tegelijkertijd is existentie - en daarmee ook het *Verstehen* - temporeel, gekenmerkt door tijdelijkheid. De drie tijdsaspecten verleden, heden en toekomst bepalen haar. De hermeneutische activiteit hier en nu vindt plaats op basis van a-priori's (*Vorverstandnis* die verworven zijn uit het verleden) en naar de toekomst toe (*Entwurf*). Heidegger ruimt hiermee plaats in voor een principeel onvermijdbare subjectiviteit. Hermeneutiek vormt een aspect van de zingeving aan het bestaan.

Een leerling van Heidegger, Hans-Georg Gadamer (1900 -) werkt deze subjectivistische theorie uit tot een algemene hermeneutische kentheorie met betrekking tot historische cultuuruitingen. Gadamer omschrijft zijn positie zelf als volgt: "Heidegger heeft laten zien, dat het bestaan een hermeneutisch gedrag is, wat hij uitdrukt in begrippen als 'geworpenheid' en 'ontwerp'. Daar heb ik natuurlijk bij aangeknoopt. Ik heb dat proberen door te voeren in de geesteswetenschappen en in het probleem van de taal. Dat blijft bij mij centraal staan." (Gadamer 1995, p.10) In de ogen van Gadamer bestaat er geen 'eigenlijke' betekenis van een tekst of oeuvre meer. Er bestaat slechts een permanente geschiedenis van nieuwe interpretaties, die door een tekst worden opgeroepen (*Wirkungsgeschichte*). Toch beschouwt Gadamer zijn visie niet als een vrijbrief voor lukraak interpreteren. De toe-eigening van een tekst door een lezer / subject dient te gebeuren op basis van 'Horizontverschmelzung' dat wil zeggen de 'a-priori's' en 'vooroordelen' van het kennend subject (kortom zijn horizon) dienen samen te vloeien met die van het object. Het vernieuwende ten opzichte van de hermeneutiek van Heidegger is dat Gadamer de dialoog centraal stelt. Dit in tegenstelling tot het geworpen zijn, het existentiële van Heidegger.

In het volgende hoofdstuk laat ik zien dat de hermeneutiek van Gadamer opgevat kan worden als een duurzame theorie, die niet beperkt blijft tot het interpreteren van teksten.

Hermeneutiek van de natuurwetenschappen

Een volgende kwestie is de vraag of hermeneutiek alleen van toepassing is op de geesteswetenschappen of kan de hermeneutische theorie ook uitgebreid worden naar de natuurwetenschappen? Het laatste is van toepassing omdat duurzaamheid direct in verband staat met de natuurwetenschappen. Het duurzaamheidsprobleem draait om handelingen, niet alleen om woorden. Wellicht is dit terug te vinden in de natuurwetenschappen. Onderzoekers zijn immers bezig met het in kaart brengen van de natuur en deze natuur uit zichzelf niet met woorden, maar door processen.

Natuurwetenschappen worden vaak in contrast gebracht met hermeneutiek. Binnen de Euro - Amerikaanse gemeenschap van filosofen die hermeneutiek in relatie brengen met natuurwetenschap, bestaat er een aanzienlijk meningsverschil waar de hermeneutiek op betrekking heeft. De oudste traditie vindt dat hermeneutiek toegepast dient te worden op de tekst van de natuurwetenschappen en vindt zijn grenzen in de sociale, culturele en historische dimensies van de wetenschap. Sommige aspecten van de natuurwetenschappen worden echter bestudeerd binnen de hermeneutiek, namelijk wetenschap als menselijke activiteit, alsmede het feit dat wetenschappelijke theorieën begrepen en geïnterpreteerd moeten worden net als andere teksten. (zie o.a. Ilse Bulhof 1988) Het onderwerp van studie van de natuurwetenschappen, namelijk de natuur, wordt gewoonlijk niet beschouwd als onderwerp van de hermeneutiek. Het is gebruikelijk dat binnen de hermeneutiek het mentale en de manifestaties van het mentale worden bestudeerd, terwijl binnen de natuurwetenschappen juist dat bestudeerd wordt wat niet mentaal is, of geproduceerd wordt door de geest.

Bulhof gaat in op de metaforen die gebruikt worden in de taal van de natuurwetenschappers. Metaforen, beelden en verbeelding spelen een grote rol, die niet passief de werkelijkheid weerspiegelen of weergeven, maar mensenwerk zijn. Bulhof ziet een gelijkenis van het natuurwetenschappelijk onderzoek met het lezen en interpreteren van teksten. Natuurwetenschappers lezen en interpreteren het geschreven werk van hun voorgangers. (Bulhof 1988, p. 261) Bulhof benadrukt de cruciale rol die teksten in de wetenschap spelen. Vervolgens kun je de traditionele hermeneutiek toepassen op de natuurwetenschappelijke teksten. Dit zou men ook binnen de traditionele duurzaamheidsproblematiek kunnen doen. Denk maar aan teksten die over duurzaamheid gaan. Op deze wijze echter richt je je alleen op woorden. En dat is juist een uitgangspunt waar ik mij tegen afzet. Duurzaamheid draait ook om handelen en activiteiten. Mijn uitgangspunt is dat er interpretatiemethoden moeten komen voor handelingen. De smalle benadering van de hermeneutiek van de natuurwetenschappen van Bulhof is dus niet voldoende. We moeten naar een ruime opvatting toe. Een meer recente benadering (Joseph Kockelmans) claimt dat hermeneutiek toegepast dient te worden op de daadwerkelijke praktijk van de wetenschap en in de constitutie van wetenschappelijk objecten. Het is mogelijk om het domein waarop de hermeneutiek betrekking heeft uit te breiden van geesteswetenschappen naar natuurwetenschappen omdat in de jaren zeventig het onaantast-

bare objectieve karakter van de natuurwetenschappen door Thomas Kuhn werd aangetast. Sindsdien hebben wetenschapsfilosofen als Imre Lakatos en Paul Feyerabend laten zien dat de natuurwetenschappen, net als de geesteswetenschappen ook een meer dan feitelijke basis hebben. Een aanval op het karakter van de natuurwetenschappen komt ook uit sociologische hoek. David Bloor, Karin Knorr-Cetina en Steve Woolgar introduceren het sociaal-constructivisme binnen het onderzoek van de natuurwetenschappen. De natuurwetenschap is veranderd van een waarde vrij, context onafhankelijke, objectief, universeel imago naar een situatie waarin wetenschap is ingebed in cultuur en samenleving.

Deze ontwikkelingen binnen de natuurwetenschappen zijn aanleiding om de hermeneutiek ook toe te passen op de natuurwetenschappen. Binnen de continentale traditie hebben in de Verenigde Staten een aantal filosofen met zowel een hermeneutisch-fenomenologische, als een wetenschappelijke achtergrond, zoals Patrick Heelan, Theodore Kisiel en Kockelmans de hermeneutiek van met name Heidegger, Merleau-Ponty en Gadamer toegepast op de natuurwetenschappen. Wetenschappers met een filosofische achtergrond in de hermeneutische fenomenologie, waaronder Martin Eger, deden hetzelfde. Bekende wetenschapsfilosofen, zoals Joseph Rouse wendten hermeneutische inzichten effectief en met zorg aan binnen de filosofie.

Heelan en Kisiel gaan uitgebreid in op de hermeneutische dimensie van de natuurwetenschappen. Heelan legt het accent op twee kwesties. De hermeneutische herformulering van enkele van de basis uitgangspunten van het wetenschappelijke realisme. De andere kwestie heeft te maken met de hermeneutische natuur van de wetenschappelijke waarneming en observatie. Kisiel is gericht op de kwestie van de wetenschappelijke ontdekkingen en op de kwestie van de wetenschappelijke rationaliteit. Terwijl Kockelman's opvatting is dat "...in het geval van natuurwetenschappen het moeilijk is om, net als in de sociale en de geesteswetenschappen te spreken van een 'tekst', omdat de natuur, waar het om gaat in de natuurwetenschappen, niet vanuit zichzelf een tekst is, maar dat waarover de tekst gaat." (Kockelmans 1993, p. 110) Zowel Heelan, Kisiel en Kockelmans borduren voort op de ideeën van Heidegger.

Ook in Europa spreken filosofen waaronder Karl Otto Apel en Dagfinn Føllesdal, van een hermeneutiek van de natuurwetenschappen als een cultureel en historisch fenomeen. Zij vinden echter dat je niet kunt spreken van een hermeneutiek van de objecten of produkten van de natuurwetenschap. (Ihde 1999, p. 346) Deze visie wordt de *moderne* hermeneutiek genoemd. De moderne hermeneutiek houdt vast aan een belangrijk verschil tussen de geesteswetenschappen en de natuurwetenschappen. De postmoderne hermeneutiek zet een vraagteken bij de oude scheiding tussen mens en natuurwetenschappen. Robert Crease, Don Ihde, Bart Gremmen, George Kampis en Laszlo Ropolyi vertegenwoordigen deze hermeneutiek (Zie Fehér 1999).

De moderne hermeneutiek borduurt voort op het onderscheid dat Dilthey maakte tussen de geesteswetenschappen als wetenschap van het *Verstehen* en de natuurwetenschap als wetenschap van de *Erklärung*. De postmoderne hermeneutiek sluit aan bij Heidegger, Gadamer en Ricoeur, die

aan het begin van de 20-ste eeuw de traditionele hermeneutiek uitbreidde tot een ontologische hermeneutiek. De epistémologische implicaties van deze ontologische hermeneutiek is dat zowel natuurwetenschappelijke kennis als culturele kennis ontstaat en wordt afgeleid van een menselijke ontologie. Gadamer en Ricoeur gaven aan dat het onderscheid tussen *Verstehen/ Erklärung* met deze ontologie vervaagde. Don Ihde in het bijzonder gaat uit van een postmoderne hermeneutiek, die gericht is op de hermeneutiek van het ding. Deze hermeneutiek vooronderstelt niet het cultuur/natuur onderscheid en is in plaats daarvan gericht op de constructie van dingen. "The expansion of hermeneutics is one which extends to the 'thingly', including the things of science and not merely to its history, its cultural context, or its sociology" (Ihde 1999, p. 350). Je zou kunnen zeggen dat ik de postmoderne hermeneutiek op dezelfde wijze invul als Ihde, maar dan gericht op handelingen.

3.3 Het belang van handelingen

Filosofen gaan er vanuit dat met woorden alles gezegd kan worden. In teksten zit alle betekenis besloten. Maar hoe zit het dan met handelingen? Is de betekenis van handelingen te vangen in woorden? Zou het niet kunnen zijn dat er in handelingen een betekenis zit die je niet helemaal in woorden kunt vangen? Ik ga uit van het laatste. Dit geldt overigens niet alleen voor handelingen maar ook voor dingen en/of voorwerpen. Denk bijvoorbeeld aan de indrukwekkende foto's die genomen zijn in rampgebieden. Hieruit spreekt vaak zoveel meer dan de alarmerende berichten. Het is dus van belang dat er een hermeneutiek van het handelen (en de dingen) wordt ontwikkeld. Dit roept de vraag op in hoeverre deze zaken geïnterpreteerd kunnen worden. Bart Gremmen gaat zelfs een stap verder met zijn claim dat de 'Primacy of language' zowel de hermeneutiek als het empirisme vervormt. (Gremmen 1995). De 'primacy of language' wil hij vervangen door de 'primacy of action'. Let wel: het gebruik van taal is ook actie / gedrag. Taal wordt dan ook opgevat als taal-handeling, en valt daarmee onder de 'primacy of action'.

De genoemde uitbreiding betreft niet alleen het alledaagse interpreteren. Vanuit hermeneutische hoek wordt gepleit voor wetenschappelijke interpretatie van niet tekstuele fenomenen, bijvoorbeeld historische en maatschappelijke verschijnselen. Zo wil ik de hermeneutiek toepassen op duurzaamheid. Dit houdt in dat handelingen geïnterpreteerd en begrepen dienen te worden. Ook elders draait het om het interpreteren van handelingen en niet om de interpretaties van teksten. Hier is bijvoorbeeld sprake van in de pluralistische uitgangshouding van Korthals. Hij wil meer nadruk op verschillen (Korthals 1990). Dit pluralisme kan mijns inziens uitgebreid worden door de hermeneutiek ook toe te passen buiten de talige wereld. Er liggen dan meer overeenkomsten in de wereld buiten het talige en daarmee ook meer verschillen. Ook binnen de geschiedbeoefening is er aandacht voor het interpreteren van handelingen (Ankersmit 1988).

Widdershoven gaat ervan uit dat het interpreteren van teksten, uitspraken, handelingen en historische en maatschappelijk verschijnselen vooral betrekking heeft op betekenissen die niet tot het

bewustzijn van auteurs en actoren te herleiden zijn. De mogelijkheid van een interpretatieve benadering van de niet- menselijke natuur is niet bij voorbaat uitgesloten. (Widdershoven 1988, p. 11)

Geschiedbeoefening

De hermeneutiek is een filosofische theorie over interpretatie. Geschreven teksten zijn het meest voor de hand liggende object van interpretatie. Maar ook menselijke handelingen kunnen geïnterpreteerd worden; zoals we naar de betekenis van een tekst kunnen vragen, zo kunnen we ook vragen naar de betekenis van een menselijke handeling. Volgens Ankersmit (1988, p. 121) zal het geen betoog hoeven dat in het verleden verrichte handelingen van historische actoren een belangrijk bestanddeel vormen van het door de historicus bestudeerde verleden. Beroepshalve vragen historici zich vaak af wat mensen in het verleden gedaan hebben en om wat voor reden zij deden wat zij deden. Het ligt daarom voor de hand dat een op het menselijke handelen gerichte hermeneutiek voor de filosofische reflectie op de geschiedbeoefening van groot belang zou zijn. Ankersmit vervolgt zijn betoog door zich af te vragen of het zin heeft een hermeneutiek te ontwikkelen, die zich in het bijzonder richt op het menselijk handelen. Het is immers goed denkbaar dat de op de tekstinterpretatie gerichte hermeneutiek zonder veel aanpassingen naar de sfeer van het menselijk handelen getransponeerd kan worden. Een dergelijke visie wordt inderdaad verdedigd door, onder andere White. Zijn argument is dat het verleden zelf een bijzonder soort tekst is, waarbij het de taak van de historicus is zelf aan die 'tekst' een betekenis te ontworstelen. White vergelijkt in dit verband de historicus met een taalkundige: de taalkundige moet lexicale, grammaticale en syntactische elementen in de taal kunnen aanwijzen, wil hij de semantische vraag naar de *betekenis* van de tekst kunnen beantwoorden. Op een zelfde wijze 'vertaalt' de historicus de 'tekst' van het verleden in de tekst van zijn narratieve weergave daarvan. Uiteindelijk geeft Ankersmit in zijn betoog geen antwoord op zijn vraag.

Binnen de geschiedbeoefening zien we ook dat Collingwood de hermeneutiek uitbreidt door te stellen dat historici ook handelingen dienen te interpreteren. Op welke wijze kan een historicus een verdwenen handeling of een verdwenen werkelijkheid terugbrengen. Daarbij stel ik mij niet de vraag of het begrip dat een historicus van gebeurtenissen en toestanden, van mentaliteiten en handelingen, wezenlijk zou verschillen van de kennis of het begrip van een betrokkene. Of dat de historicus en de betrokkenen juist op dezelfde wijze 'toegang hebben tot datgene wat ze kennen. (Dit zie je bijvoorbeeld terug in de realisten en constructivisten onder de historici: 'real past' versus 'historical past') Daar wil ik mij niet mee bezig houden. Het draait erom dat de historicus niet alleen teksten maar ook bedoelingen, overtuigingen, handelingen, mentaliteit, beleving wil kennen en begrijpen. Verschaffel maakt dit duidelijk aan de hand van een voorbeeld over de beleving van pijn. Je zegt bijvoorbeeld: "ik begrijp dat je pijn hebt"; maar je zegt niet: "ik begrijp mijn pijn anders": in wezen ben je er dus van overtuigd dat je de pijn van iemand anders kunt begrijpen op de manier waarop die persoon zelf de pijn ervaart. (Verschaffel 1990, p. 119)

Sociale wetenschappen

De sociale wetenschappen hebben interesse in een hermeneutiek van het handelen als methode. Susan Hekman (1986) probeert hiervoor aansluiting te vinden bij de hermeneutiek van Gadamer. Gadamer's claim van de universaliteit van het hermeneutisch begrip houdt in dat alles, inclusief handelingen en teksten, begrepen en geïnterpreteerd dient te worden volgens de uitgangspunten van de hermeneutiek. Voor de sociaal wetenschappelijke analyse is het echter van groot belang nader te omschrijven hoe een analyse methode voor een tekst kan worden vertaald in de analysemethode voor een handeling. Zowel in het *Wahrheit & Methode* (WM) van 1960, als in later werk, biedt Gadamer de sociale wetenschapper weinig hulp in het geven van een antwoord op deze vraag. Gadamer gaat geen directe confrontatie aangaande deze kwestie aan. Hij heeft echter een goede reden om deze vraag te vermijden. Gadamer is niet betrokken bij een fundamenteel methodologisch probleem, omdat hij geen intentie heeft om een methodologie te formuleren. Het enige wat je kunt vergaren van zijn werk is dat hij beweert dat handelingen, zoals elk ander menselijk fenomeen, hermeneutisch begrepen moet worden en dat het model van een analyse van een tekst toepasbaar is op een analyse van een handeling.

Wijsbegeerte

Michiel Korthals legt binnen de ethiek het accent op de verschillen tussen mensen. Vanuit een hermeneutische benadering, met name vanuit de theorie van Gadamer, wordt de nadruk gelegd op de overeenkomsten bij talige wezens. Korthals vindt dat Gadamer deze gemeenschappelijkheid bij mensen te veel benadrukt. Juist de verschillen tussen mensen, vindt Korthals, zijn van fundamenteel belang. 'Mijn bezwaar is dat Gadamer deze dissensus niet voldoende recht doet. De mogelijkheid van een radicalisering van de dissensus tijdens het gesprek sluit Gadamer uit. Ook een fundamentele dissensus tijdens het gesprek sluit Gadamer uit.' (Korthals 1990, p. 74)

Toch vind ik dat Gadamer wel degelijk rekening houdt met onenigheid en dissensus. Gadamer erkent dat de eigen traditie vreemde, onduidelijke aspecten heeft (WM p. 279) en dat culturen en tradities van elkaar kunnen verschillen. (WM p. 424)

De kwestie die Korthals hier aan de orde stelt om meer nadruk te leggen op dissensus kan men ook benaderen door in eerste instantie de overeenstemming naar handelingen uit te breiden. Dit heeft twee effecten: je hoeft de hermeneutiek niet langer te beperken tot talige wezens en bovendien krijg je meer te maken met verschillen. Juist in het verschil zit de dynamiek. Ik ben het dan ook eens met Korthals dat die verschillen radicaler bij Gadamer moeten worden aangezet, echter wel vanuit de houding dat er meer overeenkomsten liggen in het begrijpen van de wereld die buiten het talige liggen. Gadamer beweert immers dat zijn hermeneutiek op een begrijpen van de mens zelf is gericht. En de mens is mijns inziens meer dan alleen maar het talige. Door ook de overeenkomsten die buiten het talige liggen te noemen kun je meer de nadruk leggen op de verschillen die er zijn.

Korthals (1990, p.73) geeft aan dat Gadamer de gemeenschappelijkheid van de mensen niet bepaalt op formele manier, maar op inhoudelijke wijze, waarbij hij een drietal aspecten onderscheidt. Op de eerste plaats is de wereld waarin de mens zich bevindt en waarover hij spreekt, steeds een talig bemiddelde wereld! Op de tweede plaats wordt het gesprek gedragen door een fundamentele overeenstemming. En als laatste resulteert de verstandhouding in een bepaalde vorm van overeenstemming. Ieder gesprek vooronderstelt een gemeenschappelijke taal.

Taal, wereld, eindigheid en gesprek zijn van ons allen gemeenschappelijk, zodanig dat ze diversiteit en dissensus impliceren. Aan deze gemeenschappelijkheid wil ik handelen toevoegen. Is dat hier wel op zijn plaats? Waar het mij vanuit de duurzaamheidsproblematiek om gaat is de overeenkomst aan te tonen tussen mensen buiten de taal om.

Bijna elke hedendaagse Euro-Amerikaanse filosofie houdt zich bezig met taal. In de loop van de tijd is er echter wel een verandering te zien in de nadruk die er op taal wordt gelegd: van nadruk op de taal van de logica (proposities) naar alledaagse taal en tenslotte naar de postmoderne aandacht voor tekst, het narratieve en discours.

Als we alleen aandacht besteden aan de hermeneutiek en het empirisme binnen de filosofie dan zien we dat beide filosofische tradities, ondanks alle verschillen, uitgaan van de taal als eenheid van analyse. Beide tradities echter definiëren en gebruiken taal op verschillende wijze. Gremmen (1995) claimt dat de 'primacy of language' zowel de hermeneutiek als ook het empirisme vervormt. Hij wil het primaat van de taal vervangen door het primaat van het doen, waardoor je nieuwe inzichten krijgt in zowel de hermeneutiek als het empirisme. Vanuit deze benadering moet je taal beschouwen als een activiteit. Taal blijft een belangrijke plaats behouden in beide tradities, zij heeft echter niet meer het privilege ten koste van andere activiteiten.

Ik ben het met Gremmen eens in zoverre het primaat van de taal niet wordt vervangen door een nieuw privilege, 'de primacy of action'. Het creëren van een nieuwe hiërarchie, waarbij de handeling de belangrijkste plaats inneemt, is mijns inziens niet acceptabel. De oude hiërarchie wordt hiermee alleen verschoven. Ik veronderstel dan ook dat Gremmen met primaat het één na het ander bedoelt.

Gremmen gaat in op de claim van Gadamer dat begrijpen altijd interpreteren is en dat alle interpretatie plaats vindt in het medium taal. Hiermee komen we volgens Gremmen terecht in de claim van het primaat van de taal. Gadamers versie van deze claim is dat linguïstische interpretatie de vorm is van alle interpretatie, zelfs wanneer dat wat geïnterpreteerd wordt van nature niet linguïstisch is. Ofschoon alle vormen van interpretatie niet expliciet linguïstisch zullen zijn, vooronderstellen zij taal. Dit komt doordat de traditie zelf linguïstisch is, de traditie bestaat binnen het medium taal.

Op dit punt kan Gremmen zijn doel dat hij voor ogen heeft formuleren: argument tegen het primaat van de taal. Als je Gadamer volgt kom je tot de conclusie dat als je het primaat van de taal ontkent, het mogelijk moet zijn dat een traditie niet alleen bestaat binnen het medium van taal. De uitdaging van Gremmen is nu een extra - linguïstische traditie te beschrijven.

Wat is volgens Gremmen de bedoeling van een extra (buiten) - linguïstische traditie?

Op de eerste plaats kun je hiermee laten zien dat deze traditie bestaat bij gratie van het doen van dingen. Meer in het bijzonder, door de manier waarop personen dingen doen. Een persoon kan dingen leren door middel van imitatie. Echter ook door te doen als andere personen laten zien hoe iets gedaan wordt. Crafts (handwerk) en kunst zijn voorbeelden van extra - linguïstische tradities. De traditie van het pianospelen bijvoorbeeld bevindt zich in het medium van pianospel. Taal is niet bruikbaar om je spel te verbeteren, praten over pianospelen is soms zelfs eerder een hindernis dan een verbetering van het pianospel. Ik ben het eens met het uitgangspunt van Gremmen. Toch ben ik blij dat mijn pianodocenten konden praten.

Bovengenoemd argument is slechts het begin van een reeks van argumenten om de extra (buiten) - linguïstische traditie te beschrijven en te analyseren. Plaatst het feit dat ik het woord 'laten zien van de extra- linguïstische traditie' zo vaak gebruik mij in het medium taal? Als filosoof geeft Gremmen aan dat hij alleen een extra - linguïstische traditie kan presenteren door taal te gebruiken. Is dit een probleem? Het feit dat de filosoof om te argumenteren tegen het primaat van de taal, de taal zelf gebruikt, overtuigd Gremmen er in feite van dat hij vanaf het begin van de reeks van argumenten fout bezig is, omdat taal blijkbaar de enige weg binnen filosofie is die beschikbaar is om dingen te doen. Gremmen toont aan dat ook al blijkt aan de hand van een voorbeeld uit de hermeneutische filosofie het primaat van de taal, dat onderliggend, het primaat van het doen naar voren komt. Het bovenstaande wordt pas een probleem als je de buiten - linguïstische traditie verwoordt binnen de linguïstische traditie.

De vruchtbaarheid van de benadering van Gremmen is dat zijn theorie het mogelijk maakt om de filosofie van Gadamer te gebruiken als uitgangspunt voor een hermeneutiek van het handelen. Wat doet Gremmen namelijk? Hij beweert dat je een buiten - talige traditie ook kan interpreteren. Deze traditie noemt hij de traditie van het handelen. Dit argument kun je echter alleen bereiken binnen de taalkundige traditie van de filosofie. Dit hoeft echter geen probleem te zijn, als je de talige traditie beschouwt als een daad, een taaldaad. (Gremmen verwijst hier naar Wittgenstein) Teksten zie je dan als taaldaden: met de taal doe je iets, je argumenteert bijvoorbeeld. Dus je zou vanuit deze gedachtengang de hermeneutiek van Gadamer kunnen bekijken als de hermeneutiek van taal daden. Daarmee is de hermeneutiek van Gadamer een hermeneutiek van handelingen, let wel een hermeneutiek van taalhandelingen. Zo is in het algemeen mogelijk geworden om de hermeneutiek

van teksten te herinterpreteren als een hermeneutiek van taaldaden, om vervolgens de theorie van Gadamer te generaliseren. Geldt wat voor taaldaden het geval is ook voor andere daden?

De filosofie van Gadamer lijkt contra intuïtief omdat zijn hermeneutiek betrekking heeft op het interpreteren van teksten. De vraag is nu: heeft Gadamer een fundamenteel bezwaar tegen een hermeneutiek van het handelen, of is zijn hermeneutiek van teksten ook toe te passen op handelingen. Ik kom hier op terug in hoofdstuk vier van dit proefschrift.

3.4 Conclusie

De hermeneutiek verlegt zijn grenzen.

De geschiedenis van de hermeneutiek laat twee dingen zien. Op de eerste plaats is hermeneutiek de kunst van het vertolken of uitleggen van wat zich als betekenisvol aandient, maar door welke oorzaak dan ook op afstand staat van ons, zodat het overgebracht en uitgelegd moet worden.

Die afstand kan betrekking hebben op afstand in de tijd, een historische verwijdering. Bijvoorbeeld teksten uit een ver verleden. Een tweede mogelijke oorzaak van afstand kan bestaan in een intrinsieke vreemdheid. Bijvoorbeeld omdat het om een goden-woord gaat, dat bij wijze van spreken uit een andere wereld komt. De afstand kan ook voortkomen uit het feit dat de context van degene die wil verstaan (de interpreter) behoorlijk afwijkt van de context waarbinnen het interpretandum ontstond.

Op de tweede plaats is hermeneutiek de theorie waarin die kunst wordt uiteengelegd en onderwezen. De hermeneutiek als methodisch begrip werd in eerste instantie gebruikt om de betekenis te achterhalen van teksten. Er zijn verschillende domeinen waar men de hermeneutiek nodig had. De *theologie*, die het Schrift, dat wil zeggen teksten uit andere tijden en culturen, die grote betekenispretentie hebben, moet uitleggen. De *rechtswetenschap*, waar de wetsteksten moeten worden uitgelegd, zodat hun betekenis voor en in de concrete gevallen waar wij nu mee te maken hebben, duidelijk wordt. Ook in de klassieke filologie hield men zich onder andere bezig met de betekenis van teksten.

De reformatie heeft vervolgens een belangrijke impuls gegeven aan de hermeneutiek. Zij wilde het christelijk geloof herbronnen op het Schrift, en de lectuur ervan bevrijden van vervreemdende theorieën (i.c. de kerkelijke dogmatiek) die haar zouden hebben overwoekerd.

De vernieuwing, uitwerking en systematisering van de hermeneutiek in de 19-de eeuw (waarmee vooral de namen van Schleiermacher en Dilthey verbonden zijn), borduurt hierop voort. Weliswaar op meer radicale wijze. Hermeneutiek is nog steeds uitleg van een op afstand staand betekenis-aanbod. Wat verandert is vooral dat het niet meer slechts gezagvolle teksten zijn die uitgelegd moeten worden zoals het Schrift, de wet, de grote klassieken, maar alle produkten van mensen. Een andere verandering is de uitbreiding van hermeneutiek met de vraag, wat doen we eigenlijk als wij iets (proberen te) verstaan? Dat wil zeggen dat meer en meer niet uitsluitend het interpretandum aan de orde is, maar ook de interpretator. Dat wat we doen als we bijvoorbeeld met ie-

mand een gesprek voeren, werd uitgewerkt tot methode van een wetenschappelijke benadering van de geesteswetenschappen. Deze negentiende eeuwse hermeneutiek heeft onder andere tot gevolg gehad dat er een toenemende aandacht in de filosofie ontstond voor de rol van het verstaan, dat wil zeggen voor het toeëigenen van betekenis. De ontwikkeling van de hermeneutiek in de twintigste eeuw zorgt ervoor dat 'verstaan' en 'uitleggen' de grondwoorden van de fundamentele filosofie worden. Met deze hermeneutiek zijn vooral de namen van Heidegger, Gadamer en Ricoeur verbonden.

Door de geschiedenis van de hermeneutiek op deze manier te benadrukken wil ik laten zien dat het niet toevallig is de hermeneutiek van teksten uit te breiden met een hermeneutiek van handelen, omdat de hermeneutiek voortdurend zijn grenzen verlegt heeft.

De hermeneutiek van het handelen.

De geschiedenis van de hermeneutiek laat ook zien dat het impliciete uitgangspunt van de traditionele hermeneutiek een zoektocht is naar de feilloze interpretatie. De hermeneutiek als theorie, als methode, is als het ware een strijd tegen het misverstand. Dit uitgangspunt wil ik loslaten als het gaat om de interpretatie van handelingen. De feilloze interpretatie bestaat juist niet in het geval van handelingen. Stel de interpretatie van een handeling kan slechts op één manier worden toegepast dan is dit ondermijnend voor een duurzaamheidsdilemma. In hoofdstuk zeven laat ik zien dat een mogelijke oplossing van dit dilemma ligt in de interpretatieverschillen door de betrokken partijen van bijvoorbeeld hetzelfde materiele substraat.

Een feilloze interpretatie gaat ervan uit dat ongeacht wie er interpreteert, er een eenduidige interpretatie naar voren komt. Dit verwijst rechtstreeks naar een *objectieve* hermeneutiek die een statisch karakter heeft. Voor een meerduidige interpretatie van handelingen (in het algemeen) moet ik dan ook op zoek naar een meer subjectivistische hermeneutiek. Dit uitgangspunt vind je terug in de hermeneutiek van Gadamer. Het felt dat *Wahrheit & Methode* een structuuranalyse van het interpreteren is en geen concrete methodologie, is gebaseerd op wat ik aanduid als een *intersubjectieve* hermeneutiek. Gadamer wil de tegenstelling objectief / subjectief uit de weg gaan, waarbij de nadruk ligt op het dynamische karakter.

Als je, zoals Gadamer, ervan uit gaat dat de feilloze interpretatie niet bestaat, dan houdt dit tevens in dat het niet mogelijk is methodische regels te geven voor een correcte interpretatie. Hermeneutiek als methode beschouwt, zou een beperking inhouden. Er zit namelijk een creatief (productief) moment in de hermeneutische ervaring, die je teniet zou doen als je de hermeneutiek zou reduceren tot methode. Niet voor niets heerst op dit gebied een gezond en creatief methodeanarchisme.

In het volgende hoofdstuk licht ik de hermeneutiek van Gadamer nader toe. Hierbij leg ik het accent op de traditie en het objectieve/subjectieve karakter van de hermeneutiek. De dialoogvorm van zijn hermeneutiek komt ook uitgebreid aan de orde.

Hoofdstuk 4 De hermeneutiek van tradities (Hans-Georg Gadamer)

4.1 Inleiding

Hoe past een hermeneutiek van het handelen binnen de traditionele hermeneutiek? Met het oog op een hermeneutiek van het handelen zijn twee elementen van belang: het *toepassingsterrein* van de hermeneutiek moet worden uitgebreid van teksten naar handelingen én de *gerichtheid* van de hermeneutiek moet voorbijgaan aan de tegenstelling objectief/subjectief. De theorie van Gadamer bevat deze elementen. Het is daarnaast een theorie die relevant is voor duurzaamheid omdat het begrip traditie centraal staat binnen de hermeneutiek van Gadamer. In hoofdstuk een heb ik al aangegeven dat traditie een belangrijke rol speelt in de problematiek rondom duurzaamheid. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat het *toepassingsterrein* van de hermeneutiek zich door de eeuwen heen heeft uitgebreid. Dilthey breidde het terrein van de hermeneutiek uit naar het sociale en culturele leven en naar de geschiedenis. Gadamer en Heidegger passen de hermeneutiek toe op het geheel van de door de mensen ervaren werkelijkheid. Het terrein waarop de hermeneutiek van toepassing is hangt nauw samen met wat je wilt interpreteren. Je kunt alleen iets interpreteren als dat 'iets' zin of betekenis heeft. Kijk je bijvoorbeeld naar teksten dan kun je ervan uitgaan dat betekenis door de auteur erin gelegd is. Ook op het niveau van het sociale en culturele handelen hebben mensen zinvolle configuraties geproduceerd. Dilthey gaat er vanuit dat in al deze gevallen de interpretanda zinvol zijn, omdat ze door mensen gemaakt zijn. Gadamer daarentegen gaat uit van een andere opvatting van zin. Zinvol is voor mensen alles waarmee we in contact komen en waartoe wij in relatie staan. In deze opvatting is de mens niet meer de schepper van zin, zoals men kan zeggen dat een auteur schepper is van een boek. Integendeel mensen staan altijd al in een zinvolle werkelijkheid, die zowel cultuur als natuur omvat. (Bulhof 1988, p. 240) Als je zin op die manier opvat, kun je ook met betrekking tot zaken die niet door mensen gemaakt zijn, zoals de natuur, van interpreteren spreken. Bijvoorbeeld het interpreteren van de hemel of van een landschap door een dichter, een filosoof, een sociaal geograaf, of een cultureel antropoloog. Gadamer gaat er dus van uit dat hermeneutiek op een ruimer gebied betrekking heeft dan teksten. (WM p. 157, vgl. p. 451). Ik kom op de uitbreiding van het toepassingsterrein bij Gadamer nog terug in paragraaf twee.

Met betrekking tot de *gerichtheid* van de hermeneutiek zien we dat in de voorromantische hermeneutiek op één of andere wijze altijd drie elementen terug komen in de interpretatieleer: het begrijpen van de tekst, het uitleggen van het begrepen voor anderen en de toepassing van het begrepen op het eigen leven (Vandenbulcke 1973, p. 21) Er was sprake van een subjectieve hermeneutiek. Bij Schleiermacher valt het derde element weg als irrelevant voor een vakkundige hermeneutiek. Gadamer typeert de hermeneutiek van Schleiermacher als de verkeerde draai die de menselijke wetenschappen duwt in de richting van methodologisme en niet in de richting van zelf-

bewustzijn. Zo ontwikkelen Schleiermacher en Dilthey een objectieve hermeneutiek. Heidegger zet zich hier tegen af en richt zich wederom tot een subjectieve hermeneutiek. Gadamer voegt het dialogisch karakter van de hermeneutiek eraan toe. En juist de dialoog maakt, mijns inziens, naast traditie, zijn hermeneutiek van waarde voor duurzaamheid en biedt de mogelijkheid tot een inter-subjectieve hermeneutiek.

In de volgende paragraaf bekijk ik in hoeverre het toepassingsterrein van Gadamer naar handelingen kan worden uitgebreid. Het dialogisch karakter van de hermeneutiek van Gadamer bespreek ik in paragraaf drie. Vervolgens ga ik in paragraaf vier nader in op de theoretische basis van de hermeneutiek van Gadamer.

4.2 Toepassingsterrein: van tekst naar handeling

Ik ben op zoek naar openingen in de theorie van Gadamer waaruit blijkt dat zijn hermeneutiek ook van toepassing is op de betekenis van handelingen (en dingen). De vraag is of Gadamer uitgaat van een hiërarchische positie van de betekenis van een tekst boven de betekenis van handelingen en dingen. Daarbij stuitte ik op dit citaat van Gadamer.

"Es gibt nichts so Fremdes und zugleich Verständnisforderndes wie Schrift. Nicht einmal die Begegnung mit Menschen fremder Zunge kann mit dieser Fremdheit und Befremdung verglichen werden, da die Sprache der Gebärde und des Tones immer schon ein Moment von unmittelbarer Verständlichkeit enthält. ... Nichts ist so sehr reine Geistesspur wie Schrift, nichts aber auch so auf den verstehenden Geist angewiesen wie sie. ... Keine sonstige Überlieferung, die aus der Vergangenheit auf uns kommt, ist dem (die Schrift) gleich. Die Überreste vergangenen Lebens, ... Werkzeuge, der Inhalt der Gräber sind verwittert durch die Stürme der Zeit, die über sie hingebraust sind - schriftliche Überlieferung dagegen... ist so sehr reiner Geist, dass sie wie gegenwärtig zu uns spricht. Daher ist die Fähigkeit des Lesens, sich auf Schriftliches zu verstehen, wie eine geheime Kunst, ja wie ein Zauber, der uns lost und bindet." (WM p.156)

In dit citaat maakt Gadamer duidelijk wat het verband is tussen 'Schrift' en 'Geist'. 'Geist' staat voor betekenis, die door de tijd heen in het 'Schrift' overleeft. 'Schrift' kun je dan ook beschouwen als de drager, die in tegenstelling tot andere cultuuroverblijfselen, door de tijd heen blijft bestaan. En daarom spreekt de tekst alsof hij deel uitmaakt van onze tijd.

In dit citaat komt mijns inziens ook naar voren dat Gadamer's uitgangspunt voor de interpretatie van de betekenis van teksten geen hiërarchisch uitgangspunt is, maar dat Gadamer op zoek was naar het meest blijvende uit de vergankelijkheid van het leven. Door de tijd heen vervaagt alles, gebouwen vervallen, een glimlach kan niet worden vastgelegd. Wat daarbij het meeste behouden blijft is de tekst. Je kunt de tekst dus beschouwen als de materialisering van betekenis. Gadamer

geeft als het ware in dit citaat het antwoord op de vraag: 'waarom gaat de voorkeur uit naar een hermeneutiek van teksten boven een hermeneutiek van handelingen, dingen en teksten?'

Bovengenoemd citaat van Gadamer laten echter ook zien dat een tekst, die juist op het meest blijvende lijkt, openstaat voor interpretatie. Zo beweert Rorty (2000) dat tekst ook al lijkt zij nog zo onvergankelijk, toch aan interpretatie onderhevig is.

Het citaat kan uitgelegd worden als idealisme, waarin Gadamer de indruk wekt dat er geen dingen en handelingen bestaan. Verderop in zijn betoog wordt zijn positie materiëler.

Volgens Gadamer is het onmogelijk de zaken waar het om gaat, te scheiden van de taal waarin ze ter sprake komen. De taal is geen werktuig en al evenmin een afbeelding van de werkelijkheid. Zij is het element waarin de dingen zich manifesteren en daarmee zichzelf worden. Taal behoort tot de zaken die erin worden uitgesproken, het omgekeerde geldt evenzeer. De begrippen waarin uitleg geschiedt behoren tot de werkelijkheid zelf. "Und doch ist die Sprache des Auslegers zugleich die umfassende Manifestation der Sprachlichkeit überhaupt, die alle Formen von Sprachgebrauch und Sprachgestalt in sich schließt." (WM p. 449) Er kan geen onderscheid gemaakt worden tussen de inhoud van de geïnterpreteerde overlevering en de taalvorm waarin dat interpreteren gebeurt. "Sprachliche Form und überlieferter Inhalt lassen sich in der hermeneutischen Erfahrung nicht trennen." (WM p. 417) Dat houdt echter niet in dat de dingen en handelingen buiten de tekst om geen betekenis zouden hebben die niet hermeneutisch benaderbaar zou zijn. Zijn hermeneutiek heeft zoals we zagen betrekking op de betekenissen, niet op de levenservaring. Niettemin bespreekt Gadamer uitgebreid 'Erleben', 'Erlebnis' enz. Gadamer wil de dingen duiden. Hermeneutiek gaat over alles wat betekenis heeft. Gadamer gaat er vanuit dat betekenis alleen in taal kan worden uitgedrukt. Dit verklaart waarom zijn hermeneutiek betrekking heeft op teksten uit het verleden. Zo luidt een van zijn bekendste stellingen: "Zijn dat begrepen kan worden is taal" ("Sein das verstanden werden kann, ist Sprache.", WM p. 450) Weinig uitspraken van Gadamer hebben tot zoveel misverstand geleid als deze beroemde stelling. Met deze uitdrukking geeft Gadamer aan dat de hermeneutiek gaat over alles wat betekenis heeft, en dat zulks in taal kan worden uitgedrukt. Het gaat in de hermeneutiek om "al het zijnde, voor zover het begrepen kan worden" ("Sich - darstellen, Verstanden werden, ...alles Seiende, sofern es verstanden werden kann.", WM p. 452) De betekenis die zo begrepen kan worden kan, dankzij de metaforische kracht van dat woord, ook 'taal' genoemd worden. Maar zo opgevat is taal niet beperkt tot de mensentaal: het gaat dan ook om de taal van de kunst, van de natuur, van de dingen in het algemeen ("So reden wir ja nicht nur von einer Sprache der Kunst, sondern auch von einer Sprache der Natur, ja überhaupt von einer Sprache, die die Dinge führen." WM p. 450)

Gadamer gaat ervan uit dat de hermeneutiek niet kan worden beperkt tot de cultuurwetenschappen. Zelfs de natuur kan niet worden overgelaten aan de empirisch - analytische reducties en moet hermeneutisch begrepen worden (WM p. xxx en p. 454) In dit kader sluit Gadamer zich aan bij

Heidegger's analyse van het ding, dat ook natuurdingen als bergen en dieren betreft. Hermeneutiek van de taal heeft bij Gadamer wel een voorrangspositie. "Vielmehr ist die Sprache das universale Medium, in dem sich das Verstehen selber vollzieht. Die Vollzugsweise des Verstehens ist die Auslegung." (WM p. 366) De houding binnen de natuurwetenschappen dat de natuur, de objecten van onderzoek met zekerheid kon worden vastgesteld, heeft ervoor gezorgd dat lange tijd de hermeneutiek beperkt bleef tot teksten en dus tot de geesteswetenschappen. De ervaring heeft ons echter inmiddels geleerd dat wij de dingen niet kunnen kennen met de zekerheid die de exacte natuurwetenschappen van de moderne tijd ons wil laten geloven. De natuur lijkt zich op een of andere manier aan de wetenschappelijke waarneming te onttrekken. Het *zekere* wetenschappelijke kennen maakt plaats voor *onzeker* interpreteren.

Handelingen en hermeneutiek bij Gadamer

Hoe staat Gadamer dan tegenover handelingen die niet in taal kunnen worden uitgedrukt, maar wel hermeneutisch benaderd kunnen worden? Gadamer beweert dat handelingen, zoals elk ander menselijk fenomeen, hermeneutisch begrepen moet worden. Tevens beweert Gadamer dat het model van de analyse van een tekst toepasbaar is op de analyse van een handeling. Waar kan deze bewering teruggevonden worden in het werk van Gadamer? De eerste indicatie is terug te vinden in zijn bespreking van Ranke, Droysen en Dilthey. Gadamer prijst Dilthey voor zijn vernieuwing om de historische werkelijkheid op te vatten als een tekst. Deze methode is herhaald in het werk van Ranke en Droysen. Gadamer citeert Dilthey goedkeurend als Dilthey verklaart dat "Wie die Buchstaben eines Wortes haben Leben und Geschichte einen Sinn" (WM p. 228) "Life and history have meaning like the letters of a word" (T&M 1975, p. 213)

Een tweede indicatie van deze bewering vind je terug in zijn bespreking van stijl. Gadamer bear-gumentteert dat stijl een eenheid van uitdrukking is en dat handelingen een stijl bezitten die tot uitdrukking komt in een reeks van gebeurtenissen. Zijn doel is te laten zien dat zijn analyse van stijl tevens kan worden toegepast op de studie van politieke geschiedenis.

De theorie van Gadamer biedt voldoende openingen, om het gebied waarop de hermeneutiek be-trekking heeft, uit te breiden. Niet alleen teksten komen in aanmerking om geduid te worden, maar ook activiteiten, handelingen en de dingen zelf kunnen volgens mij geïnterpreteerd worden. In eer-ste instantie beperk ik mij tot een uitbreiding naar handelingen. Het verband tussen de analyse van een tekst en de analyse van een handeling moet meer expliciet gemaakt worden dan Gadamer dat deed. Ik begin met uit te leggen wat Gadamer bedoelt als hij zegt dat de hermeneutiek het karakter heeft van een dialoog. Vervolgens ga ik nader in op zijn kijk op het menselijke denken, die aan de basis ligt van zijn hermeneutiek.

4.3 Hermeneutiek als dialoog

"Het belang van de hermeneutiek, van 'begrijpen' wordt mij steeds duidelijker. Wat betekent het als ik zeg dat ik een tekst tot spreken wil brengen? Dat betekent dat de ander wordt aangesproken. Wat doet een aangesprokene? Die probeert te begrijpen wat de ander werkelijk bedoelt maar niet zeggen kan. Daar gaat het om." (Gadamer 1995, p.10)

Gadamer voegt aan de hermeneutiek iets geheel nieuws toe, het begrijpen heeft de vorm van een dialoog. De hermeneutiek van Gadamer heeft dus het karakter van een gesprek. Interpreteren is een hermeneutisch gesprek voeren met de tekst. Met gesprek bedoelt Gadamer een poging om tot overeenstemming te komen. Door de uitwisseling van elkaars zienswijzen probeert men tot overeenstemming te komen over het onderwerp van de dialoog. Het gaat Gadamer niet om een dialoog waarin men uit is om gelijk te krijgen of waarin men de individualiteit van de ander probeert te achterhalen.

Het 'eigenlijke' gesprek is nooit dat wat we van tevoren wilden voeren. In een goed gesprek brengt het ene woord het andere mee. Het gesprek neemt zijn wendingen. Het ontwikkelt zich en loopt ten einde. Je zou kunnen zeggen dat de dialoog geleid wordt. Maar in deze leiding zijn de gesprekspartners niet de leiders maar de geleiden. Bij een echte dialoog weet niemand vooraf wat het resultaat ervan zal zijn. Het komen tot een overeenkomst, of juist niet, is als een gebeuren dat zich aan ons voltrokken heeft. Het onderwerp van het gesprek heeft de leiding. Hierdoor laat je je leiden. Dit brengt wel met zich mee dat je vragen hebt over het onderwerp en dat je het stellen van (nieuwe) vragen consequent volhoudt. Vandaar dat de dialoog de noodzakelijke structuur van vraag en antwoord heeft. Om een gesprek te kunnen voeren, moet je de kunst bezitten van het steeds verder vragen. Je moet de richting op de openheid weten vast te houden. Zo wordt het gesprek een kunst de begrippen een diepere betekenis, een rijkere vulling te geven, in het samenspreken over het onderwerp. Het gesprek zorgt voor een verandering naar het gemeenschappelijke toe, waarin men niet blijft wat men voorheen was. Het gesprek draagt een eigen waarheid in zich. Dat wil zeggen het haalt iets uit de verborgenheid wat nu van belang is en van tevoren op gearticuleerde wijze nog niet was. "Die Norm für das Verständnis eines Buches sei keineswegs die Meinung des Autors. Denn, weil die Menschen nicht alles übersehen können, so können ihre Worte, Reden und Schriften etwas bedeuten, was sie selbst nicht willens gewesen zu reden oder zu schreiben, und folglich kann man, indem man ihre Schriften zu verstehen sucht, Dinge, und zwar mit Grund dabey gedenken, die den Verfassern nicht in Sinn kommen sind." (WM p. 172).

In het geval van duurzaamheid richt de hermeneutiek zich niet alleen op teksten, maar ook op handelingen. Deze handelingen staan niet op zichzelf, maar worden uitgevoerd door mensen in verschillende praktijken. Praktijk moet hier worden opgevat als een verzameling activiteiten. In hoofdstuk vijf ga ik uitgebreid in op het praktijkbegrip. Een hermeneutisch gesprek kan gevoerd worden met teksten in de vorm van verdragen en door handelingen. In het laatste geval moet je dan als het ware in gesprek treden met de handelingen zelf. Je interpreteert dus niet alleen woorden maar ook handelingen. De overeenkomst tussen een tekst en een handeling is dat beide niet uit zichzelf spreken. Een handeling ontvouwt zich al doende. Wanneer ik met een tekst in gesprek wil, moet ik die tekst eerst tot spreken brengen. Slechts door het toedoen van mijzelf als verklaarder worden de letters in een zin veranderd. Echter tegelijkertijd komt daarmee het onderwerp van de tekst *zelf* aan het woord. Hiermee stelt het onderwerp van de tekst mij een vraag en betwijfelt mij.

Op dit punt ligt nu de overeenkomst tussen het hermeneutische en het gewone gesprek. Je kunt namelijk zeggen dat de partners (deelnemers) van het hermeneutische gesprek (de interpreet en de tekst) een wederzijdse zinscommunicatie meemaken. Dit zie je ook bij een gewoon gesprek, waar beide partners betrokken zijn bij het tot stand komen van de zin. Door het hermeneutische gesprek ontstaat een gemeenschappelijke zin. In de interpretatie komt een zin tot uitdrukking, die niet slechts van mij is of van de auteur, maar die een gemeenschappelijke zaak is. Het is als bij ieder gesprek, er komt iets te voorschijn wat geen van beide partners uit zichzelf reeds had. (Vandenbulcke 1973, p. 163).

De vraag die ik mij vervolgens stel: kun je de interpretatie van handelingen nu ook vergelijken met het voeren van een gewoon gesprek? Ja, ook hier geldt dat je als persoon in het doen, in het omgaan met de dingen, de handeling een bepaalde betekenis krijgt. Door in communicatie te treden met de handelingen kan een betekenis ontstaan die van tevoren niet aanwezig was. Zonder mijn initiatief is de communicatie niet mogelijk.

Beschrijving van het interpreteren van een tekst

Onderstaand geef ik een korte beschrijving hoe volgens Gadamer het interpreteren van een tekst in zijn werk gaat. De interpretatie van een tekst begint nooit vanuit een absoluut, aan geen enkele tijd gebonden, nulpunt. Je bent bezig met een bepaald *probleem*. Je hebt *vragen*. In dit kader lees je een boek. Je hebt voordat je begint te lezen al een vaag idee van wat je in dit boek hoopt te vinden. Je hebt een zakelijke voorkennis, die gevormd is door een netwerk van illegitieme en legitieme vooroordelen. Door te erkennen dat de vooroordelen een constitutieve rol spelen in onze kennis wordt het probleem van de interpretatie duidelijker en scherper. Om open te staan tegenover de tekst is het nodig dat je je bewust bent van de vooroordelen. Daarom is een confrontatie met de grote denkers uit onze cultuurtraditie van zeer groot belang.

Tot zover de voorbereiding op een tekst. Al vanaf het begin dat je begint te lezen houd je rekening met een mogelijke zin van het boek. Door het boek daadwerkelijk te lezen wordt de mogelijke zin

van het boek bevestigd, tegengesproken of gecorrigeerd. Al bij de eerste bladzijde zul je iets als belangrijk ervaren. Dit spoor kan worden benadrukt, wat natuurlijk eenzijdigheid met zich meebrengt. Een bepaald aspect van de zaak wordt daarmee te veel beklemtoond. Gaandeweg doe je echter ook andere ervaringen op met de tekst. In een dialectische beweging leg je het zinsgeheel van het boek open. (In de volgende paragraaf ga ik nader in op de dialectische beweging.) Je visie op de tekst zal gecorrigeerd worden. Je corrigeert eventueel je eigen visie. Bij het lezen kunnen lange tijd rivaliserende ontwerpen naast elkaar bestaan, tot de eenheid van de zin zich beter begint af te tekenen. Op dat moment krijg je voeling met de beweging van de zin die uit het gelezen boek spreekt. "Die Dialektik von Frage und Antwort ist mithin der Dialektik der Auslegung immer schon zuvorgekommen. Sie ist es, die das Verstehen als ein Geschehen bestimmt." (WM p. 447) (Zie tevens WM pp. 250- 256 en 441). (Zie Vandenbulcke 1973, p. 177).

Wat doen we als we teksten uitleggen?

Als we op de aangeduide manier teksten uitleggen, doen we niet alleen iets met of aan de tekst, maar ook iets met ons zelf. Wij stellen niet één of ander objectief gegeven in of aan de tekst vast, maar proberen de betekenis of de zin ervan te vatten. De betekenis van een tekst uitleggen, betekent die zin zo beschrijven, dat die kan worden navoltrokken. Het leren navoltrekken van een aanvankelijk vreemde zin, betekent (mogelijkheden van) zich zelf ontdekken. Verstaan van een tekst verwijst dus naar zelfverstaan.

De volgende vraag is hoe we de zin van een vreemde tekst verstaan? Niet door de inhoud wetenschappelijk te verklaren vanuit zijn ontstaanscondities (althans niet zonder meer zo, hoewel een genealogie van belang kan zijn); maar door hem als zinzoekende interpretatie te reconstrueren. Maar wat is dat dan? (Van Tongeren 1988, p. 36) Gadamer schrijft dat één van de vruchtbare inzichten van de moderne hermeneutiek erin bestaat elke uitspraak als antwoord op een vraag te bezien, en dat verstaan van een uitspraak betekent de vraag te pakken te krijgen, ("zu gewinnen") waarop de uitspraak het antwoord wilde zijn.

Kunnen we dat overplaatsen naar de uitleg (de hermeneutische lectuur) van handelingen, manieren van doen? Kunnen we op een dergelijke manier ook proberen bijvoorbeeld 'het aanleggen van dammen in de rivier' te verstaan? Dat wil zeggen leren zien voor wat voor een probleem, bijvoorbeeld 'het duurzaam winnen van energie of het stoppen van de visvangst', dit een oplossing vormt?

Het probleem van de applicatio

De dialoog is een antwoord van Gadamer op het centrale probleem van de hermeneutiek, namelijk dat van de confrontatie tussen heden en verleden. Dit noemt Gadamer het probleem van de *applicatio*. Van oudsher onderscheidt men in dit proces drie momenten: begrijpen (*subtilitas intelligendi*), interpreteren (*subtilitas explicandi*) en toepassen (*subtilitas applicandi*). Applicatie moet niet gezien worden als een methodisch probleem of het onderbrengen van iets universeels in een re-

gel. "The task is to elucidate the distinctive type of knowledge and truth that is realised whenever we authentically understand." (Bernstein 1985, p.273).

In het gesprek tussen tekst en interpreter, in het interpreteren, wordt het verleden altijd met het heden geconfronteerd. Volgens Gadamer komt het erop aan deze confrontatie zo bewust mogelijk te laten gebeuren, niet door uitschakelen van het heden, maar door een bewust in het spel brengen ervan. Deze confrontatie is van meet af aan aanwezig, wanneer we er echt in slagen de eigen zin van de tekst uit het verleden te laten verschijnen.

Voor Gadamer is het hermeneutisch begrijpen altijd gereduceerd tot 'het ding zelf' dat men probeert te begrijpen. Men probeert aan de hand van steeds weer dezelfde tekst of hetzelfde ding zijn eigen geschiedenis en zijn eigen vooroordelen te begrijpen. Het is als een spel: een heen en weer gaande beweging. Men eigent zich een tekst toe of men past hem toe op zijn eigen situatie. Men begrijpt hem iedere keer anders, dat wil zeggen dezelfde traditie begrijpt men op een andere wijze. Daarom is begrijpen de toepassing van iets universeels op iets bijzonders. Toepassing is een vorm van logica waarin zowel de vraag 'Wat is universeel?' en 'Wat is bijzonder' beide zijn bepaald. In het geval van de zaak zalmen zijn er drie voorbeelden van 'applicatie'. Het eerste voorbeeld heeft te maken met het invullen van duurzaamheid binnen de eigen sector. Wil men zich duurzaamheid eigen maken, dan houdt dit in dat, bijvoorbeeld de tekst van de Brundtland definitie (universeel) wordt vertaald naar de eigen industrie zoals de energiemaatschappij. Een tweede voorbeeld is de interpretatie van de 'Northwest Power Act' door de betrokken industrieën. De raad als derde partij kan hierbij beschouwd worden als een soort makelaar voor beide industrieën. De raad helpt de industrieën de wet op zo'n manier te interpreteren dat het duurzaamheidsdilemma wordt opgelost. Een derde voorbeeld van applicatie kan men herkennen in de gebundelde kennis en controle van de counsel tegenover de gedecentraliseerde ervaring van industrieën. De raad heeft een wijde, maar abstracte blik. Dit in contrast met de lokale kennis van de industriële sectoren die gedetailleerder en vaker overtuigender is. Industriële sectoren zijn in staat de raad te dwingen aandacht te geven aan zaken die anders genegeerd werden. En ze zijn in staat om waarden te integreren die los staan van wat men in het algemeen nodig acht. Zo kan het inzicht van de raad met betrekking tot hoe men te werk dient gaan, veranderen. (Lee 1993, p. 113).

Hoe kun je dit probleem van de applicatio vertalen naar een situatie waar niet alleen een tekst geïnterpreteerd wordt maar tevens een handeling? Draagt een handeling ook het verleden met zich mee? Het feit dat een handeling een dynamisch proces is wijst al in de richting van het feit dat in een handeling een tijdsaspect zit. Gadamer gaat ervan uit dat het tijdsaspect een belangrijke rol speelt in de hermeneutiek, daarom vergelijkt hij het lezen van een tekst met het voeren van een gesprek. Hiermee legt hij het accent op het feit dat het begrijpen een dynamisch proces is, dat zich ontvouwt door de tijd heen. In een dialoog tussen lezer en tekst komt de dynamiek naar voren in

het feit dat de lezer op een bepaald moment zelf bedenkt wat erin de volgende alinea zal staan. De tekst ontfouwt zich als het ware door de vragen die de lezer zich tijdens het lezen stelt. Ik noem dit een *iteratief* proces. Kan in het geval van handelingen gesproken worden van een iteratief proces? Ik denk het wel. Ook een handeling is een bepaald proces. Dit proces kan vergeleken worden met het uitschuiven van een telescoop. In sommige handelingen wordt gaandeweg het doel duidelijk. Deze handeling kan dan beschouwd worden als doelzoekend. (Een handelingen waarbij men van tevoren al weet waarvoor de handeling dient is een doelgerichte handeling.)

4.4 De theoretische basis van de hermeneutiek van Gadamer

De hermeneutiek als dialoog is gebaseerd op de wijze waarop Gadamer het mens zijn definieert. Daarnaast heeft Gadamer een geheel eigen kijk op de manier waarop de mens in het leven staat. Hij gaat ervan uit dat de mens een eindig bewustzijn heeft. Als dit uitgangspunt geradicaliseerd wordt blijkt dat ons denken doordrongen is van het verleden. En dit is uiteraard van invloed op de hermeneutiek. De hermeneutiek van Gadamer kan op twee manieren omschreven worden. De hermeneutiek van Gadamer valt te karakteriseren als een in gesprek treden met de tekst uit het verleden. Deze karakterisering typeert rechtstreeks de hermeneutiek. Een andere karakterisering van de hermeneutiek van Gadamer is een hermeneutiek van de radicale eindigheid. Deze karakterisering verwijst naar de opvatting die Gadamer heeft van het menselijke kennen.

In de zoektocht naar een hermeneutiek van het handelen vind ik in de eerste omschrijving van hermeneutiek van Gadamer een rechtstreeks aansluitingspunt. De *dialoogvorm* geeft weer hoe de verschillende praktijken samen tot een oplossing kunnen komen door met elkaar in gesprek te gaan. In de volgende hoofdstukken laat ik zien dat deze dialoogvorm concreet tot uiting komt in *samenwerking* tussen de verschillende praktijken. De radicale eindigheidsgedachte van Gadamer kan bij duurzaamheid terug gezien worden in het feit dat het hier om een iteratief proces gaat. Duurzaamheid is geen eindpunt van een proces waaruit alle contingentie verdwenen is. Op het moment dat duurzaamheid als einddoel beschouwd wordt, wordt de eindigheidsgedachte van Gadamer verlaten. De radicale eindigheid verwijst tevens rechtstreeks naar het belang van traditie binnen de hermeneutiek. En juist het belang van traditie wil ik beklemtonen binnen de duurzaamheidsproblematiek. Zoals ik al eerder schreef zorgt juist het belang van de traditie binnen de hermeneutiek van Gadamer ervoor dat deze theorie een duurzaam karakter heeft.

In deze paragraaf wil ik nader ingaan op de filosofische termen zoals het 'radicale eindige bewustzijn', 'traditie' 'horizonversmelting', 'vooroordelen' etc. die Gadamer gebruikt binnen zijn hermeneutiek.

Eindigheid en historiciteit

Hoe komt Gadamer ertoe om het interpreteren te verbinden met de eindigheid en historiciteit? Dit hangt samen met de wijze waarop Gadamer het mens zijn definieert. Het feit dat je bestaat roept een aantal mogelijkheden op. Je leven staat niet los van alles: er is een onachterhaalbare verbondenheid met datgene wat er al is. Deze band met het heden en verleden kan nooit via objectivering beheerst worden. Een wezenlijk aspect van het bestaan is het interpreteren en begrijpen. Gadamer verbindt dus begrijpen en interpreteren met de eindige en historische structuur van het menszijn. Dit houdt in dat begrijpen en interpreteren niet kan bestaan in de kennis van een onafhankelijk subject dat zich tegenover zijn interpretandum bevindt. Degene die interpreteert bevindt zich niet alleen tegenover zijn voorwerp van interpretatie, hij maakt er in zekere zin ook deel van uit, op een manier die voor het kennen niet te achterhalen is. "Nur, das diese Sache hier nicht ein factum brutum, nicht ein bloß Vorhandenes, bloß Feststellbares und Meßbares ist, sondern zuletzt selbst von der Seinsart des Daseins." (WM p. 247). De geschiedenis behoort niet toe aan de duiders ervan, zij behoort de geschiedenis toe. Oudemans formuleert het als volgt: "Het menselijke kennen is niets dan een flakkeren op de gesloten stroomkring van het leven, waardoor interpretatanda en interpreteren worden meegevoerd." (Oudemans 1988, p. 55).

Het radicaal eindige bewustzijn van de mens wordt door Gadamer het "wirkungsgeschichtliche" bewustzijn genoemd. Deze term heeft een dubbele dimensie. De term verwijst naar een vorm van bewustzijn dat in de gang der geschiedenis innerlijk werd gevormd en door deze geschiedenis werd bepaald. Hier gaat het over het bewustzijn in een bepaalde toestand of vorm. De tweede dimensie van het begrip betekent het zich bewust zijn van het door de geschiedenis innerlijk gevormd zijn van het bewustzijn. Hier gaat het dus om *het zich bewust zijn* van een bepaalde vorm van het bewustzijn. In deze betekenis wordt het begrip 'reflexief' gebruikt. De eerste betekenis stelt het begrip in een voorwetenschappelijk, de tweede in een wetenschappelijke context.

De eindigheid van het menselijk kennen

Volgens Gadamer is het dikwijls zo dat men wel de eindigheid van het menselijke bestaan in het licht stelt, maar dat men deze eindigheid niet radicaal genoeg doordenkt. De juist begrepen historiciteit en eindigheid beheersen niet alleen al onze menselijke handelingen, maar beheerst ook ons historisch bewustzijn. Het verleden steekt ook in de kern van ons denken zelf. Op grotendeels onbewuste wijze is onze kennis het resultaat van een voortdurend op elkaar inspelen van verleden en heden. De geschiedenis en het verleden zetten zich immers door in ons denken, of wij ons daar nu van bewust zijn of niet. Dat is de grote kracht van de geschiedenis en haar macht over ons eindig menselijk bewustzijn, volgens Gadamer. Wanneer je de radicale eindigheid van het menselijke kennen ernstig neemt, moet je volgens Gadamer oog hebben voor de grote betekenis van de traditie voor het eigen denken. Het is immers een utopie te denken dat ons menselijk bewustzijn zonder *vooronderstellingen* zou werken. Lang voordat we in de reflexieve bezinning onszelf begrijpen, verstaan wij onszelf reeds op vanzelfsprekende wijze in familie, maatschappij en staat waarin

we leven. De grote historische werkelijkheden zoals maatschappij en staat beïnvloeden, volgens Gadamer, van meet af aan al onze privé ervaringen. (Vandenbulcke 1973, p. 110).

Duurzaamheid - historiciteit - radicale eindigheid

De hermeneutiek dient volgens Gadamer rekening te houden met de *historiciteit* en *eindigheid* van het begrijpen. Hoe moet ik dit vertalen naar de problematiek rondom duurzaamheid? In de ogen van Gadamer zal, zolang er menselijk leven bestaat, duurzaamheid voorkomen, en is niet, zoals velen denken, een modeverschijnsel. Duurzaamheid ligt aan de basis van onze omgang met de natuur en dus ook met andere mensen. Duurzaamheid zou dan, naast deze historische basis, tevens eindigheid als basis hebben. Dit houdt in dat er niet zo iets bestaat als één bepaalde invulling van duurzaamheid, die aangeeft dat het hier allemaal om draait. Als je deze 'waarheid' bereikt heb dan zou dat meteen het einde van de duurzaamheid betekenen. Dit sluit aan bij mijn overtuiging dat duurzaamheid een dynamische basis heeft. De invulling van duurzaamheid door de verschillende praktijken in verschillende tijdsperiodes, gebeurt steeds weer op een andere manier.

De duidelijkste consequentie van de radicale eindigheid van het menselijk kennen is dat het nooit vastligt welke manifestatie van overgeleverde gedachten de juiste is. Wij moeten ons, volgens Gadamer, altijd bewust blijven dat anderen na ons dezelfde dingen telkens weer anders zullen begrijpen. Door het voortschrijden van de tijd worden steeds nieuwe aspecten in een overleveringsgegeven vrijgemaakt en naar voren gebracht. Iedere nieuwe interpretatie kan als een historische potentialiteit van het overleveringsgegeven worden gezien. (Vandenbulcke 1973, p. 112).

Het eindigheidsdenken van Gadamer is dus nauw verbonden met de traditie, de geschiedenis. Binnen het eindigheidsdenken van Gadamer spelen dan ook twee basisbegrippen een belangrijke rol: de *Wirkungsgeschichte*: effectieve geschiedenis en *Wirkungsgeschichtliches Bewußtsein*: het besef van de effectieve geschiedenis.

De effectieve geschiedenis (Wirkungsgeschichte)

De effectieve geschiedenis is de niet te objectiveren historische beweging waardoor zowel teksten en boeken als hun lezers (verstaanders) gedragen en meegevoerd worden, en waardoor interpretaties meer 'zijn' dan 'bewustzijn' zijn. Als je hierop voortborduurdt dan houdt de gedachte van de effectieve geschiedenis in dat een werk dat geïnterpreteerd wordt zelf mede wordt bepaald door de geschiedenis van de interpretaties ervan. Men kan niet spreken van een werk buiten de verschillende manieren van ervaren om. "Nicht nur dass geschichtliche Überlieferung und natürliche Lebensordnung die Einheit der Welt bilden, in der wir als Menschen leben - wie wir einander, wie wir geschichtliche Überlieferungen, wie wir die natürliche Gegebenheiten unserer Existenz und unserer Welt erfahren, bildet ein wahrhaft hermeneutisches Universum, in das wir nicht wie in unübersteigbare Schranken eingeschlossen, sondern zu dem wir geöffnet sind." (WM p. xxx). Met name voor klassieke werken geldt dat zich, door de steeds variërende interpretaties ervan, een

traditie vormt waar geen nieuwe interpretatie omheen kan. Onder klassieke werken wordt niet alleen kunstwerk bedoelt maar alles wat tot stand gekomen is met de zintuigen, dus ook literatuur. "Die Tradition die durch einen großen Schauspieler, Regisseur oder Musiker geschaffen wird, indem sein Vorbild wirksam bleibt, ist nicht etwa ein Hemmnis für freie Gestaltung, sondern hat sich mit dem Werk selbst derart verschmolzen, das die Auseinandersetzung mit diesem Vorbild nicht minder als die mit dem Werk selbst die schöpferische Nachstellung jedes Künstlers aufruft." (WM p. 113). Werken kunnen niet los gezien worden van de geschiedenis van hun effecten. Een volgende stap is dat je je hier wel bewust van moet zijn.

Het bewustzijn van de effectieve geschiedenis (Wirkungsgeschichtliches)

Het bewustzijn van de effectieve geschiedenis is niet het verkrijgen van objectiverende macht over die geschiedenis. Het is een besef van eendigheid. Wie bewustzijn heeft van de effectieve geschiedenis is niet meer zo naïef dat hij gelooft dat er staat wat er staat. Hij zal erkennen dat een bewuste confrontatie tussen interpretatie en verleden alleen op enkele punten mogelijk is, en dat daarmee interpreteren niets is dan het grotendeels onbewust voortzetten van de effectieve geschiedenis.

Gadamer zegt in zijn kritiek op Dilthey dat wie het verleden op objectiverende wijze probeert te reconstrueren de banden die hem hiermee verbinden moet doorsnijden. Daarmee zou het levende, productieve aspect van het interpreteren uitgebannen worden. Het werk verliest zijn historische levendigheid, en in zekere zin verliest de interpreter de zin omdat hij niet langer de vragen van zijn eigen tijd aan de tekst stelt.

Traditie

Volgens Gadamer is het behoren tot dezelfde traditie als waartoe de tekst die we willen interpreteren behoort, een voorwaarde om de tekst te kunnen begrijpen. Traditie neemt dan ook een belangrijke plaats in binnen de hermeneutiek van Gadamer. Wat bedoelt Gadamer met het in ere herstellen van de traditie? Gadamer ziet traditie als een vorm van autoriteit, "Denn es gibt eine Form der Autorität, die von der Romantik besonders verteidigt worden ist: die Tradition." (WM p. 264). Gadamer bedoelt hiermee *niet* dat we blind moeten gehoorzamen of moeten vasthouden aan een hersteld conservatisme. Hij zet zich hiermee af tegen het verlichtingsdenken. De verlichting gaat uit van de tegenstelling traditie enerzijds en redelijkheid van een zelfstandige beoordeling anderzijds. Gadamer wil laten zien dat het een vooroordeel van de verlichting is dat in deze twee aspecten een tegenstelling zit. Gadamer vindt dat deze tegenstelling abstract is omdat eindige mensen niet alles kunnen rechtvaardigen door de rede. Redelijkheid is doortrokken van de erkenning van traditie (bijvoorbeeld die van klassieke teksten). "Bewahrung aber ist eine Tat der Vernunft, freilich eine solche, die durch Unauffälligkeit ausgezeichnet ist. Darauf beruht es, das die Neuerung, das Geplante, sich als die alleinige Handlung und Tat der Vernunft ausgibt. Aber das ist ein Schein. Selbst wo das Leben sich sturmgleich verändert, wie in revolutionären Zeiten, bewahrt sich im

vermeintlichen Wandel aller dinge weit mehr vom Alten, als irgendeiner weiß, und schließt sich mit dem neuen zu neuer Geltung zusammen." (WM p. 266).

Het fundament van de geldigheid van interpretaties ligt in het feit dat werk en interpreet beide tot het ondoorzichtige gebeuren van de traditie behoren. Het is dus niet zo, volgens Gadamer, dat het verbonden zijn van werk en interpreet aan een traditie irrationeel is. Daarom ziet Gadamer het aanvaarden van het 'Gewalt' van het overgeleverde als een daad van vrijheid en redelijkheid. "In Wahrheit ist Tradition stets ein Moment der Freiheit und der Geschichte selber." (WM p. 265). Niemand kan zich onttrekken aan de traditie die bepaalt binnen welk perspectief hij een tekst aansnijdt, welke vragen hij stelt, welk aspecten hij ziet. Alle begrijpen is anticiperend, en de anticiperingen wortelen in de traditie.

Wat is traditie?

Traditie als drager van het traditiegoed is niet het voortbestaan als zodanig van het geheel van teksten waarin het traditiegoed zijn neerslag vond. Ze is de continuïteit van het zich her-inneren. Het voortduren en overbruggen is echter niet een natuurgebeuren. Zelfs de meest authentiek en meest gedegen traditie voltrekt zich niet als een natuurgebeuren op gronde van de traagheid, die de dingen doet blijven wat ze zijn. Traditie, om werkelijke traditie te kunnen zijn, heeft beaming, opname en zorg nodig.

Wat betekent traditie voor duurzaamheid? In het geval van duurzaamheid heb je te maken met praktijken. Deze praktijken hebben ieder een eigen identiteit. Een voorwaarde om de andere praktijk te begrijpen is niet een stuk van je identiteit op te geven, maar vanuit je eigen traditie aansluiting te vinden in de traditie van de andere praktijk waardoor je die praktijk kunt begrijpen.

In de zaak zalmen ontwikkeld elke betrokken sector vanuit zijn eigen traditie duurzaamheid. In het Colombia basin botsen twee tradities met elkaar. De traditie van de visindustrie dateert van 50.000 jaren terug. De eerste inheemse Amerikanen vingen alleen de volwassen vis. In de negentiende eeuw veranderden immigranten de visindustrie door nieuwe vistechnieken en een conservenfabriek eraan toe te voegen. Naderhand veranderden de kweekvijvers en benedenstroomse productie opnieuw de traditie. De traditie van de waterenergie industrie in het Northwest startte in de jaren dertig, met de bouw van een serie dammen en nog wat kleinere projecten. De eerste dammen werden gebouwd tijdens de laagconjunctuur, toen het arbeidsloon laag was. Naderhand werden de kosten aanzienlijk hoger vanwege de hoge interest en de milieu-eisen. De geschiedenis van de relatie tussen beide tradities had zijn invloed op beide industrieën. Aan de ene kant zorgde de waterenergie industrie voor het geld van de kweekvijvers en voor een compensatie van de schade aan de visindustrie. Aan de andere kant bouwde de waterenergie maatschappij visladders in dammen die naderhand werden gebouwd.

Wat betekent het tot een traditie te behoren?

De traditie brengt in iedere tijd zijn verborgen geschiedenis binnen. Zij spreekt zo'n sterke taal, dat iedere latere tijd nog door haar wordt bereikt en door haar wordt gevormd. Het verleden leeft in ons. Door haar ver-tegenwoordigende kracht, die ook nu nog weet aan te spreken, brengt de traditie een gemeenschappelijkheid van fundamentele en dragende vooroordelen tot stand tussen de interpreter en zijn tekst. Door de traditie wordt ons een aantal vooroordelen aan de hand gedaan, die niet zozeer ons begrijpen belemmeren als wel het juist mogelijke maken. Op grond van onze gemeenschappelijke vooroordelen kunnen we de tekst begrijpen. Er zijn dus legitieme *vooroordelen*. (Vandenbulcke 1973, p. 129).

Hermeneutische cirkel

Binnen de hermeneutiek gaat men er vanuit dat begrijpen heen en weer gaat tussen delen en gehelen. Die zijn er in eindeloze variaties. De interpretatiecirkel is geenszins logisch circulair. Dat zou ze wel zijn als interpreteren het afleiden van conclusies uit premissen was. Maar dat is het volgens Gadamer niet. Interpretaties verklaren noch op causale noch op rationele wijze. Interpreteren is het confronteren van anticiperende verwachtingen omtrent gehelen met het al of niet slagen van toepassing ervan op de delen. Dit gebeuren is onafwendbaar en onophoudelijk omdat de verstaander eindig is. Die kan een werk niet als tabula rasa benaderen, maar moet uitgaan van deels niet besefte vooringenomenheden, die functioneren als verwachtingspatronen waarbinnen het interpretandum op specifieke wijze verschijnt. Gadamer spreekt in dit verband over de *vooroordeelstruc-tuur* van het verstaan.

Vooroordelen

Gadamer legt er dus de nadruk op dat wij onze *vooroordelen* bewust moeten maken. Tegelijkertijd zegt Gadamer dat onze vooroordelen ons niet vrij ter beschikking staan, maar dat ze ons gegeven zijn. Het gevolg is dat de opheldering van de hermeneutische situatie waarin we leven nooit volledig kan zijn. Dit komt niet door een tekort aan bezinning, maar dit komt omdat dit behoort tot het wezen van onze radicale eindigheid.

Omdat begrijpen eerder te vergelijken is met een gesprek dan met een objectieve vaststelling, is de lezer in het interpretatiegebeuren op een manier betrokken die te vergelijken is met de manier waarop partners in een gesprek betrokken kunnen zijn. Op dezelfde manier is interpreteren een gebeuren waarin de interpreter zelf met zijn *vooringenomenheden* op het spel staat. "Was mir einer sagt, ob im Gespräch, Brief oder Buch oder wie immer, steht ja zunächst im Gegenteil unter der Voraussetzung, dass es seine und nicht meine Meinung ist, die da ausgesprochen wird und die ich zur Kenntnis zu nehmen habe, ohne dass ich dieselbe zu teilen brauche. Aber diese Voraussetzung ist nicht eine erleichternde Bedingung für das Verstehen, sondern insofern eine Erschwerung, als

die mein Verständnis bestimmenden eigenen Vormeinungen ganz unbemerkt zu bleiben vermögen." (WM p. 253).

In het geval van handelingen spreek je niet van vooroordelen maar van routines, gewoontes. Je bent gewend om iets op een bepaalde manier te doen, waarmee de identiteit van de praktijk wordt versterkt.

In het geval van de techniek bestaat er niet zoiets als een tekst voor het handelen. Rituelen komen nog het dichtst in de buurt van een structuur die je zou kunnen vergelijken met de structuur van een tekst. Ritueel kun je zien als een gestileerde handeling. De regels stileren het handelen. Dit wijst op het praktijkbegrip (zie hoofdstuk vijf).

Een voorbeeld van een vooroordeel in de zaak zalmen is de claim van de energimaatschappij dat energie, opgewekt door de kracht van het water groene energie is. Een ander vooroordeel is dat het geld dat gegeven wordt aan de visindustrie een adequate compensatie is voor de schade toegebracht door de waterenergie maatschappij. Deze vooroordelen vormen de basis van waaruit de interpretatie van duurzaamheid binnen een sector wordt ingevuld. Men toetst deze specifieke verwachtingen door ze te onderwerpen aan de richtlijnen die voortvloeien uit een algemeen concept van duurzaamheid, zoals de 'Northwestern Power Act'. Toen werd echter duidelijk dat de water-elektriciteit belangrijke schade toebrengt aan het milieu. En de kosten hiervoor waren niet doorberekend in de energieprijzen.

De raad heeft vooroordelen. Het concept van ecosysteem management bijvoorbeeld, heeft als logische voorwaarde dat men het ecosysteem ziet als één geheel op een bepaalde manier. Deze aanname heeft de verassende implicatie dat indien men het leefgebied van de zalmen heropent rivieropwaarts, dit nutteloos zou zijn indien men niet ook het sterftcijfer dat gerelateerd is aan de dam, reduceert. (Lee 1993, p.61).

Ervaring

Het innerlijke door de actieve geschiedenis gevormde menselijke kennen heeft de structuur van een ervaring. Het begrip ervaring is een van de sleutels van Gadamer's hermeneutische visie. In de ervaringsstructuur uit zich de radicale eindigheid van het menselijke denken. Wat betekent ervaring? Ervaring is, volgens Gadamer een van de meest duistere begrippen die we bezitten. Gadamer geeft toe dat het een karaktertrek van alle ervaring is, dat ze geldt zolang ze niet wordt weerlegd door een nieuwe ervaring. (Vandenbulcke 1973, p. 118).

In de hermeneutische ervaring onderscheidt Gadamer drie aspecten. Ervaringen zijn pas ervaringen als ze door andere ervaringen bevestigd worden. Een ervaring is geen ervaring, maar ook niet niets. "Erfahrung ist immer nur in der einzelnen Beobachtung aktuell da. Sie wird nicht in vorgängiger Allgemeinheit gewußt. ...sie (der Erfahrung) ist ihrem Wesen nach auf ständige Bestätigung angewiesen und wird daher notwendigerweise selbst eine andere, wenn die

Bestätigung ausbleibt." (WM p. 334). Het tweede aspect is dat niet alle ervaringen elkaar bevestigen. Soms is er sprake van ervaringen die men werkelijk opdoet: negatieve ervaringen die de voorafgaande niet bevestigen. Gadamer vat dit negatieve aspect van de ervaring op in het kader van Hegels filosofie en noemt het dialectisch. Een negatieve ervaring die men eenmaal heeft opgedaan wordt niet nog eens tot ervaring. Dat is volgens Gadamer een aanwijzing dat degene die ervaart zich van zijn ervaring bewust is geworden. Hij is ervaren geworden, en heeft zich een horizon verworven, waarin de oorspronkelijke ervaring is opgenomen, en waarin hij nieuwe ervaringen kan opdoen. Door dialectiek wordt zo de ervaring in het zelfbewustzijn geïncorporeerd. Bij Hegel leidt volgens Gadamer deze dialectische beweging tot een overwinning van alle ervaring, in het totale zelfbezit van het absolute weten. Deze gedachtengang is uiteraard strijdig met Gadamers eindigheidshermeneutiek.

Het laatste aspect van de hermeneutische ervaring is dat voor Gadamer de teleurstellingen van negatieve ervaringen uiteindelijk toch niet leiden tot een steeds groter zelfbezit van de duider, maar in tegendeel tot een besef van de begrensdheid van mens-zijn en kennen. De ervaring leert de realiteit te aanvaarden. "Die eigentliche Erfahrung ist diejenige, in der sich der Mensch seiner Endlichkeit bewußt wird." (WM p. 340). De hermeneutische ervaring is het vermogen om te leren leven met de eigen beperkingen, door ze in zich op te nemen.

Deze aspecten van de ervaring gaat ook op in het geval van handelingen. Een handeling blijft voortbestaan zolang er geen andere handeling is waardoor ze gecorrigeerd wordt. Een handeling dient bevestigd te worden, anders is het geen handeling. Soms word je op een verkeerd been gezet door een handeling. De negatieve handelingen laten zien dat de werkelijkheid haar grenzen stelt aan handelingen.

De ervaringsstructuur van ons menselijke kennen is alleen maar mogelijk op basis van een fundamentele openheid. In welke logische structuur ligt deze openheid verankerd? Gadamer antwoordt dat de openheid die in het wezen der ervaring ligt, logisch gezien de structuur van de *vraag* heeft. Het stellen van vragen is volgens Gadamer essentieel in een hermeneutisch gesprek. Iets verderop in deze paragraaf ga ik hier nog nader op in.

Horizonversmelting

Het hermeneutisch besef van effectiviteit is een bewustzijn van *horizon*, het inzicht dat alle kennis gesitueerd is, zonder dat die gesitueerdheid tot voorwerp van de kennis kan worden. "Alle endliche Gegenwart hat ihre Schranke. Wir bestimmen den Begriff der Situation eben dadurch, dass sie einen Standort darstellt, der die Möglichkeiten des Sehens beschränkt. Zum Begriff der Situation gehört daher wesentlich der Begriff des *Horizontes*." (WM p. 286). Wie zich realiseert dat hij zich in een horizon bevindt heeft zich daardoor nog niet aan gene zijde van die horizon begeven. Ik ben geneigd dit begrip horizon te vergelijken met een glazen plafond. Je kunt er niet doorheen, je kunt je niet aan de andere kant begeven. Je kunt er echter wel doorheen kijken.

Wie iets begrijpt of interpreteert bevindt zich in zijn eigen horizon. Daarnaast is er de historische horizon van datgene wat je wil begrijpen. Begrijpen moet volgens Gadamer gezien worden als het samensmelten van deze beide horizonnen. Begrijpen vindt dus niet plaats door je eigen horizon te verlaten en je in de historische horizon te verplaatsen. Steeds weer blijkt dat er niet verschillende horizonnen zijn maar één van binnen uit beweeglijke horizon van de effectieve geschiedenis, die zich onder andere via het interpreteren verplaatst.

Vanuit de effectieve geschiedenis kan de gedachte aan horizonversmelting wel vruchtbaar zijn, mits ze werkelijk eindig wordt opgevat. Oudemans (1988, p. 63) maakt hier een mooie vergelijking. Horizonversmelting moet dan vergeleken worden met het versmelten van munten, een procedure die het metaal nieuwe *vormen* geeft, maar tegelijk oude uitwist. Beter nog is de vergelijking met het versmelten van verschillende metalen. Wanneer tin en koper tot brons versmolten worden heeft het nieuwe metaal nieuwe eigenschappen, maar het heeft niet alle kenmerken van de samenstellende metalen behouden.

Gadamer ziet horizonversmelting dus niet als een hogere algemeenheid. Deze gedachte zou namelijk inhouden dat er zoiets als een oneindigheid bestaat, en dat is in strijd met het uitgangspunt van Gadamer. Zowel in het voorbeeld van het vertalen als van het samensmelten van twee metalen is het uitgangspunt dat er op een willekeurig moment iets nieuws ontstaat door interpretatie, waarin het oude, de oorspronkelijke metalen of de oorspronkelijke taal niet terug te vinden is. Er ontstaat wel iets nieuws met een nieuwe betekenis.

Horizonversmelting is een centraal begrip in de theorie van Gadamer. Aan het einde van dit hoofdstuk ga ik hier nog nader op in. In het onderstaande citaat geeft Gadamer aan de hand van een voorbeeld weer wat je je moet voorstellen bij horizonversmelting. "Ik hoorde een verhaal van een vriend. Hij zat in een trein en neuriede een Schubert melodie, waarop het compartiment de Duitse tekst meezong. Daar is dus het wonder reeds geschied. Een van de grote wereldtalen van de kunst is geïnternationaliseerd. Waarom zouden er dus geen humaniserende vormen bestaan, waardoor en weer solidariteit ontstaat? Die solidariteit is vandaag de dag niet meer toereikend. Solidariteit is er niet eens met mensen binnen de eigen landsgrenzen. Solidariteit, daartoe behoort ook het laten gelden wat men niet begrijpt. Dat zullen we moeten leren, tenminste als de wereld het al niet voor die tijd klaarspeelt om zichzelf te vernietigen. Voorlopig maakt zij daartoe alle aanstalten." (Gadamer 1995, p. 11).

In de zaak zalmen zijn industrieën in staat om zichzelf binnen hun historische horizon te plaatsen. Dit ziet men bijvoorbeeld terug in het feit dat de visindustrie, in zijn streven naar duurzaamheid, zijn verleden aantreft in het principe van 'wilderness', dat wil zeggen nemen wat je nodig hebt, maar

houdt genoeg over voor de toekomst. Gadamer noemt het resultaat horizonversmelting als de betrokken praktijken zich kunnen verbeelden in de andere situaties, waarbij zij tegelijkertijd zichzelf niet verwaarlozen. Uiteindelijk houdt horizonversmelting in dat ze daadwerkelijk iets kunnen *doen* en aspecten van elkaar overnemen. Het concept 'horizon' verwijst naar deze alomvattende superieure kijk. De vooroordelen bepalen de horizon van een bepaalde invulling van het heden. Deze horizon wordt voortdurend gevormd door de vooroordelen te testen door ontmoetingen met het verleden. Het conflict tussen de twee industrieën kan worden opgelost door beetje bij beetje en goed overwogen aan samenwerking te bouwen. Echter samenwerking verlangt consistent gedrag, dat wellicht veel verlangt van partijen die van huis uit bolwerk en zijn van organisaties. Een andere mogelijkheid is om de uitvoering van de overeenstemming toe te vertrouwen aan een onafhankelijke instantie zoals de counsel, die kan zorgen voor een horizonversmelting. Hierop kom ik nog terug in hoofdstuk zeven.

Het reproductieve begrijpen en het echte begrijpen

Volgens Oudemans (1988, p.63) neemt deze radicale opvatting van het eindigheidsdenken in het werk van Gadamer de belangrijkste plaats in. Begrijpen is geen beter begrijpen, maar anders begrijpen. Gadamer geeft als voorbeeld 'vertalingen'. Letterlijke vertalingen zijn metafysische ficties. Alle vertalen is uitleggen "Jede Übersetzung ist daher schon Auslegung." (WM p. 362). Hoe getrouw een vertaling ook is, zij kan het verschil tussen de talen niet opheffen. Omdat elke vertaling én duidelijker én vlakker is dan het origineel is de afstand ertussen 'onophefbaar'. "Jede Übersetzung... ist klarer und flacher als das Original." (WM p. 364). Dan is het resultaat geen hogere algemeenheid, maar een spanning die nooit wordt opgeheven. Dat betekent dat via interpretaties mensen niet thuiskomen, noch in de werkelijkheid noch bij zichzelf. Zij zijn "zwervers die nooit thuiskomen". "Als Reisende kehren wir mit neuen Erfahrungen heim. Als Auswanderer, die nie heimkommen, können wir doch nicht ganz vergessen." (WM p. 424).

Het voornaamste resultaat van het zelfbegrip bestaat niet in het greep krijgen op zichzelf en de wereld, maar in het besef van eindigheid, de noodzaak de eigen uitgangspunten los te laten, een proces dat culmineert in docta ignoratia. Volgens Gadamer kun je niet autonoom blijven in het begrijpen van de ander: je moet iets van jezelf geven. Zelfpresentie en zelfverlies zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Begrijpen kan inhouden dat men niet diegene blijft die men was " ... sondern eine Verwandlung ins Gemeinsame hin, in der man nicht bleibt, was man war." (WM p. 360).

Gadamer gaat ervan uit dat de interpreet niet zozeer *beter* begrijpt dan de auteur zelf, maar dat hij vanuit het nieuwe licht van zijn eigen hermeneutische situatie slechts *anders* begrijpt. (Vandenbulcke 1973, p. 77). Dit komt terug in de wijze waarop Gadamer onderscheid maakt tussen het reproductieve begrijpen en het echte begrijpen. Binnen het *reproductieve* begrijpen gaat het erom een

schrijver of spreker beter te begrijpen dan hij zichzelf begreep. De produktie van een werk is onbewust, de reconstructie ervan is bewust. Dit begrijpen gaat alleen in op de betekenis. Het *echte* begrijpen gaat in op aanspraken op geldigheid of waarheid die gebeurtenissen of teksten kunnen hebben. Begrijpen is zich met elkaar begrijpen met betrekking tot zaken. Het bestaat er niet in zichzelf uit te wissen om het andere naar voren te laten komen. Dan verschijnt het andere niet. Dit komt pas te voorschijn wanneer het wordt geconfronteerd met de uitgangspunten van de interpret. "Wer einen Text verstehen will, ist vielmehr bereit, sich von ihm etwas sagen zu lassen." (WM, p. 253).

Vragen

Zo lijkt begrijpen op een dialoog over een bepaald onderwerp. Maar dan een dialoog waarin *vragen* meer gewicht hebben dan antwoorden. De betekenis van een tekst, waartoe ik mij in eerste instantie beperk, is afhankelijk van een niet geëxpliciteerde vraag waarop hij een antwoord kan zijn. "Einen Text verstehen heißt diese Frage verstehen." (WM p. 351). (Dit komt tot stand doordat men de hermeneutische horizon wint.) Hermeneutisch begrijpen is niet het reconstrueren van de 'oorspronkelijk' vraag waarop de tekst een antwoord was. Het is een vraag die de interpret zichzelf stelt, en die niet die van de auteur hoeft te zijn. "Eine rekonstruierte Frage kann eben niemals in ihrem ursprünglichen Horizonte stehen." (WM p. 356).

Het vragen van de interpret is niet oeverloos. Het is omgrensd door zijn vraaghorizon. Maar de interpret legt zijn vraaghorizon niet op aan de tekst. De tekst spreekt een woordje mee, en kan de duider confronteren met het gegeven dat zijn horizon scheef is "Nun ist die Offenheit der Frage keine uferlose." (WM p. 346). Zijn vraag raakt dan de tekst niet. De hierdoor noodzakelijke modificatie van de vraaghorizon laat zien dat het eigenlijk niet de interpret is die vragen stelt, maar de tekst. De tekst spreekt de duider vragend aan, waardoor zijn vooringenomenheden op bepaalde punten op het spel komen te staan, en tot vragen worden. "Das Verhältnis von Frage und Antwort hat sich also in Wahrheit umgekehrt." (WM p. 355).

Zo kan Gadamer het hebben over het gesprek dat de dingen met ons voeren. Waarin ligt het *wesen* van de *vraag*? (Vandenbulcke 1973, p. 125). Een vraag wil iets openleggen en openhouden van mogelijkheden. "Fragestellung setzt Offenheit voraus, aber zugleich eine Begrenzung." (WM p. 346). Zij realiseert de openheid van het zo of zo. De vraag moet het onderwerp van het gesprek of van de interpretatie in beweging brengen. De vraag moet de zaak waarover het gaat, in haar probleemkarakter blootleggen. Vragen laat altijd mogelijkheden zien die in beweeglijke toestand zijn. Tegen de vastgeroestheid van de meningen in brengt de vraag de zaak in beweging. Vragen is het vrijmaken en vrijhouden van meningen.

Een tweede kenmerk van de vraag is dat zij de richting wijst waarin een antwoord mogelijk is. Een verkeerde of scheve vraag geeft geen werkelijke richtingskracht, en maakt aldus geen antwoord mogelijk. In een scheve vraag vraag je nog altijd werkelijk. Alleen de richting waarin we de open-

heid voor het antwoord zoeken, is niet de juiste. Een valse vraag daarentegen is een vraag die de openheid vervormt door het vasthouden aan valse vooronderstellingen. Daarnaast bestaat dan nog de retorische vraag, die helemaal niet vraagt. (WM p. 130).

Een derde kenmerk van de vraag is dat ze binnen haar horizon altijd beide mogelijkheden bevat: datgene wat met een ja en datgene wat met een neen beoordeeld wordt. Vragen omsluiten met hun horizon het tegengestelde van het ja en van het neen, van het zo en van het anders. "Wissen kann nur haben, wer Fragen hat, Fragen aber umfassen in sich das Gegensätzliche des Ja und Nein, des So und Anders." (WM p. 347).

Hoe ontstaat een vraag?

Vragen rijzen op de wijze waarop invallen komen. Hierbij moet je denken aan de uitdrukking: 'het antwoord valt me niet in'. We bedoelen daarmee dat geen enkele methodische weg naar de gedachte voert die de oplossing brengt. Toch weten we ook weer dat invallen nooit helemaal onvoorbereid komen. Invallen stellen immers vragen voorop. Gadamer vermoedt dan ook dat het eigenlijke wezen van de inval niet zozeer dáárin ligt, dat mij als een raadsel het antwoord invalt. Veeleer is het de vraag die mij invalt. Door haar invallen dringt zij door tot de openheid die het antwoord mogelijk maakt. De vraag die mij te binnen schiet, onderbreekt de vervlakking van mijn gevestigde mening. Van de vragen kun je dan ook zeggen dat ze zich opwerpen, en niet dat je een vraag stelt. Ze dringen zich op en zijn niet meer te ontwijken. De vragen rijzen wanneer iets niet met onze opvattingen strookt. (Vandenbulcke 1973, p. 127).

Begrijpen wordt een soort conversatie, een dialectiek tussen vraag en antwoord. In de zaak zalmen kan men de voorgestelde activiteiten van de counsel beschrijven als een soort conversatie. De projecten kunnen gedefinieerd worden als de samenkomst van informatie en analytische vaardigheden. Dit stelt de verschillende partijen in staat de wereld te beschrijven die zij delen en de dubieuze consequenties van handelingen te identificeren. "Planning of this kind proceeds when the parties agree on preferences and when they do not. Without a framework for disputing, there is no social mechanism for exploring common objective, and no means to reach joint commitments" (Lee 1993, p. 111). Aan de hand van de projecten kan men de mening van de ander testen waarbij de andere partij gerespecteerd wordt. Dit stelt de partijen in staat hun conflict binnen de grenzen van een sociaal leerproces te houden.

4.5 Conclusie

Binnen het traditionele hermeneutische model is men gericht op *produkten* zoals bijvoorbeeld een tekst of interpretatie van een tekst. Zo wordt een tekst gelezen en vervolgens geïnterpreteerd. Hiermee ontstaat opnieuw een (geïnterpreteerde) tekst. Het product in de vorm van een tekst of geïnterpreteerde tekst staat dus centraal. Ik ben echter op zoek naar een hermeneutisch model dat

gericht is op processen, omdat ik duurzaamheid zie als een hermeneutisch probleem van het handelen. In de hermeneutiek van Gadamer vind ik aansluiting voor mijn theoretische uitgangspunten. Zijn theorie laat het toe dat ik het toepassingsterrein uitbreid van producten naar processen oftewel handelingen.

De proceskant van de hermeneutiek van Gadamer is: *horizonversmelting*. Horizonversmelting kun je omschrijven als het ontstaan van begrip en heeft bij Gadamer betrekking op teksten. Mijn uitgangspunt is dat horizonversmelting plaats zou kunnen vinden als er wordt samengewerkt / gehandeld. Ik kom hierop terug in hoofdstuk zeven.

Het dynamische aspect van processen komt ook tot uitdrukking in het dialogisch karakter van de hermeneutiek van Gadamer. De dialoog speelt zich af tussen twee partijen: de lezer en de tekst, met ieder hun eigen traditie en daarmee eigen belangen die tegengesteld kunnen zijn. De communicatie gebeurt via taal en woorden. In het geval van duurzaamheid draait de dialoog om meerdere praktijken die ieder hun eigen traditie hebben. De communicatie speelt zich af via handelingen. In het geval van een duurzaamheidsdilemma kunnen de betrokken praktijken een tegengesteld belang hebben.

Een hermeneutiek die zich richt op handelingen gaat niet langer uit van een (geïnterpreteerde) tekst, maar gaat uit van het *lezen* van een tekst en het *interpreteren* van een tekst. **Hierbij moet je het interpreteren opvatten als verschillende manieren van doen.** In de interpretatie zit de mogelijkheid van vernieuwing, innovatie, doorbraak. En hier is het juist binnen duurzaamheid om te doen.

Hermeneutiek laat zien dat, ondanks dat er verschillen zijn (niveau van interpretatie), er een onderliggende (gelijke) basis bestaat (zie hoofdstuk zeven materieel substraat). De tegenstellingen of de verschillen kun je beschouwen als een manier van doen. Deze manier van doen vind je terug in verschillende praktijken. (hoofdstuk vijf) Een bepaalde manier van doen noem ik stijl. (hoofdstuk zes) Interactie is de manier waarop stijlen met elkaar omgaan. (hoofdstuk zeven).

Hoofdstuk 5 Duurzaamheid draait om handelingen (Het praktijkbegrip)

'Gebouwen worden nooit gemaakt voor de eeuwigheid. Zelfs een historisch gebouw is altijd vijf of zes keer opnieuw gebouwd, zodat het historische hem in de herhaling van de handeling zit. Het is de handeling die het gebouw tot stand bracht die eeuwig is.' (Renzo Piano 1999)

5.1 Inleiding

In de hoofdstukken een en twee gaf ik aan dat duurzaamheid een sociale norm is, die voorkomt in diverse sectoren. De situatie waarbij de invulling van duurzaamheid binnen de ene sector tot gevolg heeft dat een andere betrokken sector niet meer duurzaam kan zijn, heb ik een duurzaamheidsdilemma genoemd. Het aandragen van een mogelijke oplossing voor dit dilemma staat centraal in dit boek. In de hoofdstukken drie en vier heb ik de hermeneutiek van Gadamer als filosofische basis voor een analyse van het duurzaamheidsdilemma gebruikt. Deze hermeneutiek laat zien dat juist in de diverse interpretaties van duurzaamheid een oplossing ligt voor het duurzaamheidsdilemma. Zo wordt het duurzaamheidsdilemma een hermeneutisch probleem.

Een ander aspect van de hermeneutiek van Gadamer is dat deze kan worden gekarakteriseerd als een hermeneutiek van het handelen. En dit brengt ons naar de volgende stap binnen de analyse van het duurzaamheidsdilemma, namelijk een nadere verdieping van het handelen zelf. Handelingen zien we terug in het praktijkbegrip. Een voorlopige en globale omschrijving van het praktijkbegrip geeft De Vries: "Onder een praktijk verstaan we dan simpelweg een geheel van handelingswijzen dat regelgeleid is en waarvan we dus kunnen proberen de normen expliciet te maken." (De Vries 2001, p. 74). In het geval van duurzaamheid gaat het niet om één, maar om meerdere samenhangende handelingen, van diverse groepen mensen, die betrokken zijn bij hetzelfde probleem. Deze handelingen hangen samen met maatschappelijke problemen. Duurzaamheid is immers een maatschappelijke norm. Duurzaamheid speelt zich dan ook af binnen één of meer maatschappelijke praktijken. Een voorbeeld van een maatschappelijke praktijk is een materiële productiepraktijk zoals landbouw. (Zie Koningsveld 1987)

In dit hoofdstuk ga ik nader in op de analyse van handelingen en probeer de link te leggen naar praktijken. Vervolgens geef ik verschillende opvattingen van het praktijkbegrip weer. Ik wil aantonen dat het praktijkbegrip van Gremmen het beste aansluit bij de duurzaamheidsproblematiek. Gremmen besteedt in zijn betoog geen aandacht aan de link tussen hermeneutiek en het praktijkbegrip. Zijn praktijkbegrip kan echter naar mijn mening worden uitgelegd in termen van hermeneu-

tiek. Een handeling binnen een praktijk kan namelijk op verschillende manieren worden geïnterpreteerd. Men spreekt dan van manieren van doen. In het volgende hoofdstuk komt deze uitbreiding van het praktijkbegrip aan de orde in de vorm van het stijlbegrip. In hoofdstuk zeven doe ik een voorstel voor een mogelijke oplossing van het dilemma: samenwerking tussen de betrokken sectoren, waarbij men te werk gaat volgens een drietraps raket.

5.2 Duurzaamheid en handelingen

Het blijkt dat de nationale en internationale, wetenschappelijke en buitenwetenschappelijke debatten over duurzaamheid verwijzen naar verschillende, vaak incoherente beeldvormingen, interesses en praktische implicaties. Deze diversiteit onder duurzaamheidsopvattingen laat zien dat iedereen duurzaamheid op zijn manier *gebruikt*. En juist op het aspect 'gebruiken' wil ik het accent leggen.

Duurzaamheid is terug te vinden in dingen, handelingen en activiteiten. Deze activiteiten kunnen naar twee zijden worden afgebakend. Allereerst is er in alle activiteiten een onderscheid te maken tussen menselijke en niet - menselijke activiteiten. Handelen wordt alleen gebruikt voor menselijke activiteiten. Dat zijn die activiteiten die willens en wetens worden gedaan en waarvoor mensen dan ook verantwoordelijk kunnen worden gesteld.

De tweede grens ligt op de demarcatielijn tussen maken en doen. Handelen wordt in de strikte zin alleen gebruikt voor doen. Maken is produceren. *Maken* is een activiteit die gericht is op het produkt en die alleen wordt gewaardeerd omwille van het produkt. Zo kan de technische oplossing voor een duurzaam produkt zorgen. *Doen* is die menselijke activiteit waarin het menselijke leven en samenleven zich ontplooit; het resultaat ervan is geen produkt, maar de kwaliteit van het menselijke leven zelf. Bijvoorbeeld het bereiken van duurzaamheid voor alle betrokken partijen of juist niet.

Deze twee lijnen van maken en doen zijn historisch terug te voeren op de Griekse Oudheid. Aristoteles maakte als eerste een verschil tussen het handelen, doen (*praxis*) aan de ene kant en het maken, voortbrengen, produceren (*poiësis*) aan de andere kant. Je zou kunnen zeggen dat verschil tussen *praxis* en *poiësis* ligt in de wijze waarop het doel of effect van de handeling zich verhoudt tot die handeling. In de *poiësis* is de handeling instrumenteel ten opzichte van het doel; het doel bestaat buiten de handeling, kan in principe ook op andere wijzen worden bereikt en blijft bestaan, ook nadat de handeling is beëindigd. Wie een stoel maakt, kan dat niet alleen op verschillende manieren doen; hij/zij kan zelfs het maken uitbesteden aan een ander en toch dezelfde stoel krijgen, welke blijft bestaan als men klaar is met het maken. In de *praxis* daarentegen is het doel in de handeling zelf gelegen, zodat het doel alleen bereikt wordt door wie de handeling stelt en het beëindigen van de handelingen ook het doel doet ophouden. Wie een spel speelt geniet van het spel door te spelen. Het is misleidend om te doen alsof het hier om verschillende categorieën van handelingen gaat. In feite hebben vrijwel alle handelingen zowel een poiëtisch als een praktisch

aspect. (Van Tongeren 1999, p.218) De *praxis* heeft geen doel buiten zichzelf; zij omvat het handelen, voor zover dat op zichzelf waardevol is. *Poiëtische* activiteiten hebben hun doel wel buiten zichzelf, namelijk in datgene dat wordt voortgebracht, bijvoorbeeld een kunstwerk of een betoog. De *praxis* doet beroep op *phronèsis*, de levenswijsheid die de mens in staat stelt om goed te oordelen en te handelen in concrete omstandigheden. De *poièsis* daarentegen is een *technè*, een kunst, een vaardigheid die steunt op ervaring en ondervinding, maar die in zichzelf geen bijzondere ethische waarde heeft. *Praxis* en *poièsis* hebben beiden als object het veranderlijke of contingente en als zodanig zijn zij tegengesteld aan de theorie, die gericht is op de kennis van het onveranderlijke of noodzakelijke (*epistèmè*). Aristoteles beschouwt het goede handelen (*eupragia*) als het hoogste doel van de mens. Het goede handelen valt samen met de gelukzaligheid zelf. Het geluk (*eudaimonia*) is immers zelf een *praxis*.

Bij Gadamer speelt het verschil tussen *praxis* en *poièsis* ook een belangrijke rol. Begrijpen is voor Gadamer een vorm van *phronèsis*. Gadamer benadrukt dat Aristoteles *phronèsis* onderscheidt van andere intellectuele deugden als *epistème* en *technè*. Interpreteren is, net als de aristotelische *phronèsis* geen technische toepassing (en dus geen methodisch gebeuren) en is net als *phronèsis* altijd een 'mediation' (bemiddeling, tussenkomst) tussen het universele en het bijzondere. (Bernstein 1985, p.277) Gadamer laat dus zien dat het begrijpen of interpreteren vanuit de proceskant ontstaat en niet op een produkt gericht is.

Het klassieke aristotelische onderscheid tussen *praxis* en *poièsis* is de basis van het idee dat handelingen óf betrekking hebben op het doen óf betrekking hebben op het maken. Bij het duurzaamheidsdilemma, waar ik mij in dit proefschrift op concentreer, is het van belang dat zowel het daadwerkelijk maken van een technische oplossing tegelijk verloopt met het afhandelen van een proces, waarin de diverse handelingen van betrokken partijen op elkaar worden afgestemd. De hermeneutiek van Gadamer doet hierbij zijn intrede, echter toegepast op de proceskant van handelingen.

De wijsgerige ethiek is niet de enige discipline waar het handelen uitdrukkelijk tot thema wordt. Het krijgt ook aandacht in de antropologie, de psychologie en de sociologie, maar dan gethematiseerd als sociale praktijk. Het ligt voor de hand hierop in te gaan. Stephen Turner (1994) werpt echter een blokkade op. Hij wijst het praktijkbegrip af. Voordat ik bekijk of ik aansluiting kan krijgen bij het ethisch praktijkbegrip is het noodzakelijk dat ik aantoon dat de theorie van Turner faalt. Het praktijkbegrip waar ik naar opzoek ben gaat uit van handelen als een proces én mondt uit in samenwerking. Juist dit aspect van samenwerking laat Turner buiten beschouwing. Zijn afwijzing van het praktijkbegrip is gebaseerd op de aanname dat je geen aanspraak kunt doen op een gezamenlijke traditie.

5.3 Turner en het sociaal praktijkbegrip

Turner is vanuit een sociologische achtergrond gefascineerd door het praktijkbegrip en traditie. Turner stelt zich de vraag: Hoe verklaar je de verborgen causale werking van een traditie? Hoe verklaar je dat er iets wordt doorgegeven vanuit onzichtbare regels? Hij gaat op zoek naar een regel die letterlijk de oorzaak is van handelen. Hij heeft een kritische houding ten aanzien van de wijze waarop traditie door bijvoorbeeld Gadamer wordt benaderd. Het handelen plaatst Turner op individueel niveau. Daarmee trekt hij de conclusie dat de onzichtbare regel, die de oorzaak is van de traditie, in de individuele gewoonte ligt. Hiermee introduceert hij het begrip 'habit' als oplossing van de vraag hoe traditie tot stand komt. Zo heeft hij het causale probleem van de traditie opgelost en teruggebracht tot gedrag.

Turner werkt toe naar een causale verklaring op individuele basis. Dit uitgangspunt past niet binnen mijn gedachte dat duurzaamheid kan ontstaan door aanspraak te maken op het begrip traditie. Ik ga toch kort in op de theorie van Turner, ook al staat zijn theorie lijnrecht tegenover mijn uitgangspunten. Met een tegenargumentatie kan Turner genegeerd worden.

Hij bekritiseert het praktijkbegrip binnen de theoretische tradities, zoals sociologie en menswetenschappen. Een voorbeeld van zo'n sociale praktijk is het huwelijk. Een praktijk wordt grofweg begrepen als een stilzwijgende afspraak, die gedeeld wordt door verschillende mensen. Een praktijk moet vervolgens gereproduceerd worden in verschillende personen. Er bestaat echter geen plausibel mechanisme dat er voor zorgt dat dit proces plaatsvindt. Tot nu toe wordt dit proces toegeschreven aan de interpersoonlijke stuwkracht. Zonder deze stuwkracht moet het praktijkbegrip volgens Turner vervangen worden door het individuele gewoonte begrip (habit). Hij gebruikt het begrip 'habit' in eerste instantie om kritiek uit te oefenen op het begrip traditie. Traditie kan niet verklaard worden door causale verbanden. De vraag is dan: Hoe komt traditie tot stand als het niet causaal bepaald wordt? Volgens Turner wordt traditie bepaald door individuele gewoontes. Deze individuele gewoontes zijn wel causaal. Het enige sociale aspect aan het begrip 'habit' is het commentaar dat mensen leveren op elkaars gewoonten. In overdrachtelijke zin is het begrip 'habit' echter niet meer sociaal.

Een voorbeeld van het begrip 'habit' is de individuele gewoonte om elke morgen om zeven uur op te staan. Dit zie je terug bij een grote groep mensen. Turner zegt nu dat de gewoonte van deze groep, geen sociale basis heeft. Het is een opeenstapeling van losse toevalligheden. Deze individuele gewoonte is niet historisch bepaald. 'Habit' is gekoppeld aan het individu. Er is dus geen continuïteit in het begrip 'habit'.

Er zijn twee argumenten die de theorie van Turner niet geschikt maken als basis voor het praktijkbegrip van duurzaamheid. In het vorige hoofdstuk liet ik het belang zien van een hermeneutische basis van het duurzaamheidsprobleem. Door het accent te leggen op traditie binnen duurzaamheid wordt het een hermeneutisch probleem. Door een beroep te doen op de traditie kan men tot een oplossing komen van het duurzaamheidsdilemma dat centraal staat in dit boek. Dit wederzijds

begrip mondt volgens Gadamer uit in 'Horizonversmelting'. Turner zou zich naar mijn inzicht hier tegen af zetten met het argument dat er geen sprake is van twee verschillende praktijken die komen tot een gedeelde horizon, omdat het gaat om individuele habits. Aangezien deze individuele habits niet intersubjectief zijn, bestaat er geen basis voor traditievorming. Turner maakt geen onderscheid meer tussen praktijk en traditie. De theorie van Turner biedt dan ook geen basis voor een hermeneutische analyse.

Het tweede argument heeft te maken met de produkt- en proceskant, die binnen duurzaamheid met elkaar zijn verweven. Dit onderscheid gebruik ik als basis voor de uitwerking van het praktijkbegrip. De reden waarom Turner het praktijkbegrip afwijst berust op het verwaarlozen van de produktkant. Hij gaat er namelijk vanuit dat de verborgen causale regels die aan de basis van de traditie liggen, teruggebracht kunnen worden tot individuele gewoontes ('habits'). Turner geeft geen verklaring hoe de product- en proceskant verweven is. Juist in het afstemmen van het produkt op het proces ligt een opening voor de hermeneutiek. De hermeneutiek ligt besloten in het feit dat de coördinatie niet alleen zorgt voor sturing van de producten, maar eveneens voor normering van de proceskant. Handelingen worden gecoördineerd in de materie. De *coördinatie* vervult daarbij een bemiddelende rol. Dit voert naar een 'ruime' opvatting van het praktijkbegrip, zoals die in wetenschapsfilosofie en ethiek wordt gebruikt.

5.4 Het 'ruime' praktijkbegrip binnen de wetenschapsfilosofie

De basis van het praktijkbegrip vinden we heden ten dage terug in de wetenschapsfilosofie en het wetenschapsonderzoek. Ook hier zien we een verschuiving van gerichtheid op produkt (kennis) naar een wisselwerking tussen proces en produkt. Binnen de wetenschapsfilosofie ging men er tot voor kort vanuit dat wetenschap geanalyseerd moest worden vanuit het gezichtspunt *kennis*. Deze benadering riep allerlei problemen op, vooral met betrekking tot de status van het experiment (de plaats waar doen en interfereren een belangrijke rol spelen) en het praktische gebruik van wetenschappelijke kennis. Een oplossing voor deze problemen kan gezocht worden in de opvatting dat wetenschap gezien moet worden als een praktijk. Wetenschapsfilosofen die een eerste aanzet hiertoe geven zijn bijvoorbeeld A. Pickering (1992, 1995) en J. Rouse (1987, 1996).

Pickering geeft een actueel overzicht van de opvattingen binnen het wetenschapsonderzoek ten aanzien van wetenschap als praktijk. De definitie van praktijk die hij hanteert in zijn boek is zeer ruim. Het handelen in de wetenschap wordt met allerlei instrumenten vooral vanuit een sociaal-constructivistische bril beschreven. Praktijk definieert Pickering als "specific, repeatable sequences of activities on which scientists rely in their daily work" (1995, p.4). Praktijk moet beschouwd worden als onderdeel van een bestaande wetenschappelijke cultuur. Pickering legt het accent op een enkel element van het praktijkbegrip. Hij distantieert zich daarmee van het gebruik van praktijk in het meervoud. Als hij spreekt van praktijk bedoelt hij routines, zoals de was doen of het gebruik

van de microscoop. Alles wat routine heeft wordt door hem praktijk genoemd. Deze routines hebben geen open karakter.

Rouse daarentegen gaat uit van een praktijk als een holistisch concept, dat in beweging is. Hij legt in zijn omschrijving van het praktijkbegrip vooral het accent op de wijze waarop praktijken met elkaar samenhangen. Deze relatie tussen praktijken is van invloed op het begrijpen van wetenschappelijke kennis. "Practices are always interconnected, never existing in isolation from one another, in ways that fundamentally affect the ongoing development of any particular practice. A typical practice needs other practices to enforce its norms, provide its necessary equipment and resources, educate and train its practitioners, confer significance on it or undercut its previous significance (...) In order to understand how scientific knowledge is situated within practices, we need to take account of how practices are connected to one another, for knowledge will be established only through these interconnections." (Rouse 1996, pp. 156-157). Het praktijkbegrip van Rouse houdt, in tegenstelling tot het praktijkbegrip van Pickering, meer in dan puur een patroon van handelingen en wordt bovendien gekarakteriseerd door een dimensie van de tijd. "Practices are not just patterns of action, but the meaningful configurations of the world within which actions can take place intelligibly, and thus practices incorporate the objects that they are enacted with and on and the setting in which they are enacted." (Rouse 1996, p.135). Rouse gaat ervan uit dat sociale factoren besloten liggen in het praktijkbegrip.

Hoe gaan beide auteurs om met de wisselwerking tussen produkt en proces? Een ruimere opvatting van het praktijkbegrip is immers noodzakelijk als basis voor een hermeneutische benadering van het duurzaamheidsprobleem. Pickering, als sociaal constructivist, is gericht op concrete daden ('sequences of activities'). Rouse heeft een meer holistische kijk op de zaak. Hij richt zich op een verzameling van concrete daden vanuit een hermeneutische houding. In bovengenoemde definitie spreekt Rouse van veelzeggende samenstellingen ('meaningful configurations'). Hierin zit een verwijzing naar de hermeneutiek.

Door de materiële basis van de theorie van Pickering te combineren met de holistische en hermeneutische aanpak van Rouse, komen we terecht bij de theorie van Alasdair MacIntyre, die een nieuwe opening biedt. MacIntyre ziet praktijk als een geheel. Ik werk het ethisch praktijkbegrip van MacIntyre verder uit.

5.5 Het ethisch praktijkbegrip (MacIntyre)

In eerste instantie is het niet verwonderlijk dat ik aansluiting probeer te vinden bij een *ethisch* praktijkbegrip. Handelingen hebben immers betrekking op menselijke activiteiten en die handelingen worden onder andere door normen en waarden gestuurd. De vraag is nu wat is de link naar praktijken? MacIntyre laat in zijn theorie zien dat wat de deugd voor het individu is, de praktijk voor de professional is. Zoals de ethiek het individu aanstuurt via de deugd, wordt de professional aange-

stuurd via de praktijk. Dit lijkt in eerste instantie een goed uitgangspunt voor het praktijkbegrip dat aan de basis ligt van de maatschappelijke norm duurzaamheid. In zijn analyse verwijst MacIntyre naar Aristoteles. Dit is terug te voeren op het belang dat MacIntyre toeschrijft aan het onderscheid in de produkt- en de proceskant van een praktijk. Via de *produktkant* zijn de verschillende praktijken met elkaar verbonden. De vraag is nu hoe het staat met de *proceskant* en wel de cognitieve, de sociale en de maatschappelijke kanten van een praktijk. Met name dit laatste aspect wordt uitgewerkt in deze paragraaf.

MacIntyre wijst erop dat het feit dat er binnen een praktijk produkten te vinden zijn, essentieel is voor het fenomeen praktijk. Instituties onderscheiden zich van praktijken, omdat instituties geen produkten produceren. Instituties zorgen voor het geld en de randvoorwaarden waarbinnen praktijken kunnen floreren en soms, bij bezuinigingen, onderdrukt kunnen worden. Door de macht die instituties hebben, kunnen ze de aard van praktijken overvleugelen. Basketbal, biologie en landbouw zijn praktijken: een basketbalclub, laboratoria en universiteiten zijn instituties. Verderop in mijn verhaal (hoofdstuk zeven) komt het belang van instituties met het oog op samenwerking tussen praktijken nog terug.

MacIntyre omschrijft praktijk als volgt: "[A practice is] any coherent and complex form of socially established coöperative human activity through which goods internal to that form of activity are realized in the course of trying to achieve those standards of excellence, which are appropriate to, and partially definitive of, that form of activity, with the result that human powers to achieve excellence, and human conceptions of the ends and goods involved, are systematically extended." (MacIntyre 1981 p. 187). Praktijken beschouwt MacIntyre als maatschappelijk gevestigde vormen van gemeenschappelijke menselijke activiteiten, waarbinnen allerlei handelingen betekenis en waarde krijgen. Met deze omschrijving van het praktijkbegrip richt MacIntyre zich op beroepsgroepen. Deze beroepsgroepen werken vanuit een lange traditie. Dat wil zeggen; de (aanstaande) professional wordt getoetst op standaarden van probleemdefinities en normen van bekwaamheid. Per praktijk verschilt de aard en de structuur van het handelen. Binnen praktijken doet men allerlei activiteiten (samen) zoals: het nemen van een strafschoot, het bepalen van het gat in de ozonlaag, het gebruiken van bestrijdingsmiddelen. (Deze activiteiten zijn de zogenaamde routines die Pickering als praktijk omschrijft). Praktijken hebben een geschiedenis. Ze zijn niet altijd hetzelfde geweest. De centrale begrippen zijn niet onveranderlijk, de standaarden niet immuun voor kritiek, de regels liggen niet vast. Praktijken zijn dynamisch en werken juist toe naar een rijkere traditie. In de definitie is dit terug te vinden in de systematische uitbreiding van de "ends and goods involved".

In deze definitie komen een drietal aspecten bij elkaar, die ik met het oog op duurzaamheid wil accentueren. Het eerste aspect is de samenwerking ('coöperative human activity') die vereist is tussen de professionals van een praktijk. Het tweede aspect heeft betrekking op de waarden van

een praktijk, die MacIntyre 'goods internal to that form of activity' noemt. Het derde aspect is de vakbekwaamheid, oftewel 'standards of excellence'. Wat bedoelt MacIntyre met deze aspecten?

Samenwerking binnen praktijken ('coöperative human activity').

Een praktijk eist van de (aanstaande) professional dat er wordt samengewerkt met collega's. Om zich thuis te voelen binnen een praktijk moet men met anderen in het verlengde staan van de al opgebouwde traditie en zich daarbij richten naar de beste maatstaven die op dat moment aanwezig zijn. Het draait dus niet om de individuele professional, die alleen uit is op eigen winst.

Dit aspect is van belang voor duurzaamheid, omdat het een mogelijke oplossing van het bedoelde duurzaamheidsdilemma kan zijn. (Zie hoofdstuk zeven.)

Waarden van een praktijk ('goods internal to that form of activity').

Procee (1997) illustreert deze waarden aan de hand van een voorbeeld van oom Jan die zijn neefje leert schaken. "Om zijn neefje te motiveren belooft hij hem voor iedere oefensessie een gulden, en bij winst in een partijtje een rijksdaalder. Het neefje, tuk op geld, leert het spel. In het begin zijn het vooral de externe beloningen die hem ertoe brengen om eraan mee te doen. Niets weerhoudt hem dan om te winnen buiten de schaakregels om. Als na geruime tijd de jongen het schaken behoorlijk onder de knie heeft, verandert zijn motivatie. Hij krijgt oog voor de intrinsieke waarde van het schaken, en hij voelt meer en meer de behoefte om in dit spel uit te blinken. Als hij nu bedrog pleegt is niet meer zijn oom het slachtoffer, maar hijzelf." (Procee 1997, pp. 40-41). MacIntyre gaat ervan uit dat deze waarden bepaald worden door interne factoren van de praktijk zelf. Ik vind dat deze waarden echter ook bepaald worden door externe factoren. De standaarden van een goede vishandel worden bijvoorbeeld mede vastgesteld door de consumenten, de smaak van de vis, etc.

Een andere kwestie is dat MacIntyre hier niet spreekt over maatschappelijke, praktijk overschrijdende normen zoals duurzaamheid. Zie hiervoor de volgende paragraaf.

De vakbekwaamheid ('standards of excellence').

Elke praktijk heeft zijn eigen regels en begrippen. Iemand die begint te sporten of wetenschappelijk onderzoek te verrichten, ondergaat eerst een ritueel voordat hij/zij deel uitmaakt van die praktijk. Een goede professional herken je aan vakbekwaamheid en effecten zoals het uitbreiden van het vakgebied en/ of door vakgenoten bewonderd worden. Men kan slechts deel uit gaan maken van een praktijk als men de autoriteit aanvaard van de heersende standaarden binnen de praktijk. Daarnaast is het van belang dat de professional zich bewust is van de grenzen van zijn talenten en vaardigheden. De persoonlijke attitudes, keuzen, voorkeuren en smaken komen op de tweede plaats, de regels van de praktijk domineren. Dit aspect is van belang voor duurzaamheid, omdat duurzaamheid goed verankerd dient te zijn binnen een praktijk.

5.6 Het maatschappelijk praktijkbegrip (Gremmen)

Het praktijkbegrip van MacIntyre sluit in principe goed aan bij de problematiek van duurzaamheid. Een nadeel is dat het beperkt blijft tot de beroepspraktijk, dat een op zichzelf staande praktijk is. De relatie tussen die praktijken stelt MacIntyre hierin niet aan de orde. Dit is echter wel van belang bij een praktijkbegrip dat aansluiting moet vinden bij duurzaamheid als *maatschappelijke norm*. Deze norm is niet aan een praktijk gebonden. Dit in tegenstelling tot de waarden van MacIntyre. De waarden '*goods internal to that form of activity*' hebben geen betrekking op praktijkoverschrijdende normen zoals duurzaamheid. Duurzaamheid ontwikkelt zich binnen een praktijk, maar ontwikkelt zich ook tussen praktijken. Dit noem ik respectievelijk de interne en de externe ontwikkeling van duurzaamheid. Indien duurzaamheid van de ene praktijk niet afgestemd wordt op duurzaamheid van de andere praktijk ontstaat een duurzaamheidsdilemma. In de zaak Zalmen is de duurzaamheidsopvatting van de energiemaatschappij niet afgestemd op de praktijk van de vissers. Een tweede eis waaraan het praktijkbegrip moet voldoen is de *hermeneutische basis* van het duurzaamheidsprobleem.

Wil ik aan deze beide eisen voldoen dan kom ik terecht bij de theorie van Gremmen. Hij borduurt voort op het praktijkbegrip van MacIntyre en breidt dit verder uit. Gremmen laat zien dat een praktijk zich intern en extern ontwikkelt. Hiermee komt zijn praktijkbegrip tegemoet aan de eerste eis. Aan de tweede eis kan eveneens worden voldaan. Door het praktijkbegrip van Gremmen uit te breiden met een hermeneutische aanpak, komt het praktijkbegrip volgens mij zelfs in een voller licht te staan. Dit werk ik uit in het volgende hoofdstuk.

Het maatschappelijk praktijkbegrip van Gremmen heeft betrekking op allerlei sectoren, zoals de landbouw, de industrie, de gezondheidszorg en het onderwijs, maar ook wetenschap en technologie. Binnen een praktijk werken mensen samen bij het op een bepaalde manier ingrijpen in de werkelijkheid, al dan niet met behulp van werktuigen. De mensen hebben uiteenlopende beroepsmatige achtergronden, zoals landbouwers, loonwerkers, machinebouwers en ondernemers. Een praktijk is nooit autonoom omdat er, naast de verschillende beroepsbeoefenaars, altijd een of meer 'gebruikers' aan verbonden zijn. De klanten, afnemers en consumenten vormen een belangrijke sector uit evenzoveel verschillende praktijken.

Een praktijk heeft volgens Gremmen een dubbel karakter. Een praktijk is een competente performance. "Actions in a practice have a dual character: they involve standards of both competence and performance." (Gremmen 1993, p. 76). Hij verwijst, voor wat betreft het gezag van standaarden, naar MacIntyre "To enter into a practice is to accept the authority of those standards and the [potential] inadequacy of my own performance as judged by them. It is to subject my own attitudes, choices, preferences as judged by standards which currently and partially define the practice." (MacIntyre geciteerd in Gremmen 1993, p. 76).

Door het praktijkbegrip in termen van competente performance te formuleren levert dit volgens Korthals het voordeel op dat "materiële, conceptuele en sociale bronnen worden veranderd of 'gemodelleerd' in een langdurig proces van kennisgeneratie, zonder duidelijk einddoel. Het nieuwe en vruchtbare van dit begrip zit hem vooral in twee aspecten. In de eerste plaats hebben tijdens de productie van kennis materiële aspecten, zoals apparatuur, behuizing en vervoermiddelen, een even gelijkwaardige plaats als sociale bronnen en (cognitieve) voorstellingen, ideeën en concepten. In de tweede plaats ontstaat een aanvaardbaar kennisproduct pas in een voortdurend proces van transformatie, waarin de drie bronnen permanent worden bijgesteld door *fine-tuning* of *tinkering*. Zo worden concepten steeds aangepast in reactie op de sociale en materiële bronnen, en omgekeerd, worden deze weer op basis van de bijgestelde concepten opnieuw vormgegeven" (1998b, p.304). Korthals vult Gremmen aan, door het performance begrip uit te werken. Gremmen legt binnen het praktijkbegrip de nadruk op competence. Volgens Korthals worden concepten aangepast in reactie op de sociale en materiële bronnen en omgekeerd worden deze weer op basis van de bijgestelde concepten opnieuw vormgegeven. Gremmen zou hieraan toevoegen dat de sociale en materiële bronnen gevormd worden in de handelingen zelf en niet primair al een betekenis van zichzelf hebben. Hij laat immers zien dat de relatie tussen standaarden en handelingen intern is. Dit omschrijft hij met "the competence is in the performance" (Gremmen 1993, p. 77). Hij wijst erop dat, juist omdat praktijken een traditie hebben, standaarden niet immuun voor kritiek zijn. Men kan niet worden opgenomen in een praktijk zonder de autoriteit van de heersende standaarden te accepteren. Dit houdt tevens in dat men geaccepteerd dient te worden als lid van die praktijk. Zijn tweede claim ten aanzien van praktijken is dat de competentie van een praktijk bestaat uit regels.

Gremmen geeft aan dat er een samenhang is tussen kennis, instrumenteel handelen en regels. Wat is het verband precies? Regels gebruikt hij als analytisch middel om een onderscheid te kunnen maken tussen kennis en instrumenteel handelen. Kennis beschouwt hij als een manier van presteren, die uitgedrukt wordt in de 'regels' van een praktijk. Deze regels coördineren een praktijk. Hiermee heft Gremmen de traditionele scheiding tussen kennis en instrumenteel handelen op (zie Koningsveld 1987). Hij gaat uit van de eenheid van kennis en instrumenteel handelen. De eenheid van kennis en instrumenteel handelen houdt in dat kennis niet gescheiden kan worden van instrumenteel handelen, wat niet betekent dat kennis niet van instrumenteel handelen onderscheiden kan worden.

Wat verstaat Gremmen onder kennis? Zijn uitgangspunt is impliciete kennis. Impliciete kennis ziet hij in eerste instantie in de betekenis van 'kunnen' ('know how'). De kennis 'dat gekweekte zalmen niet hetzelfde zijn als wilde zalmen' is een voorbeeld van 'know how' die niet voorhanden was in de vorm van expliciet geformuleerde regels. Gremmen verwijst hierbij naar Kuhn (1970), die over 'tacit knowledge' spreekt, in navolging van M. Polanyi (1958). Iemand leert geleidelijk andere concrete

gevallen te zien als varianten op toepassingen die men reeds beheerst. Men wordt niet alleen een theoretisch, maar ook een praktizerend wetenschapper. Men maakt zich een praktische vaardigheid eigen in het omgaan met materialen, instrumenten en apparaten. Een vaardigheid die in de vingers zit en niet zomaar even in regels kan worden uitgedrukt. Het gaat om wat men 'tacit knowledge' noemt. Kuhn stelt voor om 'tacit knowledge' te beschouwen als een verzameling regels die mensen impliciet gebruiken. Mensen zijn soms niet in staat iets uit te leggen en te verklaren, maar kunnen dit wel *voordoen*.

In tweede instantie is kennis in een praktijk meer dan 'tacit knowledge'. Het gaat in een praktijk niet alleen maar om het leveren van een bepaalde prestatie door middel van een bepaalde instrumentele handeling, maar vooral om de manier waarop de prestatie tot stand komt: de manier van instrumenteel handelen. Het gaat, met andere woorden, om de kwaliteit van de instrumentele handeling. Hierbij functioneren de regels van een praktijk als normen en waarden van die praktijk, aangezien deze regels bepalend zijn voor de kwaliteit van de prestaties die in die praktijk geleverd worden. Die normen en waarden zijn geen individuele aangelegenheid, maar hebben betrekking op alle leden van een bepaalde praktijk. Zij vormen de gedeelde achtergrond van die leden. Door elkaar te evalueren, te bekritisieren en te socialiseren wordt die gedeelde achtergrond zichtbaar. Iemand is pas lid van een bepaalde praktijk als hij een minimale bekwaamheid heeft getoond in het hanteren van de normen en waarden én bij het leveren van prestaties door middel van instrumentele handelingen. Het leveren van één prestatie is nog niet voldoende om bekwaam te zijn, gezien de prestatie best eens toeval zou kunnen zijn geweest.

Men zou kunnen zeggen dat het instrumentele handelen de 'buitenkant' vormt van een praktijk, terwijl kennis de binnenkant vormt. In instrumentele handelingen worden mensen, dingen en kennis geïntegreerd. Een 'geslaagde' oogst bijvoorbeeld is een complex van kwantiteit, kwaliteit, efficiëntie, enzovoort. Als een instrumentele handeling mislukt, wil dit nog niet zeggen dat er dan sprake is van onbekwaamheid bij de mensen van die praktijk. Onvoorziene omstandigheden kunnen het uitblijven van de prestatie veroorzaken.

Een (technologische) praktijk wordt volgens Gremmen door twee wederzijds op elkaar betrokken soorten regels bepaald: de spelregels (definitie regels) en de speelregels (ervaringsregels). "The competence of a practice consists of two kinds of interrelated sets of standards: instrumental rules and rules of grammar" (Gremmen 1993, p. 77) Deze regels zijn wel van elkaar te onderscheiden, maar niet te scheiden. De spelregels constitueren een praktijk, de speelregels maken binnen een praktijk de kwaliteit uit. Bij het eerste type gaat het om de basale spelregels die de praktijk definiëren. Dit kun je vergelijken met de regels voor de opstelling en het verplaatsen van de stukken in het schaakspel. Als je deze regels beheerst dan kun je schaken, ook al trap je in de meest simpele val zoals bijvoorbeeld een herdersmat. Bij het tweede type gaat het om de vaardigheid binnen een praktijk met knappe en originele zetten te komen. Een goede schaker verschilt van een slechte,

niet doordat hij de spelregels beter beheerst, maar wel doordat hij over slimmere spelregels beschikt.

De spelregels hebben betrekking op de wereld zoals die binnen een praktijk gedefinieerd is (de wereld is voor een fysiotherapeute anders dan voor een notaris en weer anders voor een bioloog). Tevens hebben deze regels betrekking op de beroepsbeoefenaren die daarbinnen ook gedefinieerd worden (voor een arts gelden andere lidmaatschappen en rolverwachtingen dan voor een civiel ingenieur).

De spelregels, de manieren waarop binnen een praktijk min of meer bekwaam geopereerd kan worden, bestaan eveneens uit twee typen. Het eerste type wordt gevormd door de technische regels, die betrekking hebben op de instrumenten, de vaardigheden, de technieken, die praktijkmensen gebruiken om prestaties te leveren, niet alleen ten aanzien van 'dingen' maar ook ten aanzien van 'mensen'. Het tweede type regels zijn de strategische regels, die richting geven aan het formuleren en structureren van probleemsituaties. In absolute zin bestaat er niet een beste strategie om op basis van de beschikbare informatie tot een adequate probleemformulering te komen; beroepsbeoefenaars onderscheiden zich door hun heuristische vermogen op dit terrein; door hun 'inzicht', door hun oordeelsvermogen. Competente prestaties zijn binnen een praktijk de centrale norm waaraan men zichzelf en anderen meet.

Gremmen geeft aan dat ofschoon de definitieregels constitutieregels zijn en de ervaringsregels feiten zijn, deze altijd combinaties vormen in elke handeling. (Gremmen 1993, p. 93). Zowel de constitutieregel als de ervaringsregel komen niet elk afzonderlijk voor. Wat nu precies de samenhang tussen beide regels is geeft Gremmen niet aan. Ik ga ervan uit dat de spelregels *geïnterpreteerd* worden door de spelregels. En dit is dan een hermeneutisch moment binnen het praktijkbegrip van Gremmen. In het volgende hoofdstuk ga ik hier nader op in.

De relatie tussen praktijken kent twee algemene kenmerken. Er is in principe een hiërarchisch neutrale relatie tussen praktijken; hiërarchisch en niet - hiërarchische relaties kunnen opgebouwd en afgebroken worden. Het tweede kenmerk is dat er in principe een symmetrische neutrale relatie tussen praktijken is.

Het eerste kenmerk houdt in dat geen enkele praktijk per definitie superieur is aan een andere praktijk. Het ligt niet per definitie vast welke status een praktijk heeft. Tussen praktijken kunnen hiërarchische relaties ontstaan. Technische wetenschap verschilt bijvoorbeeld van andere praktijken in de systematische wijze en de schaal waarop onderzoek wordt uitgevoerd. Het tweede kenmerk, de symmetrisch neutrale relatie tussen praktijken, houdt in dat praktijken de mogelijkheid hebben om kennis met elkaar uit te wisselen of aan te passen aan de eigen achtergrond.

Twee verschillende praktijken kunnen met elkaar verbonden worden door de bemiddeling van een derde praktijk. Tenslotte is het mogelijk dat er, los van elkaar, praktijken ontstaan die dezelfde

prestaties leveren vanuit verschillende normen en waarden. De betrokken praktijken kunnen dan door wederzijds overleg gelijkgeschakeld worden.

Het praktijkbegrip van Gremmen is een dynamisch begrip. Dit komt onder andere tot uitdrukking in de structuur van een praktijk. Gremmen geeft aan dat de structuur van praktijk uit *interne* en *externe* aspecten bestaat. Een praktijk ontwikkelt zich naar binnen toe met behulp van interne aspecten. Een praktijk treedt in communicatie, interplay met andere praktijken, waardoor een praktijk zich ook naar buiten toe ontwikkelt (externe aspecten). Dit illustreert hij aan de hand van voorbeelden, maar werkt het niet verder uit. Met het oog op het oplossen van het in dit boek bedoelde duurzaamheidsdilemma, is dit aspect van samenwerking tussen praktijken echter wel van belang. Hierover meer in hoofdstuk zeven. Maar eerst heb ik een begrip nodig dat aangeeft wat de overeenkomsten zijn tussen praktijken. Deze overeenkomsten noem ik het hebben van dezelfde stijl, dat wil zeggen een zelfde manier van doen. Het stijlbegrip behandel ik in hoofdstuk zes.

Gremmen ziet het praktijkbegrip als eenheid van kennis en instrumenteel handelen. In de zaak zalmen is sprake van diverse praktijken: de energielemaatschappij, de visserij en de natuurbescherming. De activiteit van bijvoorbeeld het vangen van vis zorgt ervoor dat de visserij als praktijk vorm krijgt. Het draait niet om woorden, maar om het uitvoeren van activiteiten. Men *doet* iets samen. Men vangt samen de vis. Traditie speelt hierbij een belangrijke rol. Zo wordt door de vissers een onderscheid gemaakt tussen zalmen die in de eerste helft en die in de tweede helft van het jaar worden gevangen, oftewel de rivier optrekkende en naar de rivier trekkende zalmen. Ook wordt er een onderscheid gemaakt tussen 'Salmo' en 'Lacks'. Het vlees van de 'Salmo', de nachtvis, zou geen kracht hebben, terwijl de 'Lacks', de dagvis, gezonder zou zijn. Het tijdstip waarop de vis gevangen wordt is dus van invloed op de smaak van de vis.

Het vangen van de vis kan uiteraard op verschillende manieren. De indianen vangen de zalmen op een andere wijze dan de kolonisten. Zij hebben allebei een andere manier van doen. Hier ga ik in het volgende hoofdstuk nader op in.

5.7 Conclusie

Het verband tussen duurzaamheid en het praktijkbegrip kan ik duidelijk maken aan de hand van het motto: '*geen woorden maar daden*'. Dit motto gaat in zoverre op dat een debat alléén niets oplost. Het milieu heeft er baat bij dat er ook dingen *gedaan* worden. Als men niets *dóet* in de zaak zalmen dan sterft de zalm. Het kan niet alleen bij woorden blijven. In het geval van duurzaamheid zijn daden dus net zo belangrijk als woorden. Door duurzaamheid te verbinden met het praktijkbegrip laat ik zien dat binnen de duurzaamheidsproblematiek het accent niet langer ligt op het debat, maar op activiteiten.

Een andere kwestie is dat dit motto het accent legt op de proces- en produktkant van duurzaamheid. Daden benadrukken immers dat er een *proces* is geweest met een *eindprodukt* als uitkomst. Dit verschil in proces- en product kant zie je ook terug in de interne en externe ontwikkeling van het praktijkbegrip van Gremmen. Handelingen die op een eindprodukt afgestemd zijn, spelen zich meestal binnen een praktijk af. De handelingen die gericht zijn op een proces spelen zich af tussen praktijken. Deze twee verschillende soorten handelingen zijn uiteraard met elkaar verweven. Ze vallen wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Gremmen formuleert dit als volgt: '*de competence zit in de performance*'.

Het duurzaamheidsdilemma, waarop ik mij in dit boek richt, ontstaat in een situatie waarbij de interne en de externe ontwikkeling van duurzaamheid met elkaar botsen. Het is niet meer voldoende dat duurzaamheid zich alleen binnen een praktijk ontwikkelt. Duurzaamheid moet ook afgestemd worden op de interactie met betrokken andere praktijken. Dit houdt in dat de wijze waarop duurzaamheid zich ontwikkelt, gekoppeld is aan de manier waarop interne en externe aspecten van een praktijk zich vormen. Deze twee ontwikkelingen moeten op elkaar afgestemd worden.

Een andere kwestie is de hermeneutische basis van dit duurzaamheidsdilemma. Ik heb al aangegeven dat binnen het praktijkbegrip van Gremmen een hermeneutisch moment ligt, namelijk in de interpretatie van de spel- door de spelregels. Dit speelt zich af op een abstract niveau. Gremmen werkt dit 'competence' gedeelte niet verder uit. Dit aspect speelt echter een rol bij de externe ontwikkeling van praktijken. Dit is weer van belang bij de samenwerking tussen praktijken. Het voorafgaande zie ik als mogelijke oplossing voor het duurzaamheidsdilemma. Aan de basis van samenwerking ligt volgens mij het stijlbegrip. Het stijlbegrip verwijst naar het idee dat er verschillende manieren van doen zijn. Zie ik dit terug in het praktijkbegrip van Gremmen? Neen, zijn praktijkbegrip geeft geen nuancering met betrekking tot de vraag hoe binnen verschillende praktijken op vergelijkbare wijze dingen gedaan kunnen worden. Deze andere manier van doen noem ik stijl. Hierover gaat het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 6 Van praktijken naar stijlen

6.1 Inleiding

Het duurzaamheidsdilemma waarop ik mij concentreer, kan ontstaan als de opvattingen over duurzaamheid van een bepaalde praktijk niet worden afgestemd op andere betrokken praktijken. Een betere afstemming zou mijns inziens bereikt kunnen worden als de manier van doen van de ene praktijk zou aansluiten bij de manier van doen van een of meerdere betrokken praktijken. Een manier van doen noem ik stijl. Deze verschillende manieren van doen worden niet verklaard binnen het praktijkbegrip van Gremmen. Hij geeft wel aan dat er binnen het praktijkbegrip sprake is van stijlen. Ook Paine komt tot de conclusie dat een andere manier van doen leidt tot een nieuwe stijl binnen een bepaalde praktijk. "De activiteiten die het doel en de werkplannen van het programma herdefinieerden, introduceerden een nieuwe stijl van interactief werk, waarbij boeren, milieudeskundigen en onderzoekers elkaars werk aanbevelen aan derden buiten het programma." (Paine 1997, p. 220). Paine gaat hierbij uit van het praktijkbegrip van Gremmen. Hij werkt het stijlbegrip echter, net als Gremmen, niet uit.

Ik voorzie dat stijl samenhangt met interpretatieverschillen. Dit sluit aan bij het idee van Merleau-Ponty dat filosofie een activiteit is waarbij interpretatie centraal staat. "Philosophy is thus considered by Merleau - Ponty to be an essentially interpretative activity which depends on the pre-conceptual capacities of its style in order to communicate" (Singer 1981, p. 162). Door te wijzen op dit hermeneutisch moment wint het praktijkbegrip van Gremmen aan verklaringskracht. Stijl maakt een wezenlijk deel uit van een praktijk.

Traditioneel wordt stijl gebruikt door kenners, historici en filosofen van de kunst. Binnen deze context heeft stijl een functie die gericht is op het indelen van categorieën en bevat een evaluatie functie. De categoriale functie van stijl geeft antwoord op vragen: Wie heeft het doek geschilderd? In welke periode is het kunstwerk gemaakt? Hoe staat het met de authenticiteit? Stijl wordt gebruikt om het werk in te delen naar school en historische originaliteit. Stijl als evaluatieve functie geeft een onderscheid in kwaliteit aan; het alledaagse wordt onderscheiden van het genie, het meesterwerk wordt onderscheiden van het werk van de student.

Buiten de kunst is het stijlbegrip triviaal geworden, door stijl te reduceren tot een afgod van handelswaar. Stijl houdt in deze context bijvoorbeeld in, dat Ruutger, de zoon van Loek Lenzen, als 'skater' (of hip-hopper) een fanatiek breakdancer is, gekleed gaat in een wijde broek van het merk 'Dickies' en slobbershirts. Een beetje outfit kost toch al gauw 800 gulden. Matthijs, de jongste zoon van Loek, gaat het liefste gekleed in een wit overhemd met strikje, nette schoenen en een dure jas. Je zult hem zelden of nooit aantreffen in een vale spijkerbroek. (zie voor een overzichtsartikel van

deze stijlen in 't hof 1999). Kortom de verbruikerscultuur heeft als gevolg een samenvoeging van diverse kwaliteiten, waarbij de stilistische waarde synoniem is geworden met de marktwaarde van het item in kwestie.

Als laatste opvatting wordt stijl bekeken als analytisch instrument van bijv. handelingen. Om de norm duurzaamheid te analyseren sluit ik aan bij de laatste opvatting. Ik gebruik de *wetenschappelijke* benadering van het begrip stijl. Ik ben immers op zoek naar het gebruik van stijl als analytisch instrument. Het stijlbegrip is van belang voor het afstemmen van de opvattingen van duurzaamheid tussen praktijken. In het vorige hoofdstuk heb ik duidelijk gemaakt dat deze externe ontwikkeling samenhangt met de externe ontwikkeling van een praktijk. Gremmen geeft aan dat de wijze waarop deze externe ontwikkeling van een praktijk verloopt, te maken heeft met de wijze waarop de spel- en spelregels worden gecombineerd. In dit hoofdstuk wil ik dit uitgangspunt nader uitwerken. Het handelen breng ik in verband met het stijlbegrip. In paragraaf twee breid ik het praktijkbegrip van Gremmen uit met de hermeneutiek.

Aan de hand van de stijlbegrippen van Smit, Gould en Harwood laat ik zien aan welke voorwaarden een stijlbegrip moet voldoen wil het passen binnen het praktijkbegrip. (Zie paragraaf drie) Tenslotte combineer ik deze stijlbegrippen met het praktijkbegrip.

6.2 Uitbreiding van het praktijkbegrip met de hermeneutiek

Hoe kan er toch sprake zijn van een verschil binnen hetzelfde? Oftewel: Hoe ontstaat een praktijk? Met deze vraag als uitgangspunt wil ik duidelijk maken dat Gremmen bij zijn formulering van het praktijkbegrip zich heeft laten leiden door zijn fascinatie voor 'hetzelfde'. Zijn onderzoeksvraag zou als volgt geformuleerd kunnen worden: Wat is nu de belangrijkste overeenkomst in de praktijken en hoe zijn verschillen te verklaren? (Ook al hebben mensen een andere manier van doen, toch hebben ze dezelfde uitgangspunten.)

Ik leg daarentegen binnen mijn onderzoek naar het begrip stijl het accent op het 'verschil'. Hoe komt het dat er zoveel verschillen te constateren zijn in praktijken, terwijl het toch steeds over dezelfde praktijk gaat? (Mensen met dezelfde uitgangspunten hebben toch een andere manier van doen.) Bovengenoemde vraag wordt dan: *Hoe kan er toch sprake zijn van hetzelfde tussen verschillen? Oftewel: Hoe ontstaat een stijl?*

Deze vraag wil ik met het oog op een duurzaamheidsdilemma aanscherpen. Het gaat niet alleen om de verschillen *binnen* een praktijk, maar ook om de verschillen *tussen* die praktijken. Stijl hangt nauw samen met de relatie tussen praktijken. Stijl moet niet alleen aansluiten bij de interne ontwikkeling van een praktijk maar ook bij de externe ontwikkeling van die praktijk. Dit is dan ook mijn uitgangspunt bij het zoeken naar een antwoord op de vraag: 'Hoe ontstaat een stijl?' In deze paragraaf wil ik aantonen dat juist de overeenkomsten en verschillen tussen praktijken te verklaren zijn vanuit een hermeneutische basis.

Gremmen (1998) constateert dat *binnen* de praktijk van bijvoorbeeld de natuurontwikkeling, natuurbeelden verschillend geïnterpreteerd kunnen worden als stijlen. Deze stijlen zijn volgens hem te verklaren door een wisselwerking tussen spel- en speelregels, die impliciet in praktijken zitten. Een andere combinatie van spel- en speelregels zorgt voor een andere stijl. Hij verklaart echter niet hoe de combinatie van spel- en speelregels tot stand komt. Mijn hypothese is dat de spelregels van een praktijk op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden door de speelregels. Er is sprake van een hermeneutisch proces. Met spelregels verwijst Gremmen naar de definitie regels (Rules of Grammar van Wittgenstein) Het zijn regels die constituerend zijn voor een praktijk. De speelregels vergelijkt Gremmen met de instrumentele regels van Jürgen Habermas. (Gremmen 1993, pp. 75-100, Zie ook vorige hoofdstuk). "Er is wel onderscheid te maken tussen spelregels en speelregels, maar geen scheiding te maken. Beide soorten regels hebben ieder een eigen rol in een spel. De spelregels bepalen het kader van conventies, terwijl de speelregels zorgen voor een heuristische invulling." (Gremmen 1997, p.137). "In principe is elke vorm van gedrag een combinatie van beide soorten regels. De regels van het spel bestaan dus niet alleen in constituerende regels, maar zijn een combinatie van spelregels en speelregels." (Gremmen 1997, p.133). Met andere woorden; Gremmen onderscheidt, naast spel- en speelregels als eerste en tweede regelsoort, een derde soort regel. Deze derde regelsoort noem ik *tactische regels*. Een tactische regel is een combinatie van spel- en speelregels. Een voorbeeld van een tactische regel in de zaak zalmen is, dat duurzame energie kan worden opgewekt door het plaatsen van vaste dammen of gedeeltelijk open dammen. In het eerste geval wordt niet alleen al het water opgevangen door de gigantische turbines, maar de zalmen worden eveneens tegengehouden door roosters en bakken. In het tweede geval wordt de mogelijkheid geboden dat de zalm kan ontsnappen aan de blokkade in de rivier, met als gevolg dat ook een deel van het water eraan ontsnapt. Bij beide energiewinningen gelden dezelfde spelregels (behoud van de natuur, biodiversiteit), die echter door de speelregels (maximale winst of zo hoog mogelijke winst) op een andere wijze worden geïnterpreteerd. En dit zien we terug in de tactische regels.

Gremmen gaat er vanuit dat zowel de spel- als de speelregels geïnterpreteerd moeten worden voordat ze expliciet worden in tactische regels. Hiermee maakt hij impliciet duidelijk dat de combinatie van spel- en speelregels een hermeneutische basis heeft. Volgens mij heeft Gremmen in eerste instantie er niet aan gedacht om het praktijkbegrip hermeneutisch te analyseren, omdat de spel- en speelregels gebaseerd zijn op het onderscheid dat Searle (1969) maakte tussen regulatie en definitie regels. Daarbij ging de aandacht van Searle vooral uit naar de vaste kern van een gebeuren; namelijk dat wat later spelregels worden genoemd.

Het praktijkbegrip pas ik aan op twee plaatsen. Op de eerste plaats kan het praktijkbegrip van Gremmen worden uitgebreid met hermeneutiek. De hermeneutiek speelt zich onder andere af op het niveau van de spel- en speelregels. Hij gaat uit van het interpreteren van zowel de spel- als de

speelregels. Mijn uitgangspunt is dat de spelregels geïnterpreteerd worden door de spelregels. Dit in tegenstelling tot Gremmen, die het hermeneutisch moment bij beide regels legt. De interpretatie van de spelregels door de spelregels zijn onderdeel van een hermeneutisch proces, zoals ik dat in hoofdstuk vier besproken heb. De spelregels vormen de 'vaste' basis die voor interpretatie open staat. Deze interpretatie ligt echter aan banden, doordat de spelregels richting geven aan de interpretatie. Binnen traditionele hermeneutiek wordt de tekst geïnterpreteerd door de lezer. Daarbij kan men de tekst zien als het 'vaste' element binnen het hermeneutische proces. Ik ga ervan uit dat men de tekst, met de spelregels, en de lezer met de spelregels kan vergelijken.

Een tweede aanpassing heeft te maken met het uitgangspunt van Gremmen, dat binnen een praktijk sprake kan zijn van meerdere soorten spel- (bijvoorbeeld doelstellingen) en spelregels (strategieën). Hij geeft hiermee aan dat een praktijk kan bestaan uit meerdere verzamelingen spelregels. Ik ga uit van slechts één verzameling regels. Hiermee vestig ik de aandacht op het belang van de noodzaak van een hermeneutisch proces binnen het praktijkbegrip én ik toon aan dat dat wat men herkent als 'hetzelfde in praktijken' in de spelregel besloten ligt. Het onderscheid dat Gremmen maakt binnen praktijken, tussen spel en spelregels, brengt naar voren dat de wijze waarop een praktijk zich ontwikkelt op verschillende manieren kan gebeuren: er blijft als het ware een kern van de praktijk hetzelfde door de tijd heen, waardoor de praktijk zijn identiteit behoudt. In de zaak zalmen is de praktijk van het opwekken van stroom door de tijd heen blijven bestaan. Het valt niet te ontkennen dat de wijze waarop zo'n praktijk zich ontwikkelt op verschillende manieren kan gebeuren. Zo kun je te maken hebben met natuurstroom, of stroom op basis van fossiele brandstoffen. Er zijn diverse mogelijkheden voor het opwekken van stroom. Dit noem ik stijlen.

Een praktijk kan door de tijd heen van stijl veranderen, zonder dat deze praktijk zelf wordt aangetaast. In het stijlbegrip moet dit terugkomen in de vorm van een vast en een te veranderen aspect. Hoe kunnen deze stijlen ingepast worden in de wijze waarop een praktijk zich ontwikkelt? Oftewel: Wat verwijst binnen een stijl naar de identiteit van een praktijk en wat verwijst nu naar de verandering? Voordat ik deze vraag kan beantwoorden is het van belang het stijlbegrip nader te omschrijven.

6.3 Het stijlbegrip van Smit, Gould en Harwood

In de vorige paragraaf zagen we dat het mogelijk is om het praktijkbegrip uit te breiden met het begrip stijl door het praktijkbegrip hermeneutisch te analyseren. Het stijlbegrip zorgt ervoor dat men grip krijgt op de *manier* van handelen. Het is een concept dat overeenkomstige handelingen en activiteiten bij groepen in verschillende praktijken zichtbaar maakt. Het stijlbegrip zorgt echter niet alleen voor structuur binnen een praktijk, maar ook tussen praktijken. Het stijlbegrip moet dan ook voldoen aan de interne en de externe ontwikkeling van een praktijk. Het stijlbegrip is daarmee niet volledig. Wellicht is het mogelijk aansluiting te vinden met de invullingen van bestaande opvattingen van het stijlbegrip. Zo hebben Harry Smit, Jonathan Harwood en Stephan Gould, vanuit

verschillende invalshoeken, stijlen in de biologie geanalyseerd. Het algemene stijlbegrip houdt de traditionele opvatting in dat er binnen een praktijk een groep van karakteristieke kenmerken te onderscheiden is. In deze paragraaf geef ik een opsomming van diverse stijlbegrippen. In de volgende paragraaf beschrijf ik waarom een combinatie van het stijlbegrip van Smit, Gould en Harwood past binnen het praktijkbegrip van Gremmen.

Het stijlbegrip volgens Smit

Smit (1989) ziet in stijl een samenhang tussen methodologische en inhoudelijk- theoretische en sociale aspecten. Smit onderscheid binnen de biologie twee stijlen: de inductieve en de deductieve stijl. Methodologisch gezien is er sprake van aan de ene kant een theoretische, deductieve benadering en aan de andere kant een meer empirische, inductieve benadering. Smit beschrijft in zijn boek wat nu precies de methodologische verschillen zijn tussen de inductieve en de deductieve stijlen, welke consequenties deze verschillen hebben voor de wijze waarop theorieën worden ontwikkeld en geëvalueerd. Aan de hand van de filosofieën van Popper en Kuhn toont Smit aan dat de deductieve stijl valt te karakteriseren als probleemoplossend, in de geest van Popper en de inductieve stijl als puzzeloplossen, geheel volgens de filosofie van Kuhn. Deze tegenstelling kan worden gebruikt om de twee methodologische stijlen nader te karakteriseren. Smit geeft vervolgens weer welke systematische verschillen er te verwachten zijn op grond van deze tegenstelling kunnen verwachten in de onderzoekspraktijk

Inductieve stijl

Wanneer puzzeloplossen het centrale kenmerk van de inductieve stijl is, dan is geaccepteerde kennis in deze benadering de basis voor innovaties. Omdat geaccepteerde kennis de basis vormt voor verder onderzoek, zullen onderzoekers een conservatieve houding hebben tegenover verworven inzichten en ontsag voor de producenten van die kennis. Speculatie zal worden gewantouwd, voorzichtigheid voert de boventoon. Samenwerking zal voorop staan en onderzoekers zullen de wijze waarop problemen in termen van geaccepteerde kennis moeten worden geherformuleerd doorspreken met collega's. Voorzichtigheid komt bovendien voort uit het feit dat onderzoekers in de inductieve stijl fenomenen nauwkeurig dienen te beschrijven en precisie in acht moeten nemen bij het gebruik van meetprocedures. De geaccepteerde theorie, die wordt gebruikt voor de ontwikkeling van puzzels, zal in tijdschriften niet of nauwelijks worden vermeld. Daarvoor zullen onderzoekers in de inductieve stijl handboeken raadplegen.

Deductieve stijl

Deze stijl wordt gekenmerkt door probleemoplossen. Naar aanleiding hiervan schrijft Smit aan de deductieve stijl het kenmerk *durf* toe. De formulering van speculatieve theorieën zal worden aangemoedigd; data zijn van belang in zoverre die theorieën kunnen bijstellen. Onderzoekers zullen in de deductieve stijl juist een kritische houding innemen tegenover bestaande kennis. Terwijl de

omgangsvorm in de inductieve stijl wordt gekenmerkt door samenwerking, staat in de deductieve stijl concurrentie juist centraal. Dit laatste verschil vinden we ook terug in de instituties waarbinnen wetenschap wordt bedreven. Omdat in de inductieve stijl persoonlijke contacten belangrijk zijn en samenwerking op het eerste plan staat, is - in Poppers terminologie - de orale traditie institutioneel verankerd. Onderzoeksresultaten worden aan collegae voorgelegd en besproken op congressen voor zij worden gepubliceerd. In de deductieve stijl worden onderzoeksresultaten beoordeeld na publikatie en komt de waarde van de bijdrage tot uitdrukking in het gebruik door anderen. Dit laatste punt is bijvoorbeeld terug te voeren op de houding van onderzoekers tegenover ontdekkingen. In de deductieve stijl hebben onderzoekers geen ambigue houding tegenover andermans werk. Omdat in deductieve stijl eerst een theorie wordt verzonnen, die pas later op haar merites wordt beoordeeld, is het eenvoudiger vast te stellen wie de 'ontdekker' was.

Smit geeft een overzicht van de sociale verschillen tussen de twee stijlen. Juist het constateren van de sociale verschillen is het vernieuwende bij Smit. Deze verschillen lijken op persoonskenmerken. Mijn voorkeur gaat uit naar de inductieve stijl, omdat samenwerken een belangrijk punt is binnen een duurzaamheidsdilemma. Verschillende praktijken met een inductieve stijl zijn wellicht eerder geneigd samen te werken dan praktijken met een andere, bijvoorbeeld deductieve stijl. Het uitgangspunt bij Smit is dat hij uitgaat van twee stijlen. Één van deze stijlen zou dan slechts geschikt zijn als basis voor duurzaamheid. In hoofdstuk zeven ga ik hier nader op in.

Het stijlbegrip volgens Gould

Ook Gould (1990) maakt binnen de biologie een onderscheid tussen twee stijlen. De door hem 'holistische' genoemde stijl is te vergelijken met de inductieve stijl, zoals bijvoorbeeld taxonomie, evolutietheorie, ecologie. De reductionistische stijl is te vergelijken met de deductieve stijl zoals bijvoorbeeld fysiologie, celbiologie, moleculaire biologie, biochemie. "The experimental sciences (like molecular biology) generally work in the reductionistic mode, trying to establish simple and linear chains of cause and effect. They prefer explanations rising from the lowest level of molecules and their physico-chemical properties. To reach this 'basic' level, they work with the simplest organisms and try consciously to avoid the individuality of any particular creature. They concentrate instead on the repeatable properties of large groups (so that a clone of bacteria becomes the analogue of a large population of atoms with no individuality by definition). This style has remarkable success in the history ... McClintock's style ... is the procedure of my own discipline - evolutionary and taxonomic biology. We work directly with complex organisms and their interaction with each other and their physical environment in growth and adult life. We accept the individuality of each organism as fundamentally irreducible, as the definition of biology's uniqueness and complexity." (Gould 1990, p. 166-167).

Deze twee stijlen zijn, zoals Smit al aangaf, altijd al onderscheiden en gekoppeld aan de verschillende disciplines zoals bijv. de biologie: de reductionistische stijl vind je terug in de celbiologie, de

holistische stijl in de taxonomie. Stijlverschillen hebben niet alleen betrekking op theorie, maar ook op methoden en technieken, etc. Gould voegt aan dit onderscheid nog iets toe. Deze stijlverschillen kun je terugvinden in experimentele wetenschappen, in landbouwwetenschappen en landbouw. Kortom in diverse praktijken. Gould maakt dus van een verticaal onderscheid een horizontale indeling.

Het stijlbegrip volgens Harwood

Harwood (1987 en 1990) beschrijft twee stijlen binnen het onderzoek in de genetica in de periode 1900-1930. De 'Amerikaanse' *transmission en cytogenetica* aan de ene kant en de 'Duitse' *developmental en evolutionary genetica* aan de andere kant. De 'Amerikaanse' stijl komt overeen met de deductieve stijl, de 'Duitse' met de inductieve stijl van Smit. "From the Germans point of view, the Americans seemed to ask limited questions that could produce measurable answers in controlled experiments" (Harwood 1993, p.140).

Het begrip stijl van Smit en Gould maakt niet de interactie tussen praktijken zichtbaar. De theorie van Harwood biedt wel de mogelijkheid om de relatie tussen verschillende praktijken te beschrijven. Harwood beschrijft stijl als volgt: "Styles can be said to exist when various sectors of a society's cultural production (...) embody particular recurring elements and when those elements are distinctive; that is, they differ from one society to another. (...) unless one identified recurring elements in several cultural sectors, there is little point in using the term style." (Harwood 1993, p.9). Volgens Harwood staat het stijlbegrip centraal in verschillende sectoren / praktijken. De verschillende elementen van een bepaalde stijl moeten in verschillende praktijken aanwezig zijn. Een essentiële eigenschap van stijl is dan ook dat er slechts sprake is van stijl als dezelfde stijl ook aanwezig is in andere praktijken. Tevens moet naast deze stijl minstens één alternatieve stijl als contrast aanwezig zijn. Vanwege het bestaan van een overeenstemmende stijl in twee verschillende praktijken, bestaat de mogelijkheid dat de interactie tussen de praktijken soepel verloopt. Stijlen kunnen volgens mij dan ook beschouwd worden als intermediair tussen praktijken.

Harwood maakt het verschil duidelijk tussen de genetica van Duitsland en de Verenigde Staten aan het begin van deze eeuw. Hij beschrijft een situatie waarbij de meerderheid van de Duitse genetici verschilt van de minderheid van de Duitse genetici (en de meerderheid van de Amerikaanse genetici). Niet alleen wat betreft de aard van hun onderzoek in de genetica en algemene biologische kennis, maar ook in de manier waarop ze hun vrije tijd doorbrengen met het lezen van literatuur, filosofie en de kunsten, de manier waarop ze zichzelf begrijpen als intellectuelen en hun politieke mening. Juist deze verschillen in interesses en waarden met betrekking tot diverse culturele sectoren omschrijft Harwood als twee verschillende gedachtenstijlen. Er wordt van stijl gesproken als hetzelfde interesses en waarden patroon terugkomt in verschillende culturele praktijken. Harwood analyseert stijl als: '(A)style of thought has a purposive character; one cannot hope

to understand why a style emerges and persists unless one looks at what its "carrier group" is trying to do.' (Harwood 1993, p. 11).

6.4 De combinatie van praktijk met stijl

Duurzaamheid komt voor in allerlei soorten praktijken. Een praktijk ontwikkelt zich in een bepaalde richting. Deze ontwikkeling kan analytisch of synthetisch zijn (Smit 1989). Op deze wijze ontstaat een reductionistische of integratieve stijl. Deze stijlen kunnen omschreven worden als een bepaalde manier van doen en worden bepaald door diverse factoren. Mijn uitgangspunt is dat duurzaamheid samenhangt met een bepaalde soort stijl. Men zou ook kunnen spreken van een duurzame stijl.

Zolang men binnen één bepaalde praktijk blijft, speelt de ambiguïteit van duurzaamheid nagenoeg geen rol. De poli-interpretabiliteit van het begrip duurzaamheid wordt zichtbaar als er bijvoorbeeld sprake is van het duurzaamheidsdilemma. Het duurzaamheidsdilemma treedt op als bij één en hetzelfde duurzaamheidsprobleem meerdere praktijken betrokken zijn. Duurzaamheid hangt dus niet alleen samen met de interne ontwikkeling van een praktijk, maar is ook gericht op de externe ontwikkeling van een praktijk. Deze opvatting sluit aan bij het praktijkbegrip van Gremmen. De interactie tussen praktijken speelt binnen dit model een belangrijke rol. Voortbordurend op dit model is mijn uitgangspunt dat de aansluiting tussen praktijken succesvol is als de stijl van de ene praktijk aansluit bij de stijl van de andere praktijk. Dit uitgangspunt vind ik niet terug in de definitie van het stijlbegrip van Smit (1989). De verbinding van het stijlbegrip met het praktijkbegrip zie je wel bij Gould. Hij wijst er namelijk op dat dezelfde stijlen in verschillende praktijken kunnen voorkomen. Gould legt echter nog geen link tussen stijlen en de interactie tussen verschillende praktijken. Dit aspect vind ik wel terug bij Harwood. Hij breidt de traditionele definitie van een stijlbegrip uit met de essentiële eigenschap, dat er slechts sprake is van stijl, als dezelfde stijl ook aanwezig is in andere praktijken. Er moet dus sprake zijn van een wisselwerking tussen praktijken.

Gremmen omschrijft praktijken op een wijze die naar mijn mening uitgelegd kan worden als een noodzakelijk hermeneutisch proces. Hij formuleert het praktijkbegrip als 'competent performance', een geheel van spel- en spelregels. De spelregels (definitieregels) hebben betrekking op de werkelijkheid. De benadering van deze werkelijkheid kan op verschillende manieren gebeuren: van analytisch tot synthetisch. De spelregels (ervaringsregels) hebben betrekking op de methode en techniek waarmee de werkelijkheid benaderd wordt. Ook hierin zijn de verschillen in aanpak terug te vinden: van reductionistisch tot holistisch. Het vernieuwende in de definitie van stijl van Smit en Gould is, dat beide de traditionele definitie van stijl uitbreiden met methoden en technieken. Gould breidt tevens de inductieve stijl uit tot een holistische stijl. De toevoeging van Harwood dat het stijl-begrip alleen zinvol kan worden gebruikt in een comparatieve opzet, laat zien dat één en dezelfde stijl van invloed is op de interactie tussen praktijken. Het heeft geen zin te spreken van een stijl van

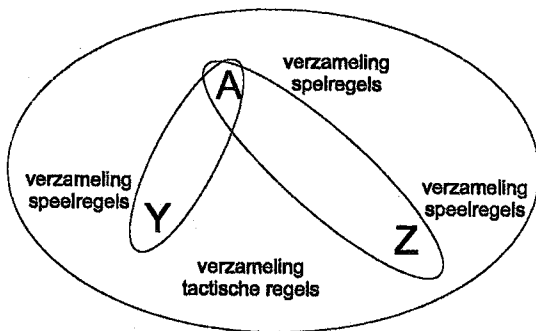
een bepaalde praktijk, als deze stijl niet ook kan worden herkend in andere praktijken en als zij niet met tenminste één alternatieve stijl kan worden gecontrasteerd (waardoor duurzaamheid bereikt wordt). Het is niet zo dat deze overeenkomstige stijlen identiek aan elkaar zijn. De stijlen moeten vergelijkbaar zijn.

Door stijl te benaderen vanuit het praktijkbegrip van Gremmen, omschrijf ik stijl als een bepaalde combinatie van tactische regels. Verschillende combinaties van tactische regels leveren een andere stijl op. Er kunnen dus meerdere stijlen ontstaan, omdat er diverse mogelijkheden zijn om de 'competence' in te vullen.

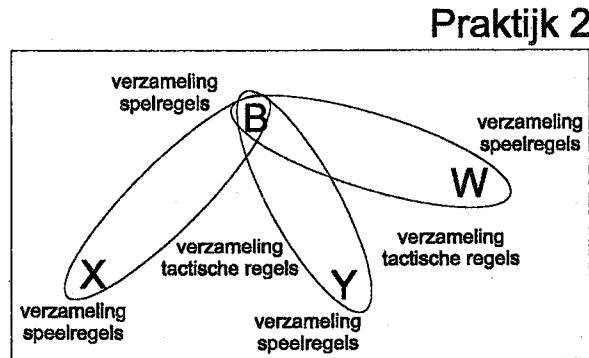
Het stijlbegrip laat twee hermeneutische momenten binnen het praktijkbegrip zien. In paragraaf twee wees ik op een hermeneutisch moment, dat ontstaat bij de combinatie van spel- en speelregel. Dit is een hermeneutisch moment dat zich afspeelt binnen één handeling. Het hermeneutische moment komt echter ook naar voren als bij meerdere handelingen verschillende tactische regels worden gecombineerd. Deze combinatie van tactische regels laat het verloop zien van een stijl. Er wordt geanticipeerd op wat er komt. Stijl geeft als het ware een patroon aan in het verloop van handelingen en is een bepaalde combinatie van tactische regels. De tactische regels laten de hermeneutische momenten zien binnen een stijl.

In het bovenstaande ligt de nadruk op het zoeken naar de *overeenkomsten* binnen stijlen en niet naar hetzelfde, *identieke* element. Dit brengt Maurice Merleau-Ponty in zijn theorie onder de aandacht. Guy Widdershoven formuleert het als volgt. " Telkens drukt het [stijl]begrip een eenheid uit die de verschillende instanties verwant maakt, zonder dat ze identiek zijn. (...) Het begrip stijl laat zien dat creatieve uitingen onvoorspelbaar zijn, maar desalniettemin passen bij de reeds bestaande betekenissamenhang. Elke volgende handeling is nieuw, zonder ooit absoluut nieuw te zijn. Dit impliceert dat verloop en afloop van het handelen niet vaststaan omdat de altijd berusten op een keuze hoewel in zekere zin 'de keuze als bij onze eerste ademtocht gemaakt is' (Widdershoven 1987, p. 71)

Hoe zien praktijken er schematisch uit, en wat zijn de gevolgen van de combinatie van het stijlbegrip van Harwood en het praktijkbegrip van Gremmen?



Praktijk 1



Praktijk 2

Figuur 1

Harwood stelt twee eisen aan het stijlbegrip:

1. Binnen een praktijk moet er sprake zijn van minstens twee *verschillende* soorten stijlen
 2. Je spreekt pas van stijl als de *overeenkomstige* stijl in meerdere praktijken voorkomt.
- Vertaald naar het praktijkbegrip houdt dat in dat de aandacht *binnen* praktijken uitgaat naar *verschillende* stijlen, de aandacht *tussen* praktijken is gericht op *overeenkomstige* stijlen.

De figuur stelt:

- Verschillende stijlen *binnen* praktijk 1: (A & Y) en (A & Z)
- Verschillende stijlen *binnen* praktijk 2: (B & X), (B & W) en (B & Y)
- Overeenkomstige stijlen *tussen* praktijk 1 en 2: (A & Y) en (B & Y)

De conclusie is dat verschillen en overeenkomsten binnen praktijken bepaald worden door respectievelijk verschillende en overeenkomstige spelregels.

De combinatie van het stijlbegrip van Harwood met het praktijkbegrip van Gremmen laat zien dat de dynamiek van het stijlbegrip bepaald wordt door de spelregels. Het vaste, 'praktijk eigen', element in het stijlbegrip is de spelregel. Met andere woorden, als men wil kijken of stijlen overeenkomstig of verschillend zijn dan moet men naar de spelregels kijken. Het gaat daarbij om overeenkomstige en niet om identieke spelregels.

In de zaak zalmen is dit als volgt in te vullen (zie figuur 1.). **Praktijk 1** is de energiemaatschappij met als spelregel A: opwekken van energie. Speelregel Y houdt behoudt van biodiversiteit in. Speelregel Z, maximaal financieel voordeel. Dit kan uitmonden in stijl 1 (combinatie van A & Y) waarbij de dam gedeeltelijk wordt afgesloten, met als gevolg energieverlies. De trek van de zalmen kan behouden blijven. Deze stijl is gebaseerd op de verzameling van tactische regels, die inhouden dat duurzame energie opgewekt kan worden door het plaatsen van gedeeltelijk open dammen. Stijl 2 (combinatie van A & Z) houdt in: maximaal profijt halen uit waterenergie door de rivier af te sluiten met een vaste dam met onderhoudsluiken. Deze stijl gaat uit van de tactische regels dat duurzame energie opgewekt kan worden door het plaatsen van vaste dammen. **Praktijk 2** is bijvoorbeeld de visserij met als spelregel B: het vangen van zalmen. Speelregel Y houdt in dat de biodiversiteit daarbij behouden blijft. Speelregel X staat voor het vasthouden van tradities, speelregel W voor het behoud van de originele smaak van de zalm. Stijl 1 (combinatie van B & X) kan zich niet vinden in welke afsluiting van de rivier dan ook (bijvoorbeeld de indianen). De tactische regels gaan ervan uit dat er niet mag worden ingegrepen in de natuur. Het maken van winst is niet aan de orde. Stijl 2 (combinatie van B & W) speelt in op de vaste afsluiting van de rivier, waarbij voor de visvangst onder aan de rivier kweekvijvers worden geplaatst. De originele smaak kan wellicht behouden blijven. De wilde zalm soort gaat echter verloren (Moderne visserij door biologen gestuurd). De tactische regels houden in dat de natuur in dienst staat van de mens. Men is uit op maximaal winstbejag. Stijl 3 (combinatie van B & Y); de rivier wordt gedeeltelijk afgesloten met een dam met vissentrappjes. De tactische regel baseert zich op zo min mogelijk ingrijpen in de natuur. Men ziet visvangst als levensonderhoud met bijbehorend winstopbrengst. Stijl 1 van praktijk 1 (gedeeltelijk afsluiten van de dam met als gevolg energieverlies, waarbij de trek van de zalmen behouden kan blijven) sluit aan bij stijl 3 van praktijk 2 (de rivier wordt gedeeltelijk afgesloten met een dam met vissentrappjes).

Bij Gremmen en Harwood speelt het feit dat er ook sprake is van overeenkomstige stijlen *binnen* een praktijk geen rol. De overeenkomst van stijlen *binnen* praktijken is echter wel van belang met het oog op meerdere duurzame stijlen. De eis dat er overeenkomstige stijlen binnen een praktijk kunnen voorkomen, komt voort uit het feit dat ik het stijlbegrip koppel aan duurzaamheid. Het bestaan van overeenkomstige stijlen binnen een praktijk is geen eis die men stelt vanuit het stijlbegrip van Harwood of het praktijkbegrip van Gremmen.

6.5 Conclusie: stijlbegrip als paraplu-begrip

De *hermeneutiek* biedt een mogelijke oplossing voor het door mij geformuleerde duurzaamheidsdilemma. Door duurzaamheid hermeneutisch te benaderen wordt er vanuit gegaan dat handelingen geïnterpreteerd dienen te worden. Een en dezelfde handeling kan op meerdere manieren worden uitgelegd. Zie ik dit terug in het praktijkbegrip van Gremmen? Neen, het praktijkbegrip geeft

alleen maar aan dat een praktijk zich intern en extern ontwikkelt. Dit begrip geeft geen nuancering met betrekking tot de vraag hoe een handeling binnen vergelijkbare praktijken anders geïnterpreteerd wordt. Die praktijk krijgt als het ware een bepaald accent doordat er op een bepaalde manier wordt gehandeld. In paragraaf twee heb ik laten zien dat het praktijkbegrip van Gremmen mogelijkheden biedt voor een hermeneutische interpretatie. Het praktijkbegrip wint zelfs aan verklarende kracht. Het 'ontstaan van verschillen binnen hetzelfde' wordt met behulp van de hermeneutiek verklaard. Daarbij gaat het niet alleen om verschillen en overeenkomsten *binnen* een praktijk, maar ook om verschillen en overeenkomsten *tussen* praktijken.

Duurzaamheid is niet alleen een kenmerk van het *eindprodukt*. Er wordt ook gekeken naar het *maakproces*, hoe iets *gedaan* wordt is ook belangrijk. Door de vinger te leggen op handelingen kan men meer grip krijgen op duurzaamheid. Deze handelingen zijn terug te vinden in praktijken. Het is dan ook nodig duurzaamheid te verbinden met praktijken. Duurzaamheid ontwikkelt zich echter niet alleen *binnen* een praktijk maar ook *tussen* praktijken. Dit houdt in dat een praktijk niet langer duurzaamheid kan invullen op zijn/haar manier. Duurzaamheid dient ook op andere praktijken afgestemd te worden. Deze afstemming tussen praktijken gebeurt echter niet zonder meer. Afstemming tussen praktijken houdt in dat de manier van doen van de ene betrokken praktijk moet aansluiten bij de andere manier van doen van de andere betrokken praktijk. Het blijkt namelijk dat binnen één bepaalde praktijk een en dezelfde handeling op verschillende manieren verricht kan worden. Het stijlbegrip onderscheidt verschillende manieren van doen. De opbrengst van het stijlbegrip is dat stijl ervoor zorgt dat verschillende handelingen, activiteiten en kenmerken in een patroon passen, gerelateerd zijn aan elkaar. De verschillende handelingen worden geordend. De relaties tussen de handelingen worden verduidelijkt.

Stijl is niet alleen terug te vinden in een proces, maar wordt ook aangetroffen in de objecten zelf. Zo zegt Singer, met een verwijzing naar Merleau-Ponty, dat stijl niet los gezien kan worden van het object en/of het proces waaruit stijl wordt gecreëerd en begrepen. Stijl is geen vernislaag over objecten, die kan worden losgeweekt en op zichzelf beschouwd kan worden. In zijn meest omvattende betekenis verwijst stijl naar een vage, algemene structuur van 'being in the world', een fundamenteel deel van alle existentiële fasen. (Singer 1981, p. 153). Deze verstrengeling van stijl en produkt komt terug in het volgende hoofdstuk. Hierin wijs ik op het belang van een materieel substraat, met het oog op samenwerking tussen praktijken.

In de zaak zalmen komt naar voren hoe de interne ontwikkeling binnen een praktijk verloopt. Ik heb vervolgens laten zien hoe de stijl binnen een praktijk tot stand komt. Gremmen definieert het praktijkbegrip echter ook aan de hand van een externe ontwikkeling. Hoe staat het dan met de externe ontwikkeling van stijlen? In het volgende hoofdstuk over samenwerken wil ik aantonen dat de externe ontwikkeling van een praktijk nauw samen hangt met de eis van het stijlbegrip. Er kan alleen

van stijl gesproken worden als een overeenkomstige stijl voortkomt in verschillende praktijken. Mijn hypothese is dat de interactie tussen praktijken soepel verloopt als deze een overeenkomstige stijl hebben, dat wil zeggen als de spel en spelregels op overeenkomstige manier worden geïnterpreteerd. Harwood laat toe dat er binnen verschillende praktijken meerdere stijlen bestaan. Deze eis van Harwood wil ik toespitsen op meerdere *stijlen van duurzaamheid* (eis van Jacobs). In de zaak zalmen zie je deze laatste eis bijvoorbeeld terug in de visserij. De traditionele viskunst van de indianen gaat ervan uit dat alleen die zalmen worden gedood die zich al hebben voortgeplant. De zalm is namelijk een zeer bijzondere vis. Hij wordt geboren in heldere, snelstromende rivieren. Om zich voort te planten moet de zalm terug naar zijn geboorteplaats. En daarvoor gaat hij al springend terug de rivier op. Volwassen zalmen kunnen soms meer dan drie meter hoog springen. En dat is bepaald geen overbodige luxe als je bedenkt dat er heel wat obstakels op hun weg kunnen liggen. In sommige rivieren worden ze geholpen. Daar zijn vistrappen aangelegd. Dan kunnen ze van tree naar tree springen. De kolonisten kunnen zich vinden in een alternatieve situatie die uitgaat van kweekvijvers. De zalm hoeft dan niet meer terug naar de bovenste gedeeltes van de rivier om daar te paaien. Dat gebeurt kunstmatig in de kweekvijvers. Deze manier van visvangst is, net als bij de indianen, duurzaam. Er is sprake van meerdere duurzame stijlen.

Deze laatste eis is een interpretatie van Harwood. Wellicht is er een verband tussen meerdere duurzame stijlen en verschillende vormen van samenwerking. Zo zou een hiërarchische manier van samenwerking kunnen leiden tot 'harde' duurzaamheid. Er is sprake van een deductieve stijl. Een associatieve / symmetrische vorm van samenwerking zou kunnen leiden tot een coöperatieve, inductieve stijl van doen. De manier waarop met de Colombia rivier wordt omgesprongen zie je terug in de activiteiten van verschillende groepen. In deze activiteiten kunnen verschillende 'manieren van doen', de min of meer impliciete normatieve (standaarden) vooronderstellingen herkend worden. Conflicterende vooronderstellingen kunnen op die manier de oorzaak zijn van allerlei samenwerkingsproblemen binnen een duurzaamheidsdoelstelling. Op de samenhang tussen stijlen en samenwerking kom ik terug in het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 7 Samenwerking tussen praktijken: hoe ontstaat dat?

7.1 Inleiding

Duurzaamheid is een hermeneutisch probleem van het handelen. Dit houdt in dat niet alleen wordt gekeken naar het *eindprodukt*, maar ook naar het *maakproces*; hoe men iets *doet* is ook belangrijk. Bij een duurzaamheidsdilemma zijn meerdere praktijken betrokken. Wil duurzaamheid bereikt worden dan moeten deze praktijken met elkaar samenwerken. Het ligt voor de hand om bij samenwerking te denken aan een proces, men doet samen iets. Deze samenwerking wordt echter concreet doordat men zich op iets gezamenlijks in de werkelijkheid richt. Bij samenwerking draait het dus, net als bij duurzaamheid niet alleen om de produktkant, maar ook om de proceskant.

In dit hoofdstuk behandel ik de kwestie op welke wijze de samenwerking tussen praktijken tot stand komt. In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat praktijken met dezelfde stijl sneller tot samenwerking over kunnen gaan. Op het abstracte niveau werd duidelijk dat een overeenkomst in de spelregels de basis is voor dezelfde stijl. Wat houdt dit concreet in voor een praktijk? Welke dingen in de werkelijkheid verwijzen naar het hebben van dezelfde stijl in verschillende praktijken? De spelregels verwijzen naar hulpbronnen: kennis, mensen en dingen. Aangezien de overeenkomst niet kan zitten in mensen en kennis, omdat deze niet tegelijkertijd gedeeld kunnen worden door meerdere praktijken, moet de overeenkomst wel in dingen zitten. (Deze 'dingen' moet men ruim opvatten. Materiële substraten kunnen ook betrekking hebben op gebeurtenissen, processen, technische oplossingen etc.) Verschillende praktijken geven het ding op objectniveau een andere betekenis door er op een andere manier mee om te gaan. Met andere woorden de praktijken doen iets *overeenkomstigs* met een object dat *hetzelfde* materiële substraat is.

Het materiële substraat vinden we terug als een belangrijk element in de structuur van instituties. En juist instituties zijn volgens Gremmen (1999), datgene wat praktijken met elkaar verbindt. Instituten hebben namelijk een dubbelstructuur van spelregels en substraat. (Searle 1995 en 1997). Mijns inziens kunnen instituties gezien worden als de sociale inbedding van praktijken in de werkelijkheid, terwijl de onderliggende materiële substraten zorgen voor de fysische link naar de werkelijkheid.

Aan de hand van een voorbeeld dat betrekking heeft op de interactie tussen tuinbouw en beeldende kunst laat ik zien hoe de wisselwerking tussen een object en een praktijk in zijn werk gaat. In de hybride praktijk, die op een bepaald moment ontstaat doordat een kunstvoorwerp geïntegreerd is binnen een tuinontwerp, is sprake van een combinatie van hermeneutiek en substraat. Witsen Elias (1959) toont aan dat de wisselwerking tussen vorm en inhoud van het kunstwerk leidt tot de

ervaring van *schoonheid*. Deze wisselwerking kan, mijns inziens, vergeleken worden met het ontstaan van begrip tussen praktijken die samenwerken, waarbij een onderliggend materieel substraat een rol speelt. In het geval van het materiële substraat spreek je niet van schoonheid maar krijgt het substraat een bepaalde *betekenis*.

Een andere link naar duurzaamheid en samenwerken heeft te maken met het feit dat het om praktijken gaat. Samenwerking is volgens mij inherent aan het praktijkbegrip. Het is eigen aan een praktijk dat deze samenwerkt met andere praktijken. Gebeurt dit niet dan kan niet langer van een praktijk gesproken worden. Een praktijk kan blijven bestaan dankzij meerdere praktijken. Het praktijkbegrip doet zijn intrede op het moment dat arbeidsdeling ontstaat. Praktijken konden juist ontstaan, omdat de arbeidsdeling ervoor zorgde dat groepen van mensen wel moesten samenwerken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er tussen praktijken wordt samengewerkt. In een maatschappij met arbeidsdeling spreekt men dan ook voor het eerst van samenwerken. Deze fundamentele verbondenheid tussen arbeid en solidariteit wordt met het voortschrijden van het proces van technische arbeidsdeling steeds duidelijker. Emile Durkheim beschrijft de ontwikkeling van mechanische solidariteit naar organische solidariteit. In deze organische solidariteit kan men dezelfde vorm van samenwerking herkennen, die aan de basis ligt van de complexe situatie van het duurzaamheidsdilemma. De complexiteit van het duurzaamheidsdilemma stelt bepaalde eisen aan de wijze van samenwerking. Durkheim betreft solidariteit op industriële processen. In het geval van samenwerking bij een duurzaamheidsdilemma gaat het echter niet om industriële processen, maar om processen, die gericht zijn op schaarse producten.

In paragraaf twee maak ik aan de hand van de theorie van Durkheim duidelijk wat de samenhang is tussen *samen iets doen en werken aan een oplossing*. Daarna laat ik aan de hand van de theorie van Searle en Gremmen zien dat op analytisch niveau de link tussen materieel substraat en spelregels bestaat in de vorm van instituties, die praktijken verbinden. Vervolgens ga ik in op de theorie van Witsen Elias, aan de hand waarvan het verband tussen *een onderliggend substraat en samenwerking* duidelijk wordt.

De vorm van samenwerking, die gebaseerd is op de hermeneutiek, richt zich op de inhoud van het dilemma. Een voorbeeld hiervan is een samenwerking die uitmondt in een compromis (Aarts 1998). Deze benadering geeft echter niet aan hoe de interactie tot stand komt. In paragraaf vijf ga ik uitgebreid in op de benadering van Aarts.

7.2 Interactie en praktijken (Durkheim)

Hoe kan men duidelijk maken dat *samen iets doen en werken aan een oplossing*, nauw met elkaar verbonden is? Om deze vraag te beantwoorden gaan we terug naar het moment waarop in de maatschappij nog geen sprake is van praktijken. In een ideaaltype maatschappij kan iedereen alles

en zijn de consumenten de producenten. Er is op dat moment dan ook geen noodzaak tot samenwerking. In een maatschappij met arbeidsdeling spreekt men voor het eerst van samenwerken. Deze arbeidsdeling zorgt ervoor dat groepen mensen, de zogenaamde praktijken, wel móeten samenwerken. Samenwerking is dus inherent aan het praktijkbegrip. Deze fundamentele verbanden tussen arbeid en solidariteit wordt met het voortschrijden van het proces van technische arbeidsverdeling steeds duidelijker.

Emile Durkheim geeft deze ontwikkeling binnen de solidariteit in zijn boek *De la division du travail social* (1893) weer. Hij beschrijft de ontwikkeling van mechanische naar organische solidariteit, in een tijd dat het proces van technische arbeidsverdeling werd versneld. Het voorheen aantrekkelijk zelfstandige handwerk werd teruggebracht tot een reeks elkaar aanvullende deelverrichtingen, terwijl tegelijk de deelbewerkers als niet-zelfstandigen werden samengebracht in de fabriek. Daar alleen de ondernemer over de produktiemiddelen beschikte, werd de arbeider gedwongen aan hem zijn arbeidskracht te verkopen, om zodoende een bestaan te verwerven. In het kort komt zijn theorie erop neer, dat de vergaande arbeidsdeling, die zich in zijn tijd steeds stormachtiger voltrok, onweerstaanbaar moest leiden tot een maatschappijtype, dat haar voornaamste integratiebasis vond in de *noodzakelijke samenwerking* tussen een groot aantal functioneel gespecialiseerde groepen. Zijn redenering was in de kern zeer eenvoudig. De menselijke vormen van coöperatie en solidariteit zullen zich op alle fronten kunnen ontwikkelen, als ieders taak een specifieke en niet een zelfde bijdrage betekent aan het totaal. Vroegere, meer homogene samenlevingsvormen, kenden een '*mechanische solidariteit*', berustend op een deelneming van allen aan alles, met als gevolg een rigoureuze onderlinge sociale dwang, die geen culturele differentiatie toeliet en de enkeling deed verdwijnen in de massa. Mét de specialisatie van de arbeid ontstaat echter de mogelijkheid, zelfs de noodzaak, van een '*organische solidariteit*', omdat de één niet (meer) zonder de ander bestaan kan. De sociale dwang ontspant zich en biedt aan ieder de gelegenheid tot grotere vrijheid op basis van zijn specifieke functie. De dragers van deze functies verbinden zich vrijwillig met elkaar op basis van het contract. Mechanische solidariteit impliceert dat de individuen op elkaar lijken. Hoe primitiever de samenleving is, des te meer de individuen op elkaar lijken. Solidariteit ontstaat doordat de individuele persoonlijkheid opgaat in de collectieve persoonlijkheid. Organische solidariteit impliceert dat de individuen van elkaar verschillen. Solidariteit kan pas ontstaan als ieder een eigen persoonlijkheid heeft. Iedereen is des te meer afhankelijk van de gemeenschap als de arbeid meer verdeeld is. De activiteit van ieder is des te persoonlijker als ze meer gespecialiseerd is. De individualiteit van het geheel wordt groter gelijktijdig met deze van de delen; de gemeenschap kan zich beter samenhangend bewegen naarmate ieder element autonomer kan bewegen. De organische solidariteit laat een vorm van samenwerking zien, die tegemoet komt aan de wijze van samenwerking, die voor de complexiteit van het duurzaamheidsdilemma vereist zijn. Deze complexiteit hangt volgens Korthals (1999) samen met het feit dat duurzaamheidsdilemma's beschouwd kunnen worden vanuit het perspectief van diverse sociale aggregatie niveaus; van meso tot macro niveau. De arbeidsverdeling wordt ook steeds complexer. Dit schept solidariteit,

omdat het ontstane systeem van rechten en plichten, de mensen op duurzame wijze met elkaar verbindt. Ze produceert een stel regels die verzekeren dat de verdeelde functies vreedzaam en met regelmaat samengaan. Deze regels nemen toe met de arbeidsverdeling.

De mechanische en organische solidariteit worden verbonden met verschillende soorten recht: het repressieve recht resp. het restitutie recht. In het *repressieve* recht wordt de schending van deze collectieve gevoelens en overtuigingen gewroken. In het *restitutie* recht worden echter de individuele rechten hersteld of beschermd, hetgeen wijst op differentiatie van individuen. Die relaties tussen individuen zijn deels negatief (bijvoorbeeld eigendomsverhoudingen) en deels positief (waar zij bijvoorbeeld betrekking hebben op samenwerking). Beginnende praktijken gaan samen met het ontstaan van het restitutie recht. Het recht maakt echter geen deel uit van een praktijk. Het recht is als het ware een randvoorwaarde waarbinnen een praktijk functioneert. Durkheim toont aan dat praktijken en instituties nauw met elkaar verbonden zijn doordat hij aangeeft dat het praktijkbegrip tegelijk ontstaat met het restitutie recht. Op basis hiervan behandel ik de rol die instituties spelen bij de samenwerking tussen praktijken.

7.3 Interactie en instituties (Searle en Gremmen)

Gremmen (1999) geeft aan dat instituties een hulpmiddel kunnen zijn om de samenwerking tussen praktijken te bevorderen. Samenwerken tussen praktijken kan volgens Gremmen ontstaan als een institutionele vernieuwing zijn intrede doet, gekoppeld aan een materieel substraat. Binnen de zaak zalmen zien we bijvoorbeeld instituties in de vorm van een commissie, of in de vorm van een toeslag op de energieprij. De klant betaalt dan een zalmtoeslag.

Juist omdat instituties een belangrijke rol in de samenwerking tussen praktijken kunnen spelen, is het belangrijk na te gaan waarin ze verschillen van praktijken. Bij instituties valt te denken aan bijvoorbeeld verenigingen, laboratoria, universiteiten en ziekenhuizen. Praktijken zijn het spelen van piano, biologie en geneeskunde. Instituties zorgen voor het geld en de randvoorwaarden, waarbinnen praktijken kunnen floreren en soms, bij bezuinigingen, onderdrukt kunnen worden. MacIntyre noemde dit de 'externe beloningen', de zogenaamde 'external goods' (zie hoofdstuk vijf praktijkbegrip). Door de macht die instituties bezitten, kunnen ze de aard van praktijken overvleugelen. MacIntyre maakt een onderscheid tussen praktijken en instituties, door erop te wijzen dat alleen binnen praktijken producten te vinden zijn. Hij doelt hiermee op het feit dat het binnen praktijken uiteindelijk draait om het afleveren van een *eindprodukt*. Dit in tegenstelling tot instituten. Hij gaat niet op de kwestie op welke wijze instituties bijdragen aan de samenwerking tussen praktijken.

Binnen instituties staat het produkt centraal, echter niet zoals bij praktijken als eindprodukt. *Institutionele dingen* maken volgens Searle (1995) naast *regels* een wezenlijk deel uit van instituties.

Searle maakt bij deze regels een onderscheid tussen regulatieve - en constitutieregels. (Searle 1995, p. 27). Volgens Gremmen (1993, p. 93) zijn beide regels als spelregels te beschouwen. Mijns inziens is de consequentie hiervan, dat als praktijken met elkaar verbonden worden via instituties, dit moet gebeuren via institutionele dingen. De spelregels van de instituties zijn immers eigen aan de instituties zelf en kunnen niet zonder meer binnen praktijken gebruikt worden. Laten we eens kijken wat de status is van institutionele dingen. Searle gaat ervan uit dat de basis van institutionele dingen in de fysische werkelijkheid ligt, "... there has to be some physical realisation of institutional facts" (Searle 1995, p. 56). Deze basis noem ik een materieel substraat. Searle illustreert dit aan de hand van een voorbeeld. Geld kan uit nagenoeg elke soort substantie bestaan, als het maar uit een of ander fysische vorm is. "[Money, for example, must come in] some physical form" (Searle 1995, p. 35). Het doet er niet toe wat die concrete invulling, oftewel de vorm, is zolang het maar kan *functioneren* als geld. Geld kan gemaakt zijn uit metaal of uit stukjes papier. Het meeste geld heeft de afgelopen jaren een revolutionaire transformatie ondergaan, waar we ons niet eens bewust van waren. Het meeste geld bestaat nu zelfs in de vorm van magnetische strepen op computer schijfjes. Searle gaat ervan uit dat een sociaal geconstrueerde werkelijkheid een fysische werkelijkheid vooronderstelt, onafhankelijk van elke constructie, omdat er iets moet zijn dat aan de basis ligt van de constructie, waaruit het kan worden geconstrueerd. "[A socially constructed reality presupposed a reality independent of all construction] because there has to be something for the construction to be constructed out of" (Searle 1995, p.56). Deze opmerking van Searle leg ik als volgt uit. Ik ben het met hem eens dat je daadwerkelijk fysische dingen nodig hebt, wil je überhaupt sociale dingen vorm kunnen geven. Er is als het ware een wisselwerking tussen beide dingen, waarbij ik ervan uitga dat beide objecten even zeer deel uit maken van een werkelijkheid. Een fysisch ding is niet meer werkelijk dan een sociaal ding. Er bestaat geen hiërarchische relatie tussen deze beide dingen. Bij het invullen van sociale dingen gebruik je automatisch de fysische werkelijkheid. Je koppelt als het ware de sociale invulling aan het materiële. Het is immers niet de bedoeling dat een sociaal ding abstract blijft, maar een concrete invulling krijgt. Searle heeft laten zien dat het binnen instituties om sociale handelingen draait. Hij geeft daarmee als het ware aan dat hij voorrang geeft aan het proces boven het produkt. Dit verklaart volgens hem waarom instituties niet uitgeleefd zijn door het voortdurende gebruik, omdat elk gebruik van het instituut, als het ware, een vernieuwing van het instituut inhoudt. De fysische dingen daarentegen verslijten wél tijdens het gebruik. Instituties worden juist in het gebruik vernieuwd en opgefrist. Bijvoorbeeld het instituut van geldpapier wordt voortdurend vernieuwd door het continue gebruik, terwijl de individuele bankbiljetten verslijten.

Hoe ziet de relatie tussen praktijken - instituties - stijlen - materieel substraat eruit in de zaak zalmen? Er is sprake van verschillende praktijken, zoals de energiemaatschappij, de visserij, de biologen. Deze praktijken zijn te herkennen aan de verschillende activiteiten: opwekken van energie, vangen van de vis, onderzoeken van het leefgebied van onder andere de zalmen. Deze praktijken

kunnen op een bepaalde manier te werk gaan, dat wil zeggen met een bepaalde stijl. Er is een maatschappelijk conflict ontstaan op het gebied van duurzaamheid. Het conflict tussen de praktijken kan worden opgelost door beetje bij beetje en goed overwogen aan samenwerking te bouwen. De betrokken praktijken moeten zich verplaatsen in de andere situaties en daarbij tegelijkertijd zichzelf niet verwaarlozen. Een andere mogelijkheid is om de uitvoering van de overeenstemming toe te vertrouwen aan een onafhankelijke instantie zoals de 'Northwest Power Planning Council', die kan zorgen voor horizonversmelting tussen de betrokken praktijken. "[T]he proces of building a model is a way of working out a shared view of what is being managed and how the managing should be done. Often that process is conducted by a diverse group of people drawn from different institutions, some of them organisations with conflicting interests, such as Indian tribes and electric utilities." (Lee 1993, p.62). De raad als onafhankelijk instituut kan de link leggen naar de fysische werkelijkheid, als de maatschappelijke norm duurzaamheid in het geding is. Een voorbeeld daarvan is de beslissing van de raad om een zalmtoeslag te leggen op de energieprijis. Met deze geldelijke toeslag wordt het energieverlies betaald, dat optreedt om de dam te openen, zodat de zalm terug kan zwemmen naar zijn geboortegrond om zich voort te planten. Deze toeslag wordt betaald door de verbruiker.

De wijze waarop het materieel substraat in de betrokken praktijken wordt ingebed en wat de rol van stijlen daarbij is, leg ik uit in de volgende paragraaf.

7.4 Interactie en onderliggend materieel substraat (Witsen Elias)

Tot nu hebben we gezien dat samenwerking vanuit diverse kanten samengaat met het praktijkbegrip. Durkheim gaf hiervoor een sociologische verklaring. Gremmen gaat ervan uit dat instituties mede de verbinding vormen tussen praktijken. Instituties zijn gebaseerd op sociale aspecten, zodat mijns inziens instituties zorgen voor de sociale inbedding van praktijken. Searle liet zien dat een fysische basis, naast de spelregels, essentieel deel uitmaakt van een institutie. De vorm van de fysische basis verandert door de tijd heen. Hier doet mijns inziens de hermeneutiek zijn intrede. De fysische basis, oftewel het materiële substraat, wordt al naar gelang de praktijk of het instituut waarmee je te maken hebt anders geïnterpreteerd, waardoor de verschijningsvorm voortdurend wijzigt. Instituties veranderen doordat ze zich begeven op het sociale vlak en ze wijzigen tevens via het materiële substraat. Searle legt binnen instituties het accent op handelingen. Door te focussen op handelingen ontstaat daarmee de dynamiek van het substraat.

Naast instituties kunnen ook stijlen van invloed zijn op een samenwerking tussen praktijken. In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat het bezitten van een overeenkomstige stijl een voorwaarde is om te kunnen samenwerken. Ik wil nu laten zien dat ook binnen het stijlbegrip het materiële substraat een belangrijke rol speelt. Harwood's definitie van stijl houdt in dat men pas van stijl spreekt, als er meer dan één stijl te onderscheiden is binnen een praktijk én dezelfde stijl eveneens voor komt in minstens één andere praktijk. De vraag is dan; hoe kan het dat men die stijlen identificeert

in de werkelijkheid? Dit aspect komt niet aan de orde in zijn betoog. Mijn uitgangspunt is dat een stijl, als een manier van doen, altijd gekoppeld is aan objecten. Denkt men bijvoorbeeld aan de Barok stijl, dan denkt men automatisch aan een kerk, of een stuk muziek van Bach. Het gaat dan wel om objecten in de zin zoals Searle (1995) hierboven de sociale en institutionele dingen omschrijft. In het geval van samenwerking speelt die werkelijkheid ook een rol, waarbij de betrokken praktijken zich richten op een onderliggend materieel substraat, dat elke praktijk op eigen wijze interpreteert. Harwood geeft dus wel aan dat stijlen op analytisch niveau te onderscheiden zijn, maar hij legt niet de link naar de werkelijkheid. Witsen Elias (1959) legt deze link wel en is dan ook een welkome aanvulling op de theorie van Harwood. De theorie van Witsen Elias kan mijns inziens gezien worden als een hermeneutische theorie die toegepast kan worden op het begrijpen van praktijken. Witsen Elias was in de jaren zestig hoogleraar kunstgeschiedenis aan de zelfstandige studierichting Tuin- en Landschapsarchitectuur van de Landbouwwuniversiteit Wageningen (de huidige Wageningen Universiteit). Vanuit deze positie beschreef hij de relatie tussen land- en tuinbouw en beeldende kunst. Hij ging daarbij in op de vraag hoe een landschaps- of tuinarchitect binnen zijn ontwerp van een tuin of het landschap een kunstvoorwerp goed tot zijn recht kon laten komen. Indirect behandelde Witsen Elias daarbij de vraag hoe men stijlen in de kunst kon onderscheiden. Een onderliggend materieel substraat speelde daarbij een belangrijke rol. Hij legt aan de hand van het 'aanschouwen' oftewel begrijpen van kunstwerken uit wat hij onder 'begrip' verstaat. In de eerste plaats geef ik een samenvatting van zijn betoog. De arceringen in de citaten zijn van mij. Vervolgens laat ik zien dat zijn theorie een hermeneutische theorie is. Tevens geef ik zijn theorie weer in termen van praktijken, stijlen, etc.

Witsen Elias begint zijn argumentatie met het aangeven van de relatie tussen land- en tuinarchitectuur en de bouwkunst. De relatie tussen deze praktijken komt onder andere tot stand, doordat bij de tuinaanleg gebruik wordt gemaakt van een kunstwerk. Wil men een kunstwerk op juiste wijze interpreteren, dan moet men volgens Witsen Elias een onderscheid maken tussen inhoud en vorm van het kunstwerk. "Wie beeldende kunst beschouwt, dient te beginnen met zich rekenschap te geven van de inhoud van het kunstwerk. Daarna vraagt de gekozen vorm om begrip." (Witsen Elias, 1959, p.9).

Vervolgens noemt Witsen Elias de 'taal' van de kunstenaar 'vormmentaal', die aan interpretatie onderhevig is en dus door de tijd heen verandert. Hij benadrukt hiermee de actieve en dynamische kanten van het ontstaan en begrijpen van kunst. Er is volgens Witsen Elias sprake van wisselwerking tussen de toeschouwer en het kunstwerk. "*Kunst aanschouwen is een actieve werkzaamheid. Het is het herscheppen in de geest van het aanschouwde.*" (Witsen Elias 1959, p.7). Aan de basis van het interpreteren van een kunstwerk ligt begrip en ontvankelijkheid. Wat bedoelt hij met het plechtige woord ontvankelijkheid? "*Ontvankelijkheid is niet overdraagbaar. Men kan een ander niet leren van kunst te genieten. Wie dit wel zou willen doen door te trachten aan anderen eigen schoonheidsbeleving te suggereren loopt het gevaar de oordeelvelling bij anderen te belemmeren*

en zo hun vermogen tot het maken van contact met de kunstwerken te beknotten. Ontvankelijkheid voor kunst kan men wel ontwikkelen door het zien van kunstwerken of, beter gezegd, door den omgang ermee. Omgang met kunstwerken vraagt behalve ontvankelijkheid ook begrip en begrip wordt gewonnen uit kennis. Men zou begrip kunnen noemen geordende kennis ... "(Witsen Elias 1959, p.8).

De theorie van Witsen Elias kan met recht een hermeneutische benadering van kunst genoemd worden. Traditie, interpreteren, begrijpen, zijn belangrijke termen in zijn betoog. Hij omschrijft het begrijpen van een kunstwerk als 'omgang met kunstwerken'. Deze 'omgang' verlangt volgens Witsen Elias 'begrip' en 'ontvankelijkheid'. Hij maakt deze twee concepten duidelijk, door het *proces* te beschrijven hoe een tuinarchitect een kunstwerk in de tuin *interpreteert*. 'Begrip' ziet hij als geordende kennis en 'ontvankelijkheid' als een actieve manier van interactie tussen het kunstobject en de tuingenieur. De vage term 'ontvankelijkheid' krijgt een meer concrete invulling door te accentueren dat het in dit geval gaat om een proces, waarbij men zich bewust wordt van zijn *vooroordeelen*.

Witsen Elias plaatst deze ontvankelijkheid als een actief element in de aanschouwing van kunst. De interactie tussen toeschouwer en kunstwerk verwijst tevens naar de *dialog*, die een centrale rol speelt binnen de hermeneutiek van Gadamer. Witsen Elias gaat ervan uit dat kunstgeschiedenis een middel is om tot beter begrip te komen van kunstwerken. Dit noemt hij de inhoud van een kunstwerk. Hiermee verwijst hij naar de *traditie* van de betrokken praktijken. Naast de inhoud is de vorm van het kunstwerk belangrijk om een kunstwerk te kunnen begrijpen. De vorm verwijst naar de artistieke waarde. De gekozen vorm is eveneens gebonden aan bepaalde *tradities*. Hoewel Witsen Elias een onderscheid maakt tussen vorm en inhoud, zijn beide, volgens mij, niet van elkaar te scheiden. De gekozen vorm valt niet te begrijpen, los van de inhoud.

De theorie van Witsen Elias biedt een verklaring over de wijze waarop begrip tussen de land- en tuinbouw en de beeldende kunst ontstaat. Deze verklaring kan, mijns inziens uitgebreid worden naar begrip tussen praktijken in het algemeen. De interactie tussen beide praktijken noemt hij 'ontvankelijkheid'. (De basis van de 'ontvankelijkheid' is het beperkte concept 'begrip', waarbij begrip geordende kennis is.) Vertaald naar spel- en spelregels houdt 'ontvankelijkheid' in dat als de interactie succesvol is, de *spelregels* van de betrokken praktijken overeenstemmen. Hoe kan ik echter zien dat die spelregels met elkaar overeenkomen? Naar aanleiding van de opvatting van Witsen Elias probeer ik een antwoord te krijgen op de vraag hoe twee zo verschillende praktijken toch begrip voor elkaar kunnen opbrengen en waarin zich dat kan uiten. Het materieel substraat dat aan de basis ligt van het kunstobject speelt hierbij een belangrijke rol.

In het verlengde van de opvatting van Witsen Elias over ontvankelijkheid ga ik ervan uit dat *ontvankelijkheid verwijst naar het actief openstaan voor iets gezamenlijks*. Met actief wil ik zeggen dat

het niet vanzelfsprekend is dat men iets gezamenlijks interpreteert. De praktijken moeten er iets voor doen. In het geval van een duurzaamheidsdilemma interpreteert elke betrokken praktijk het materiële substraat, dat wil zeggen de uiterlijke vorm, op een andere manier en geeft er zijn eigen inhoud aan. Hiermee wordt aan het substraat een betekenis gegeven. De betekenis verandert in het geval van een andere praktijk of van een andere stijl binnen een praktijk. Deze relatie tussen vorm en inhoud van onderliggende materiële substraten is naar analogie bij het aanschouwen van een kunstwerk. Witsen Elias spreekt echter in het geval van kunstwerken niet van betekenis, maar van schoonheid.

Omgang met kunstwerken vraagt behalve 'ontvankelijkheid' ook om 'begrip'. Begrip bestaat volgens Witsen Elias uit geordende kennis. Naar mijn mening verwijst Witsen Elias indirect naar de *coördinatie* van spel- en spelregels. Deze coördinatie is zichtbaar in de tactische regels.

'Ontvankelijkheid' is niet overdraagbaar. Men kan een ander niet leren van kunst te genieten.

Hiermee wijst Witsen Elias op het unieke moment in de beleving van de schoonheid van kunst. Vertaald naar de praktijken, die betrokken zijn bij een duurzaamheidsdilemma, wil dit zeggen dat elke betrokken praktijk zijn eigen bijdrage zal moeten leveren om tot een oplossing te komen. Tevens laat hij zien dat in een handeling, of zoals hij zegt, 'in de omgang' met een kunstwerk, begrip ontstaat. Witsen Elias brengt als het ware het handelingsproces en het interpreteren samen. Kunst ziet hij namelijk als actief aanschouwen, actief iets doen. Vervolgens wordt de kunst geïnterpreteerd. Met andere woorden: *'Al doende leert men'*.

Het materiële substraat speelt dus een belangrijke rol in het begrijpen van elkaars praktijken. Dit begrijpen is de basis van samenwerking. We zullen zien dat in het onderstaande voorbeeld van (inhoudelijk) samenwerking de rol van een gemeenschappelijk 'ding' in de werkelijkheid ten onrechte wordt genegeerd.

7.5 Compromis als benadering van een inhoudelijke interactie tussen praktijken

Een manier van interactie tussen praktijken is volgens Noëlle Aarts (1998) het zoeken naar compromissen. Hierbij richt zij zich op het communicatieve niveau. Voor mij is het interessant om te kijken hoe deze samenwerking tot stand komt, wat de voorwaarden zijn, of er wordt gekeken naar de rol van een gemeenschappelijk materieel substraat.

Aarts is in haar proefschrift op zoek gegaan naar regelmatig terugkerende patronen in discussies over natuur en natuurbeleid. Ter discussie staan bijvoorbeeld de natuurbeelden van de betrokken praktijken. Ecologen zijn van mening dat zij het enige wetenschappelijke natuurbeeld hanteren. Dat natuurbeeld definiëren zij binnen een bepaald ecologisch domein, een 'gesloten' systeem, waartoe zij zich vervolgens beperken. Binnen dat systeem richten ecologen zich op het probleem van de

afname van de biodiversiteit. Uitgaande van hun definitie van natuur wordt een natuurbeleid ontworpen waarmee het biodiversiteitsprobleem zou kunnen worden opgelost. Een probleem is echter dat het natuurbeleid, dat door ecologen binnen een 'gesloten' systeem is ontworpen, uitgevoerd moet worden in een open, maatschappelijk complex systeem. Daar heeft zich inmiddels, als reactie op bedreigende 'nieuwe' natuurbeelden, een gearticuleerd 'boeren' natuurbeeld ontwikkeld. Bij het 'boeren' natuurbeeld gaat het om associaties op basis van dagelijkse praktijken en ervaringen die verder reiken dan het biodiversiteitsprobleem. Het raakt bijvoorbeeld de identiteit en het bestaansrecht van boeren. Het 'boeren' natuurbeeld is eigen aan de specifieke boerencultuur, zoals het 'ecologisch' natuurbeeld naadloos aansluit bij een specifieke ecologencultuur.

Aarts gaat bij haar analyse met betrekking tot het onderhandelen tussen praktijken uit van het eindresultaat (het eindproduct), in dit geval het compromis. Aarts maakt onderscheid tussen een *reactief* en een *creatief* compromis. Beide typen compromis zijn ideaaltypen; zij vormen de uiteinden van een continuüm. In de realiteit komt vooral een mengvorm tussen deze twee uitersten voor, waarbij soms het ene en soms het andere type te herkennen is. "Een *reactief* compromis is het resultaat van reacties van de betrokken partijen op elkaars voorstellen. ... Een *reactief* compromis is veelal het resultaat van een bepaalde vorm van onderhandelen, die ook wel *distributief* wordt genoemd: winst voor de ene partij betekent verlies voor de andere partij. ... Distributieve onderhandelingen kenmerken zich onder meer door een hoge mate van geslotenheid over de eigen situatie en de eigen intenties, door de nadruk op posities, door het overvragen in de hoop ergens in het midden uit te komen, en door gebrek aan zorg voor de andere partij. ... Kortom er vindt wel een onderhandelingsproces plaats, aangezien er sprake is van een wederzijds gevoelde afhankelijkheid, maar beide partijen blijven het probleem benaderen vanuit hun eigen referentiekader, frame, sector of cultuur. Er wordt met andere woorden geen gemeenschappelijk probleem geformuleerd." (Aarts 1998, p. 132-133).

Een *creatief* compromis daarentegen is het resultaat van een onderhandelingsproces, waarin wederzijdse afhankelijkheden van betrokken actoren wel worden geïntegreerd in een gemeenschappelijke probleemformulering. "Om tot een creatief compromis te komen moet als het ware een proces van 'reframing' plaatsvinden." (Aarts 1998, p. 133). De afzonderlijke problemen worden geherdefinieerd tot een problematische situatie die de (nieuwe) basis vormt, van waaruit naar oplossingen wordt gezocht. De problematische situatie omvat in het voorbeeld van Aarts zowel het natuurprobleem (afname biodiversiteit), als het daarmee samenhangende landbouwprobleem (bedreiging bestaansrecht). Een creatief compromis is het resultaat van een sociaal leerproces, waarin de betrokken actoren gaandeweg een nieuwe problematische situatie erkennen. Het probleem is dan pas opgelost wanneer de problemen van alle betrokken actoren in onderlinge samenhang zijn gebracht. In haar betoog neemt het begrip 'reframing' een belangrijke plaats in. Met 'reframing' refereert Aarts aan Burns " (...) our ordinary, taken-for-granted view of how we experience the world around us and the events and activities which we initiate, take part in, and watch." (Aarts 1998, p.

131). Framing raakt volgens Aarts het begrip cultuur aan. " (...) het gaat om de vanzelfsprekendheid waarmee wij onze eigen cultuur als maatstaf aanvaarden." (Aarts 1998, p. 131). Aarts gebruikt volgens mij het woord 'reframing' in plaats van het woord 'herinterpretatie'. Met het begrip 'framing' verwijst Aarts namelijk naar "(... een) proces van interpretatie (...) van 'framing', een term die opnieuw in zwang raakt om dergelijke processen te duiden." (Aarts 1998, p.131). Een verhaal dat 'gereframed' is te beschouwen als een geïnterpreteerd verhaal. Een voorval wordt verteld door verschillende personen, die dit vertellen vanuit hun eigen frame-work. Zo ontstaan diverse verhalen die 'gereframed' zijn.

Indien het verhaal van Aarts wordt toegepast op het duurzaamheidsdilemma, dan blijkt dat er sprake is van een conflict situatie, die door de betrokken praktijken opgelost dient te worden. In eerste instantie moet dit conflict beschouwd worden als een gemeenschappelijk probleem. Dan pas kan er naar een oplossing gezocht worden. Een reactief compromis is dan ook geen voor de hand liggende oplossing in het geval van het duurzaamheidsdilemma. De beschrijving door Aarts van de wijze waarop het creatieve compromis tot stand komt valt te vergelijken met het zoeken naar een oplossing voor het duurzaamheidsdilemma. Het creatief compromis moet dan beschouwd worden als een (technologische) oplossing, die door de betrokken praktijken op eigen wijze wordt geïnterpreteerd, waarbij de vergelijkbaarheid tussen de praktijken een cruciale rol speelt (en niet gemeenschappelijkheid). Aarts ziet een oplossing in het formuleren van een gemeenschappelijk probleem. Zij geeft aan dat de kern van deze samenwerking ligt in een sociaal leerproces. Zij bedoelt hiermee dat de ene praktijk het probleem van de andere praktijk moet leren kennen. Ik zou zeggen dat ver-breed samenwerken een sociaal leerproces is. Hier voeg ik aan toe dat het ervaren van een conflict ook een sociaal proces is. Deze sociale basis is terug te voeren op de opkomst van de arbeidsdeling. Samenwerking tussen gespecialiseerde groeperingen werd noodzakelijk. Zonder arbeidsdeling bestond er geen noodzaak tot samenwerken. Door de arbeidsverdeling is men een deelbewerker geworden, waardoor wel moet samengewerkt moet worden. Als er niet samengewerkt wordt stelt het niets voor wat men aan werk levert. Het is slechts een 'deel' van het geheel. Het is echter wel zo dat het in het geval van het duurzaamheidsdilemma niet gaat om een *gemeenschappelijke* oplossing tussen praktijken, maar om een *vergelijkbare* oplossing.

Een ander punt is dat de betrokken praktijken tot elkaar zijn veroordeeld. Dit punt is ook van belang bij het duurzaamheidsdilemma. Als bijvoorbeeld in de zaak zalmen de energiemat-schappij en de visserij niet samenwerken, dan komt het niet tot een duurzame oplossing. Aarts geeft aan dat zolang er (nog) geen gevoelde afhankelijkheden in het spel zijn er geen onderhandelingsproces van de grond komt. In mijn woorden zou ik de afhankelijkheden formuleren als *bewustwording van het dilemma*.

Een *creatief* compromis is, volgens Aarts, doorgaans het resultaat van *integratieve* onderhandelingen. Deze worden onder meer gekenmerkt door de nadruk op belangen, door een hoge mate van openheid over de eigen situatie, de eigen intenties en door, naast zelfzorg, zorg voor de andere partijen. Een belangrijk voordeel van een integratief onderhandelingsproces is dat de onderhandelingsruimte aanzienlijk kan worden vergroot. Volgens Aarts kan het domein waarin naar oplossingen wordt gezocht, de afzonderlijke sectoren voorbij gaan. Bovendien liggen daar kansen voor beter geaccepteerden, meer duurzame oplossingen, aangezien de actoren toewerken naar een oplossing voor alle belanghebbenden. Daartegenover staat dat de complexiteit van het probleem - zeker in eerste instantie - eveneens zal toenemen, aangezien de nieuwe problematische situatie waar van uit wordt gegaan, een breed domein van onderling samenhangende problemen omvat. Het zal duidelijk zijn dat de omschrijving van integratieve onderhandelingen aansluit bij mijn ideeën over samenwerken, als basis voor het zoeken naar een oplossing van een duurzaamheidsdilemma. Een integratief onderhandelingsproces heeft het karakter van een brainstormsessie, waarin belangen, waarden, normen en doelstellingen die in het geding zijn, naast elkaar worden gezet. Dergelijke discussies worden gekenmerkt door openheid ten aanzien van de verschillende situaties waarin de betrokken actoren zich kunnen bevinden. Alle denkbare problemen en oplossingen moeten in dit stadium naar voren gebracht kunnen worden. Met andere woorden; oplossingen mogen niet vastliggen.

Aarts legt een accent op het procesmatige. Hier komt naar mijn mening een hermeneutisch aspect naar voren in het betoog van Aarts. Een praktijk is verplicht zich te verdiepen in de andere betrokken praktijken. Dit gebeurt bijvoorbeeld als de praktijken in hoge mate van elkaar afhankelijk zijn, of een overeenkomstige stijl hebben.

Aarts vervolgt haar betoog. In de onderhandelingsprocessen die volgen vindt zowel natuurontwikkeling plaats ten dienste van de agrarische sector (agrarisch natuurbeheer e.d.), als landbouwonwikkeling ten dienste van de natuur (ecologische boeren, intensieve industriële landbouw reserveren voor minder kwetsbare gebieden). Landbouwbeschermers noch landbouwers kunnen zichzelf dan als enige maatstaf nemen. Beide sectoren zullen dezelfde criteria moeten hanteren om te kunnen komen tot keuzen, die tegelijkertijd het belang van de andere partij ten goede komen. Dit nodigt uit om niet alleen te zoeken naar tegenstrijdigheden, maar vooral ook naar overeenkomsten. Natuurontwikkelaars en boeren zouden elkaar moeten kunnen vinden, wanneer het gaat om de gedachte dat natuur tot bepaalde hoogte maakbaar is. Hier liggen kansen om aan te sluiten bij de lokale kennis van boeren. Geredeneerd vanuit de boer biedt de ontwikkeling en uitvoering van een natuurbeleid meer mogelijkheden, wanneer boeren op hun kennis en expertise met betrekking tot natuur worden aangesproken. De verantwoordelijkheid voor het realiseren van agrarisch natuurbeheer komt dan vanzelf meer bij de boeren te liggen dan nu het geval is. Daarmee zal volgens Aarts ook hun creativiteit en betrokkenheid ten aanzien van natuur toenemen.

Ik zou dit als volgt vertalen; boeren hebben in hun manier van doen een vaste kern, de spelregels. Deze spelregels zijn, in combinatie met de speelregels, zichtbaar. De speelregels kunnen wel veranderen. De boeren interpreteren vervolgens de oplossing op eigen wijze. Het creatieve compromis zou ik dus het *interpretatieve compromis* willen noemen. De creativiteit zit daarbij niet in het interpreteren zelf. Het creatieve compromis formuleert alleen nieuwe waarden, terwijl ik ervan uitga dat het creatieve ook in de fysieke werkelijkheid zou moeten zitten. Het creatieve kan in de nieuwe interpretatie van hetzelfde materiële substraat zitten. Ook is het mogelijk dat er nieuwe technologische dingen ontstaan. Dit is echter een complexe situatie, waar ik niet nader op inga. Aarts neemt in haar betoog de rol van het ding, in dit geval is dat de natuur, niet mee. Zij betreft haar verhaal alleen op de sociale kanten van praktijken. Zo ziet zij als oplossing voor de eindeloze discussies over het 'ware' natuurbeeld een aanpassing van het natuurbeleid. (Aarts 1998, p. 131). Zowel natuurbeeld als natuurbeleid bevinden zich echter op het sociale vlak. Het natuurbeeld moet niet alleen worden aangepast. Ook de natuur gaat er anders uitzien. Het is niet alleen iets in de beeldvorming, in het hoofd van de mensen. Men kan het ook in de omgeving zelf zien. Het is de werkelijkheid die aangepast dient te worden. Het gebied, de natuur, gaat er anders uitzien.

Aarts wijst ook op het belang van het vinden van overeenkomsten tussen de praktijken. Dit zou in een gelijksoortige stijl kunnen zitten, dat wil zeggen in dezelfde manier van doen en niet in het hanteren van dezelfde criteria om te kunnen komen tot keuzen, die ook de andere praktijk ten goede komt. Zo geeft Keulartz (1998) enkele voorbeelden van arrangementen binnen natuurontwikkeling, die opgevat kunnen worden als stijlen. Hij onderscheidt het 'wildernis' arrangement, dat wordt belichaamd door grootschalige natuurontwikkelingsgebieden. Als tweede noemt hij het 'arcadisch' arrangement, dat zijn beleidsmatige concretisering gekregen heeft in het natuurreservaat en het landschapspark. Dit arrangement is gericht op het handhaven van patronen, die in de loop van de menselijke ontginningsgeschiedenis zijn ontstaan en dus een zekere cultuurhistorische betekenis hebben, terwijl het 'wildernis' arrangement gekenmerkt wordt door het streven natuurlijke processen ongestoord te laten verlopen. Als laatste classificeert hij het 'functionele' arrangement, dat beleidsmatig een rol speelt bij het multifunctionele beheer van wateren, bossen en landelijke gebieden.

7.6 De status van het materiële substraat

Hoe wordt er vanuit filosofische posities aangekeken tegen de status van het materiële substraat? Een realist gaat ervan uit dat er uiteindelijk slechts één juiste interpretatie van het materieel substraat bestaat. Het uitgangspunt van een constructivistische positie is dat de werkelijkheid geconstrueerd is. Dit houdt in dat het materiële substraat alleen bestaat in een constructie, met als gevolg dat er niet een substraat bestaat onafhankelijk van praktijken. Er bestaan vele constructies. Elke constructie heeft dezelfde realiteitswaarde. Een constructivist gaat ervan uit dat betrokken

praktijken winnen door macht of door afkopen. Elke interpretatie van het materiële substraat heeft dezelfde waarheidswaarde. Aarts is een constructivist. Zij zet echter wel een stap in de richting van integratie.

Een hermeneutische positie gaat ervan uit dat er verschillende interpretaties mogelijk zijn, die gebaseerd zijn op hetzelfde materiële substraat. Betrokken praktijken vinden elkaar door middel van samenwerking waarbij een nieuwe interpretatie van het substraat te bedenken en in te vullen valt. Het kan ook zijn dat er uiteindelijk een nieuwe materieel substraat ontstaat. De samenwerking houdt in dat elke betrokken praktijk iets moet opgeven. Zo ontstaan verschillende interpretaties via iets gemeenschappelijks.

7.7 Conclusie

Dit hoofdstuk ging in op de vraag hoe samenwerking ontstaat tussen praktijken. Voorbeelden van deze samenwerking zijn 'brookerpractice', het ontstaan van een nieuwe praktijk en samenwerking op het gebied van stijlen. De eerste twee voorbeelden zijn al uitgewerkt door Gremmen (1993). Een voorbeeld van een 'brookerpractice' in de zaak zalmen is de 'Northwest Power Planning Council'. Deze raad, als een derde partij, is een soort makelaar voor beide industrieën. De raad helpt deze industrieën, oftewel praktijken, de wet op zo'n manier te interpreteren dat het duurzaamheidsdilemma kan worden opgelost. De gebundelde kennis en de controle van de raad staat tegenover de gedecentraliseerde ervaring van Industrieën. De raad heeft als het ware een ruime, abstracte kijk op de zaak. Dit staat in contrast met de kennis van de industriële sectoren, die meer lokaal en gedetailleerder is.

Het laatste punt, samenwerking op het gebied van stijlen, heb ik naar voren gebracht in het vorige hoofdstuk. Ik ga er vanuit dat als de taak betrekking heeft op het oplossen van een probleem het draait om vergelijkbaarheid. Twee praktijken doen iets samen, niet omdat ze iets gemeenschappelijks hebben, maar omdat ze zich kunnen richten op iets gemeenschappelijks, dat door iedere praktijk op andere wijze geïnterpreteerd wordt. Bijvoorbeeld in een voedselketen wordt een 'ding' doorgegeven en verandert van grondstof tot eindproduct. Dit ding wordt vervolgens iets vergelijkbaars in de betrokken praktijken. Een materieel substraat, bijvoorbeeld een technisch instrument, wordt door elke praktijk afzonderlijk geïnterpreteerd, zodat het voor iedere praktijk de oplossing is van het probleem. Het materiële substraat is ontstaan doordat de praktijken samengewerkt hebben. *Samenwerken tussen praktijken houdt in iets vergelijkbaars doen, gericht op iets gemeenschappelijks.*

Het materiële substraat kan bijvoorbeeld een (technisch) object zijn. Hoe past dit object nu in de theorie van een hermeneutische aanpak van een duurzaamheidsdilemma? Mijn uitgangspunt is dat duurzaamheid verankerd is in de werkelijkheid. Duurzaamheid is terug te vinden in de manier waarop dingen gebruikt worden. In eerste instantie lijkt het alsof je een ding maar voor een doel-

einde kunt gebruiken. De ontwerper kan zijn bedoelingen met betrekking tot het ding echter niet dwingend opleggen aan de gebruiker. Op dat moment doet de hermeneutiek van het handelen zijn intrede. De verschillende manieren waarop men een ding kan *gebruiken*, en niet wat hij / zij *bedacht* heeft met wat met het ding gedaan kan worden, zorgt voor de verschillende toepassingen van een ding. Ik maak dus een onderscheid tussen het verschil in interpretatie, naar wat ik respectievelijk *bedenk* of wat ik met een ding *doe*.

De basis van het gebruik van de hermeneutiek met betrekking tot het handelen is de variatie van de gebruiksmogelijkheden van een ding.

Er is sprake van een hermeneutisch moment in de interactie *tussen* praktijken. Elke praktijk interpreteert hetzelfde materiële substraat op zijn manier. Het interpretatieve verschil in dingen zit in het verschil wat elke praktijk ermee doet. Dit zou kunnen ontstaan als de betrokken praktijken *samenwerken*. Zo kan een compromis (Aarts) helpen bij de totstandkoming van het materiële substraat. Het hermeneutische moment kan ontstaan door een activiteit, die ik samenwerking noem. Met andere woorden; het materiële substraat is het doorgeefluik of de interface *tussen* praktijken. Soms kunnen door het samenwerkingsverband de bestaande praktijken veranderen en kan er zelfs een nieuwe praktijk ontstaan. Hiermee wordt wederom de dynamiek van praktijken geaccentueerd.

Het materiële substraat kan echter ook *binnen* praktijken als interface dienst doen. Het gaat dan om de overgang van de ene stijl naar een andere stijl binnen dezelfde praktijk. In de zaak zalmen is dit het geval bij de energiemaatschappij, die in eerste instantie als stijl het opwekken van energie met maximale winst heeft. Dit gaat echter ten koste van de trek van de zalmen. Deze stijl is gebaseerd op een vaste dam. De energiemaatschappij ziet vervolgens in, dat deze vaste dam toch mogelijkheden heeft om zalmen door te laten in luiken die zijn bedoeld voor onderhoudswerkzaamheden aan de dam. Hierbij gaat echter óók waterenergie verloren, waarmee de stijl verandert naar het opwekken van energie met maximaal haalbare winst en behoud van biodiversiteit. Het materiële substraat binnen een praktijk laat zien dat juist een concreet ding er mede toe bijdraagt dat duurzaamheid verankerd is in de wereld. Een bepaalde stijl zorgt ervoor dat met de werkelijkheid duurzaam wordt omgegaan. *Duurzaamheid betekent dus samen iets doen met de werkelijkheid op een bepaalde manier.*

Mijn conclusie is dat samenwerken aan de basis ligt van een andere manier van interpreteren. Dit ligt eigenlijk al besloten in het woord 'samenwerken' zelf. Het woord 'werken' verwijst namelijk naar 'arbeid' en het woord 'samen' naar 'solidariteit'. Juist deze twee woorden zijn volgens Durkheim fundamenteel met elkaar verbonden sinds de arbeidsdeling. Samenwerking tussen praktijken ziet men ook terug in instituties. Een institutie is namelijk datgene wat praktijken verbindt. Het verband tussen duurzaamheid, samenwerken, praktijken en stijlen ziet men terug in de rol dat het materiële substraat speelt.

Aan de hand van een voorbeeld ten aanzien van de interactie tussen tuinarchitectuur en beeldende kunst hebben we kunnen zien hoe de wisselwerking tussen een object en een praktijk in zijn werking gaat. In de hybride praktijk die op een bepaald moment ontstaat, doordat een kunstvoorwerp geïntegreerd is binnen een tuinontwerp, is sprake van een combinatie van hermeneutiek en substraat.

In het volgende hoofdstuk geef ik twee voorbeelden van een duurzaamheidsdilemma. De casussen 'de aalscholvers en de beroepsvisserij' en 'bosbouw' tonen het belang aan van een technisch ding in het geval van duurzame conflicten, waar *meerdere* praktijken bij betrokken zijn. De oplossing van dit conflict kan gezocht worden in samenwerking, die gebaseerd is op de verschillende interpretaties van een 'ding', dat in alle betrokken praktijken een rol speelt. In het proces om op hermeneutische wijze handelingen te analyseren is sprake van drie fasen (drietrapsraket). Zowel de eerste als de derde fase spelen zich af op object niveau. De middelste fase is een abstracte fase. De *eerste* fase heeft betrekking op de vraag. Wat zijn de verschillende interpretaties van (duurzame) handelingen van de betrokken praktijken? Een (duurzaamheids)dilemma ontstaat als deze interpretaties en belangen tegenover elkaar staan. De *tweede* fase geeft aan waar deze interpretaties betrekking op hebben. Dit noem ik het materiële substraat. De *derde* en laatste fase is wederom een hermeneutisch moment. Het draait om een creatief keerpunt, waarbij het materiële substraat een interpretatie krijgt, die gedeeld wordt door de betrokken praktijken. Het materiële substraat is als het ware een draaideur van bestaande interpretaties naar nieuwe interpretaties. Nieuwe interpretaties van het materiële substraat zorgen ervoor dat er nieuwe communicatie mogelijkheden ontstaan, of dat er nieuwe technieken worden ontwikkeld.

Ik wil hierbij wijzen op de dynamische kant van het materiële substraat. In het meest uitzonderlijke geval verandert het materieel substraat niet. Ook kan het substraat worden aangepast zoals bijvoorbeeld in de zaak zalmen, door het gat voor schoonmaakwerkzaamheden groter te maken. Er kan ook een situatie ontstaan dat er een nieuw substraat ontstaat, waarbij de technologie en het ingenieurswerk een prominente rol spelen.

Hoofdstuk 8 Duurzaamheid in meervoud

8.1 Inleiding

In dit afsluitende hoofdstuk presenteer ik de begrippen uit de vorige zeven hoofdstukken in de vorm van een raamwerk. In een kader geef ik een opsomming van een aantal concrete vragen. Het kader en het raamwerk zijn als bijlage toegevoegd.

De opzet van het hoofdstuk is als volgt. Eerst worden de denkbeelden uit voorgaande hoofdstukken gepresenteerd door ze te plaatsen op een abstract- en object niveau. Ik kies ervoor om op deze wijze een samenvatting van dit proefschrift te geven, omdat ik bij het in kaart brengen van duurzaamheid voortdurend switch tussen beide niveaus. En dit gebeurt eigenlijk ook als het hermeneutisch model wordt toegepast op een voorbeeld. Dit model heb ik een drietrapsraket genoemd. Het hermeneutische model is een geheel van aanwijzingen en vragen die helpen een zaak beter te begrijpen. In het geval van een duurzaamheidsdilemma staat de dialoog tussen praktijken centraal. Deze dialoog is gericht op het proces van de interpretatie van het algemene op het bijzondere. (zie het probleem van de applicatio hoofdstuk vier paragraaf drie) Binnen de traditionele hermeneutiek hield dit in dat teksten uit het verleden geïnterpreteerd werden in het heden. In het geval van een hermeneutiek van het handelen switcht men van het abstracte niveau naar de werkelijkheid. Zoals bijvoorbeeld in de zaak zalmen de abstracte weergave van de 'Northwest Power Act' een concrete invulling krijgt, doordat de energiemaatschappij een zalmtoeslag legt op de energieprijzen.

Vervolgens bespreek ik twee voorbeelden: de zaak aalscholvers en beroepsvisserij en de zaak bosbouw. In eerste instantie geef ik een beschrijving van het voorbeeld: wat is er aan de hand? Daarna plaats ik het voorbeeld in het kader van mijn proefschrift, met als bedoeling dat de analyse een andere kijk op de zaak geeft, die uiteindelijk tot een meer inhoudelijke oplossing kan leiden. Een hermeneutische aanpak van het duurzaamheidsdilemma legt de nadruk op samenwerking tussen de diverse betrokken partijen. Dit mondt uiteindelijk uit in het hanteren van een object dat bij beide partijen een belangrijke rol speelt. De oplossing zit in het idee dat één en hetzelfde ding dat bij beide praktijken voorkomt, in iedere praktijk afzonderlijk geïnterpreteerd wordt. Het is echter ook mogelijk dat er een nieuw substraat gecreëerd wordt. Dit hoofdstuk eindig ik met een kort besluit.

8.2 Het hermeneutische model: van het object niveau naar abstract niveau

Praktijken worden in de werkelijkheid geconfronteerd met duurzaamheidsproblemen. Deze spelen zich af op object niveau. Deze duurzaamheidsproblemen kunnen een duurzaamheidsdilemma worden, doordat de duurzame oplossing van de ene praktijk een duurzame oplossing van de ander betrokken praktijk in de weg staat. De oplossing van de energiemaatschappij voor het opwekken van duurzame energie, het plaatsen van dammen in de rivier, blijkt bijvoorbeeld een niet-duurzame oplossing te zijn voor de visserij. Dit speelt zich nog steeds af op object niveau. Een oplossing van het dilemma kan gezocht worden in iets vergelijkbaars, dat men terug vindt in de betrokken praktijken. De overeenkomst tussen praktijken kan gezocht worden in dezelfde stijl en/of in hetzelfde ding. Hierbij moet men denken aan dezelfde stijl van werken, een zelfde manier van interpreteren, een infrastructuur, etc. Op object niveau houdt dit in dat verschillende praktijken hetzelfde artefact hebben, waarin hun gemeenschappelijkheid tot uitdrukking kan komen. De vraag is vervolgens hoe iets gemeenschappelijks als een object in verschillende praktijken gebruikt kan worden? Op abstract niveau kan dit vanuit de hermeneutiek verklaard worden, doordat de diverse praktijken het materiële substraat verschillend interpreteren. Deze verschillen komen tot uitdrukking in het handelen; het gaat erom wat de diverse praktijken met het ding doen. In de zaak zalmen ziet de energiemaatschappij stromend water als de voorwaarde voor het opwekken van hydro-energie, ongeacht of het water vervuld is of dat het water rijk aan vis is. De visserij ziet stromend water als de bron die zalmen meeneemt op hun trek om te paren op hun geboortegrond. Duurzaamheid ontstaat doordat verschillende praktijken, samen met de werkelijkheid, op een bepaalde manier met elkaar omgaan. Hoe komt de samenwerking tussen twee verschillende praktijken tot stand, die betrokken zijn bij een duurzaamheidsdilemma? Samenwerking is gebaseerd op *begrip voor elkaar*. Dit wil dan zeggen met elkaar omgaan, door zich in eerste instantie inhoudelijk te verdiepen in de andere praktijk. Kennis nemen van de inhoud is echter niet alleen voldoende. Men moet zich ook openstellen voor die andere praktijk. Dit verwijst naar het actief openstaan voor iets gezamenlijks, iets dat door de betrokken praktijken gedeeld kan worden, zoals bijvoorbeeld een technisch artefact, of een bepaalde methode. Let wel, deze situatie kan geactiveerd worden als de betreffende praktijken min of meer gedwongen worden, door bijvoorbeeld een overheid, die met nieuwe regels komt. In de zaak zalmen heeft de overheid het initiatief genomen tot de aanstelling van de 'North-west Power Planning Council'. Het lag voor de hand dat de betrokken praktijken gingen samenwerken.

In eerste instantie lijkt het alsof men bijv. het technisch artefact maar voor één doeleinde kan gebruiken. Het blijkt echter dat men binnen elke praktijk op een andere manier met hetzelfde ding omgaat. Een technisch construct kan verschillend worden gebruikt. Dit biedt de mogelijkheid om een oplossing te vinden voor het duurzaamheidsdilemma. De energiemaatschappij gebruikt een gat in de dam voor onderhoudswerkzaamheden, terwijl de visserij hetzelfde onderhoudsluik gebruikt om vis door te laten, echter alleen op een bepaald tijdstip. Duurzaamheid vindt men dan

terug in de manier waarin men omgaat met de werkelijkheid. In dit hoofdstuk laat ik aan de hand van nog twee voorbeelden zien welke rol een materieel substraat in de praktijk speelt (paragraaf vier en vijf).

8.3 Samenwerking en de invulling van de milieugebruiksruimte

Wat is er uitgekomen van mijn vermoedens? Welke plaats hebben ze gekregen binnen de theoretische uitwerking van dit proefschrift? Het eerste vermoeden was gericht op duurzaamheid als abstract begrip met een basis in de materiële werkelijkheid. Deze basis heb ik gelegd in het materiële substraat op abstract niveau. Door het toevoegen van één of meer nieuwe interpretaties van dit substraat kan een duurzaamheidsdilemma worden opgelost. Het tweede vermoeden, dat duurzaamheid binnen een traditie staat, heb ik laten zien door aan te geven dat de invulling van duurzaamheid binnen een praktijk een beroep doet op de traditie van die praktijk. Het derde vermoeden, het heteromorfe karakter van duurzaamheid, is de basis voor een hermeneutische benadering van een duurzaamheidsdilemma. Het vierde vermoeden, dat was gebaseerd op het motto 'geen woorden maar daden', heb ik terug laten komen in het feit dat duurzaamheid deel uitmaakt van een proces en niet alleen bereikt wordt met het stellen van een daad. Het vijfde vermoeden dat samenwerking tussen betrokken praktijken bij een duurzaamheidsdilemma kan zorgen voor een hermeneutische oplossing laat ik zien in de voorbeelden 'De zaak aalscholvers en beroepsvisserij' en 'De zaak bosbouw'.

Al deze intuïties kunnen behulpzaam zijn bij een verheldering van het debat over de Milieugebruiksruimte (MGR) tussen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en het Nationaal Milieubeleidsplan (NMP). Beide benaderingen passen binnen het idee van samenwerking met het oog op duurzaamheid, maar benadrukken slechts een deel van de intuïties en staan daarom tegenover elkaar. Door beide benaderingen te combineren zou duurzaamheid in meervoud kunnen ontstaan. De WRR en het NMP geef ik een plaats in het schema van de drietrapsraket. De WRR gaat ervan uit dat het onmogelijk is met een objectief vast te stellen invulling van duurzaamheid te werken. De raad geeft aan dat via verschillende handelingsperspectieven duurzame ontwikkelingen bereikt kunnen worden. Deze handelingsperspectieven kunnen mijns inziens beschouwd worden als hermeneutische scenario's. De WRR beperkt zich als het ware tot fase één van de drietrapsraket. De scenario's zijn gebaseerd op verschillende interpretaties van duurzaamheid, die tot samenwerking stimuleren. De WRR-benadering laat echter het materiële substraat buiten beschouwing. Het NMP gaat daarentegen uit van een materieel aspect, de MGR. Dit is te vergelijken met het materiële substraat van fase twee van de drietrapsraket. Het NMP staat echter geen interpretaties toe van het materiële aspect, omdat zij een positivistisch uitgangspunt hebben waarbij de MGR gezien wordt als een objectief gegeven. Door de visie van de WRR te combineren met de visie van het NMP ontstaat een benadering, die uitgaat van het belang van interpretaties. De interpretaties van de WRR kunnen losgelaten worden op het materiële substraat van de MGR.

Let wel; het materiële beschouw ik niet als basis van een objectief wetenschappelijk uitgangspunt. Het creatieve moment dat deel uitmaakt van de drietrapsraket ontbreekt nog. Dit keerpunt of draai-deur komt uitgebreid terug in de voorbeelden van paragraaf vier en vijf.

8.4 De zaak aalscholvers en beroepsvisserij

Wat is er aan de hand? In 1932 werd een stukje zee afgesloten door de Afsluitdijk. Zo ontstond het IJsselmeer. Daarmee sloot Nederland ook een karakteristiek hoofdstuk uit zijn geschiedenis. Want het leven van generaties vissers, ambachtslieden en handelaren werd beheerst door de voormalige Zuiderzee. Tegenwoordig zijn er nog hooguit 300 vissers op het IJsselmeer te vinden. Hun belangrijkste bron van inkomsten op jaarbasis is 4,5 miljoen gulden omzet aan paling/aal, 3 miljoen gulden baars/snoekbaars en 0.5 miljoen gulden spiering. Sinds de jaren negentig wordt het IJsselmeer zwaar overbevist. Hiervoor zijn twee mogelijke oorzaken aan te wijzen. De IJsselmeer-vissers hebben vijftig procent vistuigen te veel in gebruik, in combinatie met aalscholvers, die met duizenden broeden op de Oostvaarderplassen en de aal, baars en snoekbaars uit het IJsselmeer opeten.

De directie Visserij van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV) wilde in 1995 de verantwoordelijkheid voor een duurzaam visbeheer delen met de IJsselmeervissers zelf. De vissers waren bereid mee te werken onder voorwaarde dat er tevens een beheersplan kwam voor de aalscholvers. Als reactie hierop werd door de directeur Natuurbeheer van het ministerie van LNV een werkgroep ingesteld, om een antwoord te geven op de volgende vragen: Wordt door aalscholvers schade aangericht aan de visserij? Wat zijn de belangrijkste knelpunten? Hoe groot is de schade? Is er aanleiding maatregelen te treffen ter bestrijding van schade door aalscholvers? Volgens hadden de palingvissers in 1996 de afspraak gemaakt met staatssecretaris Faber van LNV om in 2000 de helft minder te vangen. De palingvissers kwamen hier echter op terug omdat zij niet de belangrijkste oorzaak zouden zijn van de terugloop van de visbestanden. Zij wezen erop dat de hoeveelheid aalscholvers sinds 1978 is verviervoudigd. Tussen 1978 en 1998 was de hoeveelheid baars, snoekbaars en paling ofwel aal juist met een factor vier afgenomen. De officiële cijfers van de aalscholver-stand toonde aan dat in 1950 een dieptepunt ontstond in het aantal aalscholvers. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het uithalen van nesten, het doodschieten en bestrijdingsmiddelen. De natuureservaten, het uit de handel halen van sommige pesticiden en de bescherming van de vogel in de hele EU zorgden ervoor dat na 1950 de aalscholvers zich uit konden breiden. Met als resultaat dat in 1992, rondom het IJsselmeer 15.000 broedparen werden waargenomen. Dan volgde in 1993 een daling van het aantal succesvolle broedsels met bijna de helft. Bij de laatste telling, in 1999, waren 12.000 broedparen aangetroffen. (Mous 2000).

In dit conflict spelen drie belangen een rol. In de eerste plaats het belang van de *natuurbescherming*. De aalscholver is een beschermde vogel in de EU. De vogel wordt vertegenwoordigd door

de milieubeweging en door vogelbiologen. Het *economisch* belang zien we terug in de vorm van de visserij. Het belang van de *cultuur* komt naar voren in het traditionele beeld van de aalscholver, die op zoek is naar vis boven het IJsselmeer, met tegen de achtergrond vissersboten.

Deze belangen worden tegen elkaar afgewogen. Het natuurbeschermingsbelang gaat uit van de houding dat je geen vogels doodt en zeker geen beschermde vogel. De economie zou zich hieraan kunnen aanpassen. De vissers moeten dan hun vangst met 50% verminderen. Een andere afweging zou kunnen zijn dat de hoogte wordt vastgelegd van de populatie aalscholvers. De omvang wordt bepaald aan de hand van wetenschappelijke gegevens, inzichten van de vissers ('de lucht ziet soms zwart van de aalscholvers'), de visconsumptie etc.

Het tegen elkaar afwegen van belangen is een politieke kwestie en is dus speelt macht een rol. Binnen een democratie houdt dit in dat de meeste stemmen gelden. Er kan echter ook, onder bepaalde omstandigheden, gezocht worden naar een compromis. In deze afweging speelt mee of er een sociaal plan voor de aanstaande werkeloze visser is. Een andere afweging is gericht op de vraag of schade aan het milieu toelaatbaar en/of te vervangen is. Een derde afweging is de mogelijkheid van een technische oplossing.

De omvang van 'het probleem aalscholver' is afgelopen jaren in kaart gebracht door *visbiologen* en *vogelbiologen*. Zes biologen zaten in een werkgroep met LNV- ambtenaren en vertegenwoordigers van de visserij-sector en de natuurbescherming. De werkgroep heeft onder leiding van het IKC (Informatie- en Kenniscentrum Natuurbeheer) in Wageningen het rapport 'Aalscholvers en beroepsvisserij' (Van Dam 1995) uitgebracht. De werkgroep heeft zich onthouden van waardeoordeelen. Er wordt niet gesproken van 'schade' door de aalscholver, maar van 'effecten' op de visstand. Het rapport is met veel moeite tot stand gekomen en is uniek gezien de brede samenstelling van de groep.

Moet er een beheersplan komen voor de aalscholver? Dit houdt in dat het aantal aalscholvers kunstmatig op een bepaalde stand wordt gehouden. De vogelbescherming zou zich hier wel in kunnen vinden, als dit ook zou gelden voor de paling, dat wil zeggen als er sprake was van een palingkwekerij. Maar het gaat hier om een open ecosysteem. Zo beargumenteert een vogelbioloog: "Onze lijn is: vissers halen hun oogst uit een natuurlijk systeem en dat wordt bepaald door zoveel factoren: het weer, de invoer van glasalen, de vogels. Ik denk dat de vissers daarmee moeten leren leven. Als je in een soort gaat ingrijpen, is het einde zoek. Ze zullen toch moeten leven met minder soort vis, want men wil minder mest en algen in het water. Dan zal ook de totale biomassa minder worden." (geciteerd in Heselmans 1995) Visbioloog Dekker daarentegen acht een grens tussen 'natuurlijk systeem' en 'kwekerij' onhoudbaar. "We hebben geen natuurlijke systemen meer in Nederland. Het is gewoon een afweging tussen appels en peren en het niet weten. Het commercieel belang van het IJsselmeer en het belang dat mensen hechten aan grote kolonies aalscholvers is niet te wegen. Vroeger stond alles alleen in het teken van de voedselproductie: je at de vogels en de eieren op. Nu is dat veranderd. De vraag is ook niet meer of je de aalscholver wilt

laten uitsterven, maar hoeveel je er wilt. Elke norm is arbitrair." (Dekker geciteerd in Heselmans 1995).

Visserijkundige Mous toont in recent onderzoek (2000) aan dat het effect van aalscholver- predatie op vis niet zo groot is als de vissers beweren. Met een model berekende hij dat het verdwijnen van *alle* aalscholvers ertoe zou leiden dat de totale waarde van de vangst van baars, snoekbaars en spiering toeneemt met zestien procent. "De zwermen aalscholvers vegen als een soort bezem over het water en vangen voornamelijk kleine vissen die zich een eindje boven de bodem ophouden, zoals baars, pos en spiering. Ze kiezen er minder snel voor om diep in het troebele IJsselmeer water te duiken en op zoek te gaan naar de aal, die zich vlak boven de bodem ophoudt." (Mous 2000).

Hoe kunnen we de zaak aalscholvers en beroepsvisserij vertalen naar termen uit dit proefschrift?

Welke praktijken zijn erbij betrokken? In deze zaak heb je te maken met meerdere praktijken: de vissers en de natuurbeschermers. Een derde neutrale praktijk die bij dit probleem erbij gehaald wordt zijn de wetenschappers: de vis- en de vogelbiologen. In de praktijk blijkt echter dat deze wetenschappers geen bemiddelende rol spelen om het conflict op te lossen. De visbiologen kiezen partij voor de vissers en de vogelbiologen kiezen de partij van de natuurbescherming. Men zou kunnen zeggen dat het meningsverschil tussen de vis- en vogelbiologen een goede afspiegeling is van wat er in de maatschappij gebeurt.

Een wetenschapper die naar mijn inzicht wel een neutrale bijdrage leverde was de visserijkundige Mous. In zijn in 2000 verschenen proefschrift neemt hij een onpartijdige houding aan, juist vanwege het feit dat hij noch visbioloog noch vogelbioloog is, maar visserijkundige.

Is er sprake van meerdere stijlen binnen een praktijk en zijn deze stijlen ook terug te vinden in andere praktijken? Bij de vissers van het IJsselmeer kan men twee verschillende stijlen herkennen. Zowel Urk als Volendam hebben ieder hun eigen cultuur. De Urker-vissers worden afgeschilderd als grote familiebedrijven, die erg gesloten zijn. De gezinnen bestaan uit ongeveer tien kinderen, die in hart en nieren vissers zijn. Bedrijfsresultaten houden ze liever voor zich. De vissersbedrijven in Volendam worden meestal door kleine families gerund, met één of twee kinderen. De vissers van Volendam vertellen graag waar het op staat, en hanteren daarbij het motto: 'overdrijven maakt de zaak duidelijk'. De Urker-vissers worden afgeschilderd als 'stiekemerds' en de Volendam vissers als 'pochers'. Op den duur is het de bedoeling dat de vijf vissersdorpen van het IJsselmeer één afslag krijgen, namelijk de hypermoderne afslag in Urk. Dat wil zeggen dat de vijf verschillende vissersdorpen, waaronder Volendam, Enkhuizen, Urk, Stavoren, moeten gaan samenwerken. De vraag is of dat zal lukken bij deze stijlverschillen. Een Urker visser omschrijft het als cultuurverschillen. "Het zijn allemaal dorpen. Elk dorp heeft zijn eigen gewoonten. Dus die 5 dorpsculturen moeten op zo'n klein meer met elkaar overweg. En dat is gewoon moeilijk. Moeilijk is

dat." (Van Gewest tot Gewest 2000) In termen van spel- en speelregels kun je deze stijlen verklaren door uit te gaan van de spelregel 'het vangen van consumptie vis'. In het geval van de Urker vissers leidt dit tot de 'gesloten' stijl, door de speelregel: 'vissen zit je in het bloed'. Bij de Volendamse bedrijven zien we een 'open' stijl, door de combinatie met de speelregel: 'vissen kan iedereen leren'. De tactische regel is dan een kwestie van het vasthouden aan tradities of bereid zijn deze (gedeeltelijk) los te laten. De stijl van de Volendammers zie ik als dynamisch. Dit is mijns inziens zo door de tijd heen gegroeid, omdat deze bedrijven kleiner zijn dan de Urker vissersbedrijven en daarom wel open moesten staan voor werknemers van buiten af, wilde hun bedrijven blijven voortbestaan.

De vraag of deze stijlen ook terug te vinden zijn in andere praktijken zou betrekking moeten hebben op de natuurbescherming. Ook hier is sprake van een 'open' en een 'gesloten' stijl. Een gesloten stijl sluit aan bij het beeld dat de vogelbescherming hanteert met betrekking tot natuurbescherming. Zij gaat uit van het behoud van de vogels. Er mag niet worden ingegrepen in het ecosysteem. Een meer open stijl wordt gehanteerd door de visbiologen. Volgens hen kan wel ingegrepen worden in het ecosysteem. Door de tijd heen heeft de mens de norm bepaalt en niet het ecosysteem. Vertalen we deze stijlen in spel- en speelregels, dan zien we dat de spelregel 'behoud van biodiversiteit', gecombineerd met de speelregel 'de natuur zijn gang laten gaan' leidt tot de 'gesloten' stijl. De 'open' stijl is een combinatie met de speelregel 'de mens kan ingrijpen in de natuur'. Wel of niet ingrijpen in het ecosysteem staat dan voor een tactische regel.

Een 'open' stijl laat eerder veranderingen en aanpassingen binnen de praktijken toe dan een 'gesloten' stijl. Het ligt voor de hand dat praktijken die een 'open' stijl hanteren eerder bereid zijn om samen te werken aan een proces dat tot een oplossing van het duurzaamheidsdilemma leidt.

Wat zijn de verschillende interpretaties van duurzaam handelen binnen de betrokken praktijken en tot welk duurzaamheidsdilemma leidt dit? Binnen beide praktijken staat biodiversiteit hoog in het vaandel. De beroepsvissers gaan ervan uit dat duurzaam vissen inhoudt dat men niet ten koste van alles zoveel mogelijk paling uit het meer wil vissen. "Officieel moeten we uitzwemringen van 13 millimeter gebruiken in onze netten, maar wij vissen met ringen van 18 millimeter. Dan kunnen de kleintjes eerst nog wat doorgroeien". Van de aalscholver zijn ze minder gecharmeerd. "Nee, daar hebben we geen last van, van die meeuwen. Die daar, daar hebben we wel last van." (Een palingvisser) wijst op een forse rij donker gekleurde vogels die op een van de steendammetjes in het water zitten. "Aalscholvers. Die eten per dag hun eigen gewicht aan paling. Ik word er niet vrolijk van als ik dat rijtje beesten zo zie zitten. Sterker nog, ik kan de vis etende vogels wel schieten, maar dat mag nou juist niet. Beschermd. ..." (Veluws Dagblad 7-9-2000). De duurzaamheidsgedachte binnen de natuurbescherming houdt in dat beschermde dieren, in het bijzonder de aalscholver, niet gedood mogen worden.

Deze beide interpretaties van duurzaamheid leiden tot het duurzaamheidsdilemma dat de visvangst beperkt dient te worden door, óf de visserij óf de aalscholvers. *Wie moeten hun vangst beperken; de vissers of de vogels?*

De zaak aalscholver en beroepsvisserij als drietrapsraket. Binnen de drietrapsraket heeft de eerste fase betrekking op de vraag wat de verschillende interpretaties van handelingen zijn. De tweede fase heeft betrekking op het materieel substraat dat ten grondslag ligt aan deze handelingen. In de derde fase wordt gezocht naar een nieuwe interpretatie van het materiële substraat, in beide praktijken. De basis van deze derde fase vereist een creatief moment.

Fase één: welke verschillende interpretaties van handelingen van de betrokken praktijken doorkruisen elkaar? De vissers zijn gericht op het zoveel mogelijk binnenhalen van vis. Hun aandacht gaat daarbij uit naar het vergroten van de vangst van consumptieve vis. De niet eetbare vis wordt beschouwd als afval. De aalscholvers zijn voortdurend op zoek naar geschikt voedsel dat varieert van baars, pos, spiering tot aal.

Fase twee: welk materieel substraat ligt aan de basis van deze handelingen? Het materieel substraat in de vorm van een 'ding' dat we in beide praktijken terug zien is 'vis'. Het conflict tussen de vissers en de aalscholvers is ontstaan omdat beide vechten om dezelfde vis. De vraag is vervolgens: gaat het inderdaad om dezelfde vis? Deze vis wordt door de vissers gezien als visvangst, die onder te verdelen valt in commercieel aantrekkelijke vis en vis die gezien wordt als afval. De aalscholver beschouwt de vis als voedsel.

Visbioloog W. Dekker van het RIVO (Rijksinstituut voor visserij onderzoek) onderzocht het aandeel van niet-commercieel aantrekkelijke vis bij commerciële bedrijven in het IJsselmeer en de Markerwaard. In 1993 moesten de vissers voor elke kilo aal tien kilo dode vis weggooien. In 1985 was de verhouding nog één op één. Het RIVO schatte dat voor elke kilo aal een kilo vis moest worden weggegooid. De vis die werd weggegooid bestond uit jonge baars en snoekbaars. Door het aantal vistuigen te verminderen, vang je uiteraard minder glasaal, maar tegelijkertijd heeft dit een groot effect op de visstand van de baars en snoekbaars. In de overweging van de overheid om voor deze oplossing te kiezen weegt de vergroting van de visstand van baars en snoekbaars het zwaarst. Over de overbevissing van de aal zelf heeft het ministerie het niet. Dat is jammer, want bij minder vistuigen zal na een aantal jaren ook de aalstand verbeteren.

Visserijdeskundige Mous stelt in recent onderzoek dat door de visvangst te beperken, de visstanden zich herstellen en er op lange termijn juist meer vis gevangen kan worden. (Mous 2000).

Volgens de vissers ligt de oplossing in het doden van 60-70 % van de aalscholvers.

Wat gebeurt er als de vissers hun zin krijgen? Er wordt verondersteld dat aalscholvers veel aal eten. In de loop van de tijd is echter de samenstelling van het voedsel van de aalscholver veranderd. Dit heeft te maken met een ander foerageergedrag, omdat de vogels in steeds grotere getallen op jacht naar vis moesten gaan. De vogelbiologen bepaalden dat de aalscholvers rond het IJsselmeergebied hun naam niet meer waarmaken; nog geen twee procent van hun maal bestaat

uit aal. In 1991 en 1993 bleek uit analyse van de braakballen dat het voedsel voor meer dan de helft bestaat uit commercieel oninteressante blankvoorn en pos. De aalscholver eet voor een kwart jonge baars en een paar procent jonge snoekbaars. Het aantal baarzen en snoekbaarzen die opgegeten worden door de aalscholvers in 1992 is precies evenveel als de hoeveelheid jonge baarzen en snoekbaarzen die de aalvissers in 1993 dood moesten teruggooien. Het voedsel van de aalscholver en de niet commercieel aantrekkelijke vis samen bedraagt 96% van de totale jonge baars. Uitgaande van de vogeldichtheid in 1992, schat men de totale baarsconsumptie op jaarlijks vijfhonderd ton. Deze feiten over het voedsel van de aalscholver is voor de directie Visserij en het produktchap Vis het argument om te werken aan een beheersplan voor de aalscholver. De opgegeten jonge vis is niet beschikbaar voor de vangst van volwassen, verhandelbare vissen en daarom brengen aalscholvers schade toe aan de vangst van de vissers.

Het materiële substraat gebruik ik als **draaideur** van bestaande naar nieuwe interpretaties. Deze draaideur maakt bijvoorbeeld de communicatie mogelijk tussen praktijken en nieuwe technieken die ontwikkeld worden.

Fase drie: nieuwe interpretaties van het materiële substraat. In de laatste fase van de drietrapsraak wordt, in een creatief proces, de verschillende aanduidingen van de vis geherformuleerd, zodat ze een andere betekenis krijgen.

De vogelbioloog Van Eerden, werkzaam bij Rijkswaterstaat, vindt dat uit vijfhonderd ton opgegeten baars niet zomaar de conclusie getrokken kan worden dat de aalscholvers ook daadwerkelijk de baars en snoekbaars visserij zoveel schade berokkenen. De visbiologen zijn uitgegaan van de 'worst case scenario', dat wil zeggen van de hoogste vogeldichtheid namelijk in 1992. Vanaf 1994 is die een stuk lager. Daarnaast zijn er nog zoveel feiten die we niet kennen. Is de baars, die de aalscholver straks niet opeet, wel toegankelijk voor de visserij? De groepen aalscholvers jagen midden in het meer, de vissers vissen het liefste aan de kanten. In hoeverre is de aalstand beter af doordat de aalscholver concurrenten opeet? De aalscholver eet veel pos, een voedselconcurrent van de aal, omdat ze allebei muggenlarven eten. Hoeveel beter doen de overblijvende jonge baarzen het omdat ze met minder zijn? Dit is het zogenaamde concurrentie effect.

Door de materiële referentie 'vis' anders te benoemen krijgt het een andere betekenis, waardoor men er anders mee om kan gaan. Het is aan de beroepsvisserij om deze draai te geven aan een andere invulling en betekenis van vis. Door de 'niet commercieel aantrekkelijke vis', oftewel afval, 'bijvangst' te noemen is het mogelijk om voor de vissers anders te handelen. Afval gooit men weg en ziet men niet als voedsel voor de aalscholvers. De bijvangst voor de vissers wordt hierdoor hoofdvangst voor de aalscholvers (en omgekeerd). De bijvangst van de vissers kan men beperken door maatregelen te treffen. Door technische oplossingen zou men een situatie kunnen creëren, waarbij de bijvangst van de vissers verkleind wordt, wat vervolgens een vergrotend effect heeft op de hoofdvangst van de vogels. Het gevolg kan zijn dat de aalscholvers minder aal (bijvangst) vangen, iets dat ten goede komt aan de vergroting van de hoofdvangst van de vissers. En zo heeft de

draaideur een rondje gemaakt. In fase één interpreteerden de vissers het materiele substraat 'vis' als afval én eetbare vis, de natuurbescherming interpreteerde deze 'vis' als voedsel. In fase drie werd de vis door zowel de natuurbescherming als de vissers geïnterpreteerd als bijvangst en hoofdvangst. De oplossing zit in het feit dat de bijvangst van de vissers gezien moet worden als hoofdvangst voor de aalscholvers. De bijvangst van de aalscholvers is de hoofdvangst van de vissers.

Deze laatste fase is een hermeneutisch moment. Het draait om een creatief keerpunt waarbij het materieel substraat een interpretatie krijgt, die gedeeld wordt door de betrokken praktijken. In een afsluitende empirische fase kan gezocht worden naar een (technische) oplossing zodat de bijvangst verminderd wordt. Door bijvoorbeeld elektronisch vissen of het gebruik van andere visnetten. Het gevolg is dat deze maatregelen de visstand ten goede komt en dat de bijvangst voedsel voor de aalscholvers wordt.

8.5 De zaak bosbouw

Wat is er aan de hand? De traditionele opvatting van globale duurzame landbouw is gericht op het behoud van biodiversiteit. Het in stand houden van de tropische regenwouden wil echter niet zo lukken. Doe je niets dan verdwijnt de biodiversiteit, naar aanleiding van acties van de plaatselijke bevolking, of van buitenlandse bedrijven. Er wordt nog steeds massaal tropisch hardhout gekapt. Mondiaal verdwijnt jaarlijks 11 tot 15 miljoen hectare bos. En eenmaal gekapt bos valt niet meer te herstellen.

Ontbossing vindt plaats omdat de eigenaar van de grond op korte termijn geld nodig heeft. Juist de korte termijn is funest voor een duurzaam bosbeheer. Het kappen van bos hangt nauw samen met de leefomstandigheden van de plaatselijke bevolking en de rol van de overheid. Er zijn een aantal oorzaken, waarom een eigenaar in veel gevallen niet anders kan dan op korte termijn een bos kappen. Hij mag bijvoorbeeld slechts gedurende een aantal jaren het bos exploiteren. Hij heeft de grond nodig voor landbouw of herhuisvesting, of hij heeft geld nodig vanwege calamiteiten zoals droogte, overstroming of ernstige ziekte binnen het gezin. Soms heeft de overheid inkomsten nodig en moet het bos gekapt worden. In economische termen heet dit dat er aan de bosgrond een lagere economische waarde wordt toegekend dan aan grond met een ander gebruik. Op de langere termijn bezien is de waarde van bos echter veelal hoger. Projecten voor bosherstel en bosbehoud kunnen dus alleen in deze processen ingrijpen als zij het verschil met de korte termijn opbrengsten compenseren. De vastlegging van kooldioxide bijvoorbeeld is een nieuwe economische waarde van het bos en de prijs die hiervoor wordt betaald, kan deze compensatie bieden.

Duurzame bosbouw is dan ook een gecompliceerde aangelegenheid, die niet meer op traditionele wijze bereikt kan worden, door bijvoorbeeld van een bepaald gebied een natuurreservaat te ma-

ken. Binnen de traditionele aanpak wordt nagenoeg geen rekening gehouden met de plaatselijke bevolking. Met deze aanpak bereikt men op den duur geen duurzame bosbouw. Omdat gewoonlijk ervan uitgegaan wordt dat bosbouwwetenschappen zich bezighouden met de bestudering van het bos, is het moeilijk om dit bolwerk te doorbreken met het oog op een andere benadering. Freerk Wiersum (1999) maakt een begin met een andere benadering door het probleem vanuit een theoretische achtergrond te beschrijven. Hij zet zich af tegen traditionele bosbouw door de introductie van het begrip sociale bosbouw. Met dit begrip maakt Wiersum duidelijk dat duurzame bosbouw alleen bereikt kan worden als rekening wordt gehouden met de plaatselijke bevolking. Zo luidt één van zijn stellingen van zijn proefschrift: "Het begrip sociale bosbouw is alleen dan operationeel te maken, indien men het begrip 'bos' niet alleen opvat als een ecologisch systeem, maar tevens als een sociale constructie." (Wiersum 1999) De ideeën van Wiersum zijn zeer vernieuwend ten opzichte van de traditionele bosbouwexploitatie. Marnix Becking (1997) gaat nog een stap verder dan Wiersum door uit te gaan van een 'bottom up' procedure, die leidt tot gemeenschappelijk werk, waarbij de plaatselijke bevolking wordt betrokken. Becking benadert dit probleem, in tegenstelling tot Wiersum, vanuit de praktijk. Duurzaam bosbeheer draait om het natuurbehoud. Mensen, bewoners zelf verantwoordelijk maken (en verantwoordelijk stellen) voor hun omgeving. Daarnaast mogen ze het gebied zelf blijven gebruiken. Er moeten nieuwe dingen gebeuren, waarbij bosbouw niet slecht hoeft te zijn voor biodiversiteit.

Wiersum geeft in zijn theoretische analyse aan dat er van alles aan de hand is met sociale bosbouw. Hij maakt een onderscheid tussen '*community forestry*': dat wil zeggen de lokale bevolking, de community, beheert zelf het bos, en '*bosbouw professionals*': beheer van de bossen zonder daar de community bij te betrekken.

Becking laat zien dat de verschillende belangen van diverse praktijken ten aanzien van biodiversiteit tot een conflict kunnen leiden. Daarbij gaat het om de verhouding van de globale belangen tot de lokale / regionale belangen. Behoud van biodiversiteit voor wie? Voor het welzijn van de lokale bevolking óf voor economische belangen van farmaceutische en biotechnologische industrieën in het rijke Noorden? Welke belangen hebben de tropische landen bij investering in natuurbehoud en inperking van de uitbreiding van het landbouwareaal?

Er is hier sprake van drie conflictsituaties. De eerste conflictsituatie op het gebied van bosbeheer heeft te maken met het stellen van prioriteiten op de korte en lange termijn. Op korte termijn heeft de plaatselijke bevolking overleven als eerste prioriteit. Op lange termijn heeft zowel de plaatselijke als de globale bevolking duurzaamheid als hoogste prioriteit. Het kappen van de tropische bossen gebeurt op zo'n intensieve wijze dat als men op dezelfde voet doorgaat er naar schatting binnen 15 jaar geen tropische regenbossen meer over zijn. Stopt men dit proces niet, dan zit men tegen die tijd met hetzelfde overlevingsprobleem dat we nu hebben, alleen dan zonder de mogelijke alternatieven van toekomstig gebruik van de biodiversiteit. Met het kappen van de bossen wordt voorzien

in de behoefte van hout (produkten) van buitenlandse bedrijven én er wordt voorzien in de onmiddellijke behoeften van de armste der armen. Het probleem is dat de plaatselijke bevolking het geld op korte termijn nodig heeft om te overleven. Op lange termijn heeft zij er uiteraard, net als de globale bevolking, baat bij dat biodiversiteit blijft bestaan.

De tweede conflictsituatie heeft te maken met het feit dat adequaat bosbeheer samengaat met wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek is bijvoorbeeld onmisbaar voor milieu effect rapportages. Het probleem hangt samen met de vrij lange looptijd van wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijk onderzoek vergt veel tijd, tijd die men niet heeft.

Als gevolg van de extreem hoge biodiversiteit van de complexe tropische ecosystemen is de wetenschappelijke kennis met betrekking tot deze systemen zeer beperkt in vergelijking met de staat van kennis in de extra- tropische streken. Volgens schattingen van Hoogmoed (1992) zijn misschien slechts 3-5 % van de soorten op aarde, waarvan dus het overgrote deel tropisch, wetenschappelijk bekend. Vele gebieden zijn niet eens geïnventariseerd, laat staan dat er duidelijk ecologisch verantwoorde modellen zouden bestaan voor duurzaam landgebruik. Milieu effect rapportages, over bijvoorbeeld de aanleg van wegen of stuwdammen e.d., missen vaak de gewenste volledigheid, omdat het onmogelijk is voor elk project tien jaar te wachten op de uitkomsten van gedegen wetenschappelijk onderzoek. Als er zelfs in Nederland discussie bestaat over de haalbaarheid om de milieugebruiksruimte op wetenschappelijk verantwoorde wijze te definiëren, dan moge duidelijk zijn, dat dit in de tropen vooralsnog en misschien zelfs principieel, onmogelijk is.

Een derde conflictsituatie komt naar voren naar aanleiding van het ontstaan van natuurreservaten. Hierbij is sprake van een conflict tussen de doelstelling van het behoud van biodiversiteit en dat van de rurale ontwikkeling van de plaatselijke bevolking, met als gevolg soms gewelddadigheden, maar bijna altijd het niet verwezenlijken van natuurbehoud.

Het nadeel van de strategie van nationale parken en privé reservaten is, dat de parken en reservaten een geforceerde poging doen om (delen van) ecosystemen 'te redden' door deze te isoleren van de rurale ontwikkeling van de bevolking in en om het reservaat. Als gevolg van het niet in beschouwing nemen van socio- culturele, economische en politieke factoren is het opzetten van natuurreservaten bijna zonder uitzondering een zeer verticale aangelegenheid, zonder participatie van de betrokken bewoners van zo'n gebied.

Hoe kunnen we de zaak bosbouw vertalen naar termen uit dit proefschrift?

Welke praktijken zijn erbij betrokken? Het onderscheid in praktijken maak ik door te kijken naar de functies die een bos heeft. Deze verschillende functies van het bos komen herhaaldelijk terug in het betoog van Wiersum. Door het bos te zien als een 'ding' met verschillende gebruiksmogelijkheden krijgt een bos verschillende functies. Een bos kan bijvoorbeeld beschouwd worden als de productie van hout, als levensonderhoud vanuit het oogpunt van vrijetijdsbesteding. In het geval

van een *wetenschappelijke praktijk* houdt een bos biodiversiteit in. Het behoud van deze biodiversiteit is van belang in ecologisch opzicht en speelt zich af binnen globale duurzaamheid. Hierbij valt te denken aan ecologisch evenwicht, regulatie-functie op klimaat, waterhuishouding, evolutiecentra, etcetera. Een praktijk als de *biotechnologie* (farmaceutische en biotechnologische industrieën) ziet een tropisch bos als een grote genenbank. Vanuit *economisch* oogpunt is de biodiversiteit zeker ook van belang. Een voorbeeld van een economische praktijk is het *toerisme*. Het toerisme stelt belang in de esthetische kanten van een bos. Hierbij moet men ook denken aan recreatie. Al deze verschillende functies en dus praktijken komen terug in het verhaal van Becking. Functies van een bos kunnen ook opgevat worden als belangen. Welk belang elke praktijk heeft hebben we al hierboven gezien. De verschillende belangen leiden vervolgens tot een duurzaamheidsdilemma.

Wat is de rol van instituties? De natuurreservaten in tropische landen zijn geïnstitutionaliseerd in het systeem van Nationale Parken. Waarom zijn deze natuurreservaten ontstaan? Vanuit de traditionele (ecologische) wetenschappelijke visie wordt de oplossing voor de snel om zich heen grijpende ontbossing gezocht in: het afzonderen van zo groot mogelijke natuurgebieden van de kolonisatieprocessen, het letterlijk afbakenen van territoria voor natuurbehoud, door het wettelijk tot staatseigendom (natuurparken) dan wel tot privé eigendom (privé-reservaten) te verklaren. Schending van dit eigendomsrecht door bijvoorbeeld illegale houtkap of stropen is dan strafrechtelijk te vervolgen. Zo zijn er rond de jaren '70, in navolging van de Verenigde Staten, ook in tropische landen natuurreservaten opgezet. Er zijn ook problemen verbonden aan deze natuurreservaten.

Bij natuurreservaten zijn diverse praktijken betrokken. De lokale *boeren (kolonisten)* die in of rond het natuurgebied wonen, zijn zeer arm. De optie tot behoud van biodiversiteit, dat wil zeggen niet hakken, niet branden, geen nieuwe landbouwgronden ontginnen, etc., vereist echter een minimum aan levensstandaard. De meeste boeren in de tropen zijn milieubewust, met als gevolg dat de boeren met een dramatisch dilemma kampen. Er kan dan ook gezegd worden dat het probleem van de ontbossing niet wordt veroorzaakt door het conflict tussen de destructieve kolonist en het nobele streven van de overheid, maar veelal tussen het milieubewustzijn tegenover de onmogelijkheid om die duurzame levenshouding te bereiken.

De *overheid* staat voor een institutie in de vorm van Nationale Parken, die streeft naar natuurbehoud. De boeren worden in de extreem traditionele ecologische visie afgeschilderd als de boosdoeners, 'de vijand' van de natuur, waarbij het doel is om zoveel mogelijk land te behoeden van de kwalijke invloed van de oprukkende boerenbevolking. Vanuit deze traditionele visie gaat men er vanuit dat de sociale ontwikkeling in de bufferzones geremd moet worden met een ontmoedigingsbeleid om de bewoners weg te krijgen, bijvoorbeeld door ontwikkelingsprojecten te verbieden (het aanleggen van wegen etc.) of door lucratief ogende projecten verder van de parken te plannen.

De overheid blijft op onderhandelingsniveau steken. Ik ga ervan uit dat als de overheid *samenwerkt* met de lokale boeren, dat wil zeggen zich inhoudelijk verdiept in de plaatselijke situatie, het eventueel tot een oplossing komt die wél aansluit bij de plaatselijke bevolking.

Is er sprake van meerdere stijlen binnen een praktijk en vind je deze stijlen ook terug in andere praktijken? 'Sociale bosbouw' is volgens mij te beschouwen als een stijl. Wiersum en andere onderzoekers zijn van mening dat de opkomst van sociale bosbouw een paradigmatische verandering in de bosbouw betekent. "Volgens deze opvatting kunnen veel van de huidige bosbouwproblemen niet worden opgelost op basis van de bestaande normatieve waarden die aan bosbouw ten grondslag liggen. Derhalve dient er een nieuw normatief kader gevormd te worden. Dat kader is gekarakteriseerd als 'mens-gericht' in tegenstelling tot de traditionele 'boomgerichtheid' in bosbouw." (Wiersum 1999, p. 202) Wiersum beroept zich hierbij op de zogenaamde 'paradigma switch' van Kuhn (Zie Kuhn 1970). Een 'paradigma switch' kan, mijns inziens, beschouwd worden als de overgang van de ene stijl naar de andere stijl.

De bosbouw gaat uit van de spelregel 'ontginnen van bos'. Een combinatie van deze spelregel met de spelregel 'behoud van biodiversiteit' leidt tot de stijl 'boomgerichtheid'. De combinatie met de spelregel 'bestrijden van plaatselijke armoede' leidt tot de stijl 'mensgerichtheid'. Er is hier sprake van de tactische regel van het wel of niet nastreven van biodiversiteit.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de ene stijl de andere stijl uitsluit. Dit hoeft echter niet het geval te zijn. Volgens Becking moet de lokale boer niet gezien worden als een landbouwer die de natuur wil vernietigen, maar als een persoon, die milieu bewust is en deze duurzame levenshouding moet zien te combineren met zijn levensonderhoud.

Wat zijn de verschillende interpretaties van duurzaam handelen binnen de betrokken praktijken en tot welk duurzaamheidsdilemma leidt dit? Wiersum wijst erop dat men binnen de bosbouw verschillende invullingen hanteert van het begrip duurzaamheid. Met een '*sustained yield*' bedoelt men het bos dat van zichzelf uit duurzaam is. Als men niet duurzaam met bomen om-springt dan ontstaat er geen bos. Het ontstaan van een bos gaat over generaties heen. Dat wil zeggen als men twee generaties vóór ons geen nieuwe bomen geplant heeft, dan zou er nu geen sprake zijn van een bos.

Men spreekt volgens Wiersum van duurzaam bosbeheer als men zich richt op een 'ontwikkelings' aspect van duurzame ontwikkeling. Becking betreft in zijn opvatting over wat duurzame ontwikkeling is niet alleen het behoud van biodiversiteit, maar ook de leefomstandigheden van de plaatselijke bevolking. De commissie Brundtland heeft het concept duurzame ontwikkeling gelanceerd. Brundtland gaat echter voorbij aan de kwestie om welke behoeften van de huidige en toekomstige generaties het nu eigenlijk gaat. Gaat het om de behoefte aan luxe of de behoefte te overleven? Gezien de ongelijke, omgekeerd evenredige verdeling van de economische en de ecologische rijkdom over Noord en Zuid, stelt het duurzaamheidsprincipe ongelijke eisen en beperkingen aan

de economische groei, ten koste van natuurlijke hulpbronnen in het zuiden, naar het eigen model in het noorden. Hoe staat het met het duurzaamheidsprincipe als een *intergenerationele* rechtvaardigheidsnorm ten opzicht van de *intra*-generationele rechtvaardigheid? Met andere woorden: wat is de verhouding tussen de economisch rijke / biologisch arme gematigde streken en de economisch arme / zeer biodiverse tropische streken?

Globale duurzaamheid wordt gewaarborgd door verschillende randvoorwaarden. Één van de belangrijkste randvoorwaarden is natuurbehoud. Hierbij moet men denken aan het tegengaan van de ontbossing van de tropische regenwouden, met name de schrikbarende 'erosie' van de biodiversiteit. We zagen dat diverse praktijken met het belang van *biodiversiteit* gemoeid zijn. Becking geeft aan dat armoede zijn grenzen stelt aan duurzaamheid; intra-generationele rechtvaardigheid moet gewaarborgd zijn, wil er überhaupt een kans van slagen zijn. Duurzaam landgebruik is een illusie onder de armoedige omstandigheden, zoals die in veel biologisch rijke gebieden heersen. Natuurbehoud wordt bemoeilijkt door de vaak zeer complexe sociaal-politieke situatie van tropische landen, alwaar corruptie, oorlogen of guerrilla, maffia heerst en het ontbreken van aanwezigheid van de overheid in rurale gebieden

Het duurzaamheidsdilemma is het blijven behouden van biodiversiteit in de tropische gebieden, waarbij biologische rijkdom tegenover economisch armoede staat.

Samenwerking

Becking geeft, vanuit een sociaal constructivistische positie aan, dat een oplossing van dit dilemma ligt in samenwerking tussen de betrokken actoren. Hij neemt in zijn analyse echter niet het materiele substraat mee. Dit substraat zal aan de orde komen in de bespreking van de drietrapsraket.

De samenwerking met de plaatselijke bevolking stelt als eis aan de wetenschap en de wetenschappers om in interactie te treden met onder andere de plaatselijke bevolking. Wetenschappers hebben dus niet langer alleen tot taak hun wetenschappelijke publicaties te verzorgen. Het vinden van een duurzame oplossing voor het behoud van de biodiversiteit is veel ingewikkelder, als men deze complexe sociale en culturele dimensies erin gaat betrekken. Becking is van mening dat het nodig is om nieuwe modellen te ontwikkelen voor een meer interactieve rol van de wetenschap bij het streven naar behoud van biodiversiteit in de tropen. Daarom is het van belang verder te reflecteren over de rol van de wetenschap in verhouding tot deze lokale kennis en over de invloed van de verwetenschappelijking van de informatie op lokale processen, die gericht zijn op natuurbehoud.

De centrale vraag in de zoektocht naar een meer integraal natuurbehoudmodel is juist; hoe kan men harmonieus samenleven met de biodiversiteit? Welke alternatieven van landgebruik en -beheer, die aansluiten bij de lokale behoeften, zijn er in het reservaat? En is er een bufferzone om de levensstandaard van de lokale bevolking te verhogen? Dient het voortschrijden van het landbouwfront te worden geremd of gestopt, omdat landbouw het natuurbehoud op de lange duur in gevaar brengt? Becking wijst erop dat het beleid van politici en wetenschappers meer gericht is op de

demarcatie en het opzetten van het reservaat dan op het eerst ontwikkelen van een proces met de lokale bevolking om tot overeenstemming te komen over de demarcatie en een beleidsplan. De lokale gemeenschappen zouden betrokken moeten worden bij de besluitvorming over hun eigen leefgebied. Tevens zou de lokale bevolking verantwoording moeten nemen voor hun eigen reservaat en voor het zoeken naar alternatieve ontwikkelingsmogelijkheden met betrekking tot het reservaat.

De zaak bosbouw als drietrapraket. De eerste fase heeft betrekking op de vraag: wat zijn de verschillende interpretaties van handelingen? De tweede fase heeft betrekking op het materieel substraat dat ten grondslag ligt aan deze handelingen. In de derde fase wordt gezocht naar een nieuwe interpretatie van het materiële substraat, in beide praktijken. De basis van deze derde fase vereist een creatief moment.

Fase één: welke verschillende interpretaties van handelingen van de betrokken praktijken door-kruisen elkaar? Vanuit de verschillende functies die men toekent aan het bos, kan er een bepaalde interpretatie aan de handeling gegeven worden. Zo kapt de lokale bevolking bomen omdat het bos gezien wordt als een mogelijkheid om in het dagelijks onderhoud te voorzien. Buitenlandse bedrijven wakkeren deze vraag naar hout (produkten) vanuit winstbejag aan. De handelingen van deze landbouwpraktijk doorkruisen de handelingen van de natuurbescherming. De natuurbescherming beschouwt het tropisch regenwoud als basis van het behoud van biodiversiteit. Bij deze functie van het bos wordt het kappen van de bomen beschouwd als vernietiging van de natuur. Dit gebeurt immers op zo'n grote schaal dat de biodiversiteit verdwijnt.

De tweede fase van de drietrapraket geeft aan waar deze interpretaties betrekking op hebben. Wat is het materieel substraat? Het bos is te beschouwen als het materiële substraat dat de betrokken praktijken gemeenschappelijk hebben. Het bos is een verzameling van bomen met afwisselend begroeiing en open plekken. "In Nederland worden bomen preventief gekapt, maar in een wild oerwoud kun je beter dekking zoeken als het stormt. Dan vallen dikke takken naar beneden en regelmatig valt er een hele boom om, die van ouderdom is gestorven. Via een domino-effect en omdat bomen verbonden zijn met lianen, ontstaat er dan een vrij grote open plek. Er zijn talloze planten wiens zaden al lagen te wachten op zo'n gebeurtenis en onmiddellijk groeit zo'n open plek weer dicht met vaak stekelige struiken (zoals in Nederland de Braam), die dan weer kleine snel-groeiende bomen een kans geven" (Bleeker 1976, p.4).

De laatste fase is een hermeneutisch moment. Het draait om een creatief keerpunt waarbij het materieel substraat een interpretatie krijgt, die gedeeld wordt door de betrokken praktijken.

Het materiële substraat gebruik ik als draaideur van bestaande naar nieuwe interpretaties. In dit geval kan een opening gezocht worden in de verschillende interpretaties van een open plek in het bos. Dit kan op verschillende manieren worden uitgelegd. Vanuit de visie van natuurbeschermers wordt een open plek in het bos gezien als een stuk natuur dat zich aan het vernieuwen is. Vanuit

het gezichtspunt van bosbouw wordt een open plek gezien als een stuk bos dat niet meer commercieel interessant is en ook niet in de toekomst van commerciële waarde zal zijn.

De hermeneutische analyse van dit duurzaamheidsdilemma (dat wil zeggen 'het behoud van rijke biodiversiteit in economisch arme gebieden') mondt uit in een creatief moment, waarin aangegeven wordt wat het verband is tussen de interpretaties van de betrokken praktijken ten opzichte van het gemeenschappelijke substraat ('bos dat bestaat uit begroeiing en open plekken'). Wat is dit creatieve moment? In het volgende citaat ligt het antwoord. "Een eigenaardigheid van deze (bovenge-noemde) open plekken is, dat ze niet te groot mogen worden. Wanneer ze groter zijn dan een bepaalde kritische afmeting, dan komt het regenwoud niet meer terug. De open plek krijgt een savannevegetatie, en aan de rand ervan rijst het regenwoud dan op als een muur, maar breidt zich niet uit. Misschien is dit een gevolg van een klimaatsverandering van lang geleden, en is het regenwoud nu geheel afhankelijk geworden van het microklimaat dat het voor zichzelf creëert?" (Bleeker 1976, p.4) Het creatieve moment zit in het zich realiseren dat de *grootte* van de open plek een belangrijke rol speelt in het voortbestaan van het bos. 'Open plek' staat voor een 'stuk bos in wording', zodat de mogelijkheid gecreëerd wordt dat er over tientallen jaren nog steeds een bos zal zijn. Binnen een bos ontstaan op natuurlijke wijze open plekken, zodat het bos vernieuwd kan worden. Dit in tegenstelling tot fase één, waarin het materiële substraat 'open plek' door de natuurbescherming geïnterpreteerd wordt als een stuk bos dat vernietigd is. De bosbouwers interpreteren een 'open plek' als het einde van een commercieel proces. De 'open plek' is voor hen een bijproduct van de oogst dat commercieel niet meer interessant is. In fase drie kan de open plek door zowel de natuurbescherming als de bosbouwers geïnterpreteerd worden als een deel van een proces, waarin een bos ontstaat. De bosbouwers zien in deze fase een 'open plek' niet langer als het eindpunt van de oogst, maar als het beginpunt van nieuw bos, waardoor het eeuwenoude tropisch bos kunstmatig in stand wordt gehouden door een 'kleine' open plek te creëren.

Het verband tussen de verschillende interpretaties is een open plek in het bos die weer dichtgroeit zolang de plek klein genoeg is. Dit proces moet bewust worden gemaakt bij de plaatselijke bevolking, zodat ze op duurzame wijze het bos kunnen kappen; zorg ervoor dat de plek niet te groot wordt, dan herstelt het bos zich op den duur vanzelf. De plaatselijke overheid en buitenlandse bedrijven moeten samenwerken met de bevolking om hier op effectieve wijze op te kunnen inspelen. Het bepalen van de juiste grootte van de open plek kan aangepakt worden met behulp van de techniek. Het creatieve moment zit in het zich realiseren dat een bos met grote open plekken per definitie geen bos is. Er kan pas van een bos worden gesproken als de begroeiing wordt afgewisseld met kleine open plekken.

8.6 Besluit

In dit boek zijn de verschillende aspecten die een cruciale rol spelen bij een duurzaamheidsdilemma, uiteengezet. Er werd ingegaan op de samenhang van hermeneutiek en duurzaamheid. Bo-

vendien werd daarbij gewezen op de centrale positie van het handelen binnen duurzaamheid, vanuit een hermeneutische basis. Vastgesteld werd dat de hermeneutiek van Gadamer kan worden gekarakteriseerd als een hermeneutiek van het handelen, die op traditie en eindigheidsdenken berust. Vervolgens kwam de visie op het praktijkbegrip aan de orde. Het handelen werd in verband gebracht met stijl. Benadrukt werd dat een manier van handelen een manier van doen, oftewel een stijl is. Daarna werd geconstateerd dat een mogelijke oplossing voor een duurzaamheidsdilemma ligt in de samenwerking tussen de betrokken praktijken. De relatie tussen de praktijken kan beschouwd worden als een dialoog. De samenwerking werd toegespitst op het verschillend interpreteren van een onderliggend materieel substraat door de betrokken praktijken. Al deze aspecten heb ik geïllustreerd aan de hand van de zaak zalmen, die als een rode draad door het boek liep. Het blijkt mogelijk te zijn om de hermeneutische analyse ook toe te passen op andere voorbeelden, waarin een duurzaamheidsdilemma centraal staat. Het kader biedt de lezer de gelegenheid om andere voorbeelden te onderwerpen aan een hermeneutische analyse. De hermeneutische momenten in zo'n analyse zijn als het ware schakelpunten. Het zijn transformatiemomenten, die zorgen voor het dynamische aspect. Ik heb drie hermeneutische momenten binnen een duurzaamheidsdilemma gesignaleerd. Het eerste moment speelt zich af binnen één handeling bij de interpretatie van de spelregel door de speelregel tot tactische regel. Het tweede moment vindt plaats op het niveau van stijl, waarin meerdere handelingen worden gecombineerd. Het derde moment is te herkennen binnen de drietrapsraket in de verschillende interpretaties van het materiële substraat.

Het boek biedt geen oplossing voor empirische duurzaamheidsvraagstukken. Het is gericht op het onderling begrijpen van praktijken die betrokken zijn bij een duurzaamheids probleem. Ik heb benadrukt dat duurzaamheid een wezenlijk deel van de traditie uitmaakt. Aan deze traditie dient voortdurend gewerkt te worden, zodat duurzaamheid niet verdwijnt. *Duurzaamheid blijft bestaan doordat verschillende praktijken samen op een bepaalde manier met de werkelijkheid omgaan.*

Summary

This thesis is about a particular dilemma of sustainability. It arises if a sustainable solution of one sector implies a non-sustainable solution for another sector involved. I use Gadamer's theory of hermeneutics as an analytical tool for a possible approach of this dilemma.

I assume that in the case of sustainability, the interpretation of actions is prominent and not the interpretation of definitions in for instance international treaties. I claim that sustainability is achieved only if we actually do something. At an abstract level this means that I start from actions and that, in my view, language is an action.

There is one opinion that we may wonder whether sustainability is an ideal that may never be achieved. In that case sustainability is considered to be a dream, as it were. There is another opinion that we could also start with the assumption that sustainability has been present for centuries. Many dynamic processes in society are responsible for the fact that sustainability is visible or not, as the case may be. In this approach to sustainability tradition is very important. It is the latter approach to sustainability that appeals to me. Sustainability is part of a dynamic process, a process that is in perpetual motion. Because of the fact that tradition is such an important element in sustainability, we can obviously describe sustainability as a hermeneutical problem. If we then add the notion that sustainability is all about actions, we conceive the notion that *sustainability is a hermeneutical problem of action*.

I shall first tell some more about the hermeneutical process.

Gadamer's hermeneutics

Gadamer's theory is my basis for a hermeneutics of action. In the case of Gadamer's hermeneutics, we are dealing with the interpretation of texts. Gadamer is interested in the question as to how we can understand a text that is for instance twentyfive centuries old. On the face of it, doesn't the application of Gadamer's hermeneutics appear to be counter-intuitive? Why do I want to apply Gadamer's hermeneutics in particular for the interpretation of actions? The various propositions in Gadamer's hermeneutics, such as tradition, fusion of horizons, finiteness, historicity and dialogue fit in quite well to my conceptual analysis of sustainability. Can I then apply Gadamer's hermeneutics to actions just like that? In my thesis I show that Gadamer himself offers possibilities in his theory that allow the application of his hermeneutics to actions. His theory allows me to widen its sphere from products to processes, or actions. The dynamic aspect of processes is expressed in the dialogic character of Gadamer's hermeneutics. Usually dialogue is the characteristic in Gadamer's hermeneutics that people continue to focus on, but in my view the emphasis must be on tradition.

Hermeneutics as dialogue

Gadamer's hermeneutics has the character of a dialogue. How can I transpose this to the problem of sustainability? What is being interpreted in sustainability and who are 'conducting this dialogue'? In sustainability we are dealing with a dialogue between two or more practices that have to understand each other, in which either of them has its own interpretation of sustainability. A practice must be understood to be a combination of actions.

The practice concept

Because of the fact that the practice concept is proposed to be the conceptual instrument for sustainability, the latter automatically assumes the structure of a practice. This means that the way in which sustainability develops, is related to the way in which internal and external aspects of a practice develop. It is thus no longer sufficient that sustainability develops solely within a practice. Sustainability must also be geared to the interaction with other connecting practices. The problem of sustainability arises in a situation in which the internal and external development of sustainability clash.

This internal and external development of sustainability is reflected in the distinction of actions directed either towards making or toward doing. Actions leading to an end product typically occur within a practice, whereas actions dealing with a process take place between practices. Of course these two types of actions are interrelated. They may be distinguished, but not separated. According to Gremmen: 'the competence is in the performance.'

A practice in Gremmen's view is a combination of knowledge and instrumental action. Even scientific knowledge cannot be separated from the practice - practicing science - from which it stems. What is known as scientific knowledge is the shared background of standards and values shown in the scientific achievements such as experimental results. This also applies to technical sciences. The only difference between knowledge that is part of, for instance daily life, the arts or crafts, is the difference in practice this knowledge is part of. Though the practice structure of technical scientists differs from that of other practices, this does not mean that it deserves an appreciation that is different from that of the practices it is dealing with.

From the concept of practice to the concept of style

By choosing a hermeneutic approach to sustainability you assume that actions must be interpreted. One and the same action may have different interpretations. Do we find this in the concept of practice? No, the concept of practice merely indicates that the development of a practice occurs within and between practices. This concept does not offer an explanation to the question as to what the differences in interpretation are within comparable practices. A particular practice is distinguished

by a particular way of action. We call this a particular style. So, the concept of practice alone is not sufficient. The theory of the practice must be extended. We have to search for a concept that shows equivalent actions and activities in groups from different practices. This concept must show that groups belong together. These conditions are satisfied when we extend the concept of practice with the concept of style. The concept of style distinguishes the different ways of acting. It is a concept that structures actions and activities, so that these belong together as a group. Thus what we gain from the concept of style, is the fact that the different actions and activities and characteristics fit into a pattern, are related to each other. The different actions are organised. The relations between the actions are explained. I only call it a style, following Harwood (1992) when different styles may be distinguished within a practice *and* when the same style may be identified in another practice.

The concrete material substrate

I explained that the aspects that practices have in common are expressed by a comparable style. The question is, in what way the equivalence between styles is apparent in the coordination of people, knowledge and objects. We have seen that knowledge is typical for a particular practice and a person may well participate in two practices, though exercising different capacities in each. Therefore the common aspects must be the objects. On an abstract level, a concrete thing or object consists of something you could call substrate. This substrate stands for the physical characteristics of that thing. Obviously the aspects practices have in common are found on the level of the substrate. Subsequently the question is how to retrieve this notion on the level of the object, meaning how can we recognise it in the actions themselves. The concrete material substrate is an artefact. And how does this artefact fit into my theory about the hermeneutical approach to the sustainability dilemma? I assume that sustainability has its basis in reality. Sustainability is reflected in the way people deal with reality. Problems of sustainability take place on the object level. At first sight reality, such as a technical construct can only be used for a single purpose. Apparently people are able to deal with the technical construct in different ways. On the abstract level this may be explained hermeneutically by the fact that practices have a different interpretation of the substrate. These different interpretations on the abstract level are expressed in the actions on the object level in that each practice utilises the identical object differently. The fact that a technical construct may be used in different ways, offers a possibility of finding a solution to a dilemma of sustainability.

A number of examples in my thesis show the role a concrete material substrate plays in practice. A good example of this is the American power company that built a dam in the Columbia River to generate clean power. This well intentioned project proved to be a barrier for the salmon in the river. The dam prevented them from returning to the place where they spawned. On the one hand therefore, the dam contributed to sustainability, on the other hand it prevented another kind of

sustainability. The local fishermen, who contributed to sustainability by catching the salmon only after they had spawned, protested against the dam. The power plant could have put a big stack of dollar bills on the table to buy out the fishermen, but in that case the salmon would have perished. In such a situation, with both antagonists striving for sustainability, financial arguments are not sufficient. Nor are technical solutions: the fish farm built by the power company below the dam did not yield the desired results.

The eventual solution is beautiful in its simplicity, and typical for successful solutions to this dilemma of sustainability: a maintenance gate in the dam was opened from time to time to allow the salmon passage upstream. Important is the realisation that we can interpret things in a different way from what we are accustomed to. The dam was initially understood to be something that closed off the river. It was only later that people realised that a dam with a maintenance gate also will be able to let something through.

I have shown that, for sustainability to be achieved within this sustainability dilemma there must be a hermeneutical process. But what is it? Can a hermeneutical process be compared to negotiating. No, negotiations are about the form, hermeneutics however deals with content. When negotiating people can come to a solution on the basis of economic arguments. The outcome is predictable. The same economic arguments no longer apply in a hermeneutical process. By taking the sustainability dilemma mentioned above, as a hermeneutical problem, this is shown to arise from differences in interpretations by the practices concerned. When you want to cluster these differences in interpretation, a creative moment is required involving the traditions of the practices concerned. One condition is that people get to know each other's habits in order to reach a solution. The differences in interpretation may be clustered in a fusion of horizons. This blending of horizons is achieved through the co-operation of the practices concerned. The co-operation takes place on the action level. The actions themselves leads to the fusion of horizons. By exchanging views people attempt to agree on the subject. This is not a situation in which people aim at being in the right or in which they try to fathom the other's individuality, but in which they try to understand each other and continue to interpret. All this takes place in reality, in the way we deal with things. In the case of sustainability this may be a technical artefact or a certain method.

In other words, the hermeneutical moment can only arise from an activity, and I call this cooperation. Eventually a comparable style develops. The concrete material substrate is the go-between or the interface between the practices. This substrate can also serve as interface within practices. For instance in the transition from a non-sustainable style to a sustainable style within the same practice. The substrate within a practice shows that a concrete thing may be helpful cementing the relationship between sustainability and the world. A particular style makes us sustain reality.

Sustainability arises from the way in which different practices cooperate in dealing with reality.

Literatuur

Aarts, N. 1998. *Een kwestie van natuur*. Proefschrift Landbouwwuniversiteit Wageningen.

Althusser 1976. *Positions*. Paris.

Ankersmit, F.R. 1988. 'De Angelsaksische hermeneutiek en de geschiedbeoefening' In: *Hermeneutiek: filosofische grondslagen van mens - en cultuurwetenschappen*. Th. De Boer [et al.]. Boom, Meppel / Amsterdam, pp 121-151.

Becking, M. L. 1997. 'De rol van wetenschap bij een lokaal initiatief voor natuurbehoud in de tropen' Interne publicatie leerstoelgroep Toegepaste Filosofie Wageningen Universiteit, Wageningen.

Beekman, V. 2001. *A green third way? Philosophical reflections on government interventions in non-sustainable lifestyles*. Proefschrift Wageningen Universiteit.

Bernstein, R. J. 1985. 'From hermeneutics to praxis' In: *Hermeneutics and praxis*, R. Hollinger (ed.). Notre Dame, University of Notre Dame press, pp.272-296.

Bleeker, M. 1976. 'Tropisch regenwoud van Suriname' [Http://www.surifesta.com/suri-nl.html](http://www.surifesta.com/suri-nl.html).

Bulhof, I. N. 1988. 'Hermeneutiek en natuurwetenschappen' In: *Hermeneutiek: filosofische grondslagen van mens - en cultuurwetenschappen*. Th. De Boer [et al.]. Boom, Meppel / Amsterdam, pp 240-261.

Callicott, J. B. 1999. *Beyond the land ethic: more essays in environmental philosophy*. State University of New York Press, Albany, N.Y.

Dam, C. van 1995. *Aalscholvers en beroepsvisserij*. Rapport IKC Natuurbeheer nr. 19 Wageningen.

Deblonde, M. K. 2001. *Economics as a Political Muse. Philosophical Reflections on the Relevance of Economics for Ecological Policy*. Proefschrift Wageningen Universiteit.

Dilthey, W. 1924. *Gesammelte Schriften*. Leipzig / Berlin, B.G. Teubner.

Durkheim, E. 1893. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Alcan, Paris.

Fehér, M. e.a. 1999. *Hermeneutics and Science* Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.

Friedman, C. 1996. *De grauwe minnaar*. Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam.

Gadamer, H-G. 1960. *Wahrheit und Methode, Grundzuge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen. 1972 (1960) (1965) In de tweede uitgave (1965) is de tekst van de eerste uitgave integraal overgenomen. Vooraan is echter een *Vorwort zur 2. Auflage* bijgevoegd, waarin een belangrijke precisering van het opzet van *Wahrheit und Methode* gegeven is. Achteraan werd Gadamer's studie *Hermeneutik und Historismus* bijgevoegd (p. 477-512). Deze studie werd overgenomen uit *Philosophische Rundschau*, 9 (1961), en bevat Gadamer's antwoord op bepaalde hermeneutische publicaties van andere auteurs.

Gadamer, H-G. 1995. Interview met H-G Gadamer 'De angst die ons behoedt' In: *Filosofie Magazine*, nr. 5, pp. 8-12, 1995.

Gould, S. J. 1990. 'Triumph of a naturalist' In: *An urchin in the storm: essays about books and ideas*. London: Penguin.

Gremmen, B. 1993. *The mystery of the practical use of scientific knowledge*. Proefschrift Technische Universiteit Twente.

Gremmen, B. 1995. 'Against the primacy of Language' In: *Congres bundel van Third Conference of the International Society for Hermeneutics and science*. Wageningen Universiteit.

Gremmen, B. en J. Jacobs 1997. 'Understanding sustainability' In: *Man & World* 30, pp. 315-327.

Harwood, J. 1987. 'National Styles in Science. Genetics in Germany and the United States between the world Wars' In: *Isis*, 78, 390-414.

Harwood, J. 1993. *Styles of scientific thought: the German Genetics Community 1900-1933*. The university of Chicago press, London.

Heidegger, M. 1927. *Sein und Zeit*. Tübingen.

Hekman, S. J. 1986. *Hermeneutics and the Sociology of Knowledge*. Polity Press, Oxford.

- Heselmans, M. 1995. 'Het probleem aalscholver' In: *NRC-Handelsblad* 23 november 1995.
- Hughes, D. J. 1975. *Ecology in ancient civilizations*. University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Ilhde, D. 1999. 'Expanding Hermeneutics' In: *Hermeneutics and Science* M. Fehér e.a. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. pp. 345-351.
- In 't Hof, R. 1999. 'Kleurrijk palet van leefstijlen', *Veluws Dagblad* 6 februari 1999, p. 116.
- Jacob, M. 1994. 'Pleidooi voor een eenduidige definitie' In: *Zeno* nr. 3 (Themanummer 'Anatomie van duurzame ontwikkeling'), p. 18-21.
- Keulartz, J. 1994. *Wilhelm Dilthey. Kritiek van de historische rede*. Amsterdam, Boom.
- Keulartz, J., M. Korthals, H.J. van der Windt en J.A.A. Swart, 1998. *Onderzoeksprogramma Ethiek & Beleid*. Toegepaste Filosofie. Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Kockelmans J. J. 1993. *Ideas for a hermeneutic phenomenology of the natural sciences*. Kluwer Academic publishers, Dordrecht.
- Koningsveld, H. 1987. *Het verschijnsel wetenschap. Een inleiding tot de wetenschapsfilosofie*. Boom, Meppel / Amsterdam.
- Korthals, M. 1990. 'Consensus en dissensus bij Gadamer en Habermas' In : *Hermeneutiek in discussie*. G.A.M. Widdershoven en Th. De Boer (red.). Eburon, Delft, pp 72-80.
- Korthals, M. 1995. *Duurzaamheid en democratie*. Boom, Meppel / Amsterdam.
- Korthals, M. 1998a. 'Duurzaamheid in meervoud' Interne publicatie leerstoelgroep Toegepaste Filosofie Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Korthals, M. 1998b. 'Antropomorfisme: een ondeugd in de dierwetenschappen?' In *Kennis en Methode: tijdschrift voor empirische filosofie* XXII 293-309.
- Korthals, M. 1999, 'Ethical dilemma's in sustainable agriculture' In: *First European congress on agricultural and food ethics*. V. Beekman & F. Brom (eds.) Book of Pre-prints 'First European Congress on agricultural and food ethics' Wageningen Universiteit, Wageningen.

Kuhn, Th. S. 1970. *The structure of scientific revolutions*. University of Chicago Press. Chicago.

Landbouwniversiteit Wageningen 1992. *Strategie richting 2000*. 1992 Strategisch Plan van de Landbouwniversiteit Wageningen voor de periode tot de eeuwwisseling, vastgesteld door de universiteitsraad, 30 juni 1992, Wageningen.

Lee, K.N. 1993. *Compass and Gyroscope, integrating science and politics for the environment*. D.C. Islan Press, Washinton.

Luyten, J. G. H. en H. G. J. Gremmen 1998. 'The Construction of "mutual accepted expectations" and success of industrial R&D programs' In: *Triple helix of university - industry- government relations: the future location of research?* Science Policy Institute, State University of New York, New York, pp. 96-98.

MacIntyre, A. 1981. *After Virtue: a study in moral virtue*. University of Notre Dame Press, Notre Dame.

Meadows, D. H., D.L. Meadows, J. Randers en W. Behrens, 1972. *The Limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. Potomac, Washington.

Milieu 1994 /5. In deze speciale aflevering wordt de huidige stand van de discussie over het begrip milieugebruiksruimte weergegeven.

Mous, P. '2000. 'Vissers, niet vogels, moeten hun vangst beperken' Interview in: WB, Universiteitsblad van Wageningen Universiteit. 27 januari 2000.

Oudemans, Th. C.W. 1988. 'Gadamers wijsgerige interpretatieleer' In: *Hermeneutiek: filosofische grondslagen van mens - en cultuurwetenschappen*. Th. De Boer [et al.]. Boom, Meppel / Amsterdam, pp. 54-89.

Paine, M. S. 1997. *Doing it together. Technology as practice in the New Zealand dairy sector*. Proefschrift. Wageningen Universiteit.

Piano, R. 1999. 'Architect piano is beschouwend bouwer' In: *VPRO-gids week 22, 1999*.

Pickering, A.1992. *Science as practice and culture*. University of Chicago Press, Chicago.

Pickering, A. 1995. *The mangle of practice: Time, Agency & Science*. University of Chicago Press, Chicago.

Plas, E. van der 2000. 'Zalm krijgt luik in de dam' In: *Dagblad Trouw* maandag 32 oktober 2000.

Polanyi, M. 1958. *Personal Knowledge. Towards a post-critical philosophy*. London.

Procee, Henk 1997. *De nieuwe ingenieur. Over techniek filosofie en professioneel handelen*. Boom, Meppel / Amsterdam.

Rabbinge, R 1994. 'WRR wil duurzame ontwikkeling ontmythologiseren'. Interview in: *WUB Wageningse Universiteitsblad*. Wageningen, 30 juni 1994

Rabobank International 1998. *Congresbundel. Sustainability, choices and challenges for future development*. De Bussy, Amsterdam.

RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne 1988. *Zorgen voor morgen, Nationale milieuverkenning. 1985-2010*. Samson, Alphen.

RMNO Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek 1994. *Duurzame ontwikkeling: plaats en toekomst van de milieu-economie in Nederland*. RMNO-publikatie nr. 94.

RMNO Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek 1995. *Duurzame ontwikkeling: onze tweede natuur. Advies en achtergronddocument inzake het Gamma milieu- en natuuronderzoek in Nederland*. RMNO-publikatie nr. 109.

Rorty, R. 2000. 'Being that can be understood is language.' In: *London review of books* 16 march 2000, pp. 23-25.

Rouse, J. 1987. *Knowledge and power*. Cornell University Press, Ithaca / London.

Rouse, J. 1996. *Engaging science: How to understand its practices philosophically*. Cornell University Press, Ithaca / London,

Schleiermacher, F. D.E. 1959. 'Hermeneutik. Nach den Handschriften neu herausgegeben und eingeleitet von Heinz Kimmerle' In: *Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften*. Heidelberg.

- Schnabel, P. 2001. 'Zoek: duurzaamheid' In: *NRC-Handelsblad* zaterdag 31 maart 2001.
- Searle, J. 1969. *Speech Acts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Searle, J. 1995. *The construction of social reality*. Free Press, New York.
- Searle, J. 1997. 'Responses to critics of the construction of social reality' In: *Philosophy and phenomenological research* Vol. LVII, no. 2, June 1997.
- Singer, L. 1981. 'Merleau-Ponty on the concept of style' In: *Man and World* 14, pp. 153-163.
- Smit, H. 1989. *De biologie en methodologie van aanleg en omgeving*. Wolters Noordhof, Groningen.
- Thompson, W.** 1984. "The Power Prophet: Oregon's Roy Hemmingway." *Northwest: the Sunday Oregonian Magazine*, 5 august 1984, 6.
- Tongeren, P. van 1988. 'Ethiek als hermeneutiek van de morele ervaring' In: *Splijtstof* Jaargang 17, nr.1, pp. 29-55.
- Tongeren, P. van 1999. 'Ethiek als hermeneutiek van de morele ervaring.' In: *Ethiek en hermeneutiek*. J.P. Wils (red.) Damon, Leende, pp. 218-222.
- Turner, S. 1994. *The social theory of practices. Tradition, tacit knowledge and presuppositions*. Polity Press, Cambridge.
- Tweede Kamer 1989. *Nationaal Milieubeleidsplan I (NMP). Kiezen of verliezen*. SDU uitgeverij, 's Gravenhage.
- Tweede Kamer 1990. *Nationaal Milieubeleidsplan Plus (NMP-Plus)*. SDU uitgeverij, 's Gravenhage.
- Tweede Kamer 1993. *Nationaal Milieubeleidsplan II (NMP-2). Kiezen of verliezen*. SDU uitgeverij, 's Gravenhage.
- Vandenbulcke, Jaak** 1973. *Hans-Georg Gadamer. Een filosofie van het interpreteren*. Orion, Brugge.

Veluws Dagblad 1996. 'Opmerkelijke opmars aalscholver' 24 juli 1996.

Veluws Dagblad 1996. 'Misverstand over gedrag zwarte vogel' 27 juli 1996.

Veluws Dagblad 2000. 'Palingvisserij Grevelingen geen vetpot' 7 september 2000.

Verschaffel, B. 1990. 'De getuige en de historicus' In : *Hermeneutiek in discussie*. G.A.M. Widdershoven en Th. De Boer (red.). Eburon, Delft, pp 116-120.

Vlist, M. van der 1998. *Duurzaamheid als planningsopgave. Gebiedsgerichte afstemming tussen de ruimtelijke ordening, het milieubeleid en het waterhuishoudkundig beleid voor het landelijk gebied*. Proefschrift Wageningen Universiteit.

Vries, G. de 2001. 'Wetenschaps- en techniekonderzoekers: waar is de geest gebleven?' In: *Krisis*, Jaargang 2 nr 1, pp. 62-78.

Van gewest tot gewest 2000. *De laatste cowboys van het IJsselmeer*. Televisieuitzending 26 oktober 2000.

WCED World Comission on Environment and Development 1987. *Our Common Future*. (Het Brundtland rapport). Oxford University Press, Oxford.

Weterings, R. en J. B. Opschoor 1994. 'Environmental utilisation space and reference values for performance evaluation', *Milieu* 5, pp. 221-228.

Widdershoven, G. A.M. 1987. *Handelen en rationaliteit. Een systematisch overzicht van het denken van Wittgenstein, Merleau-Ponty, Gadamer en Habermas*. Boom, Meppel / Amsterdam.

Widdershoven, G. A.M. 1988. 'Inleiding' In: *Hermeneutiek: filosofische grondslagen van mens - en cultuurwetenschappen*. Th. De Boer [et al.]. Boom, Meppel / Amsterdam. pp 9-16.

Wiersum, K. F. 1999. *Social Forestry: changing perspectives in forestry science or practice?* Proefschrift Wageningen Universiteit.

Willemsen, H. (red.) 1992. *Woordenboek filosofie*. Van Gorcum, Assen / Maastricht.

Witsen Elias, J. S. 1959. *Begrip en ontvankelijkheid*. Rede Landbouwhogeschool Wageningen, Veenman en zonen N.V., Wageningen.

WRR Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid 1994. *Duurzame risico's: een blijvend gegeven*. SDU uitgeverij, 's Gravenhage.

Portret van Josette

Josette is geboren op 22 april 1959 te Kerkrade. Zij ziet zichzelf als een dynamisch, inventief filosoof, weduwe van Loek Lenzen sinds 15 juni 1999, moeder van Ruutger (5-10-1988) en Matthijs (5-12-1993), pianist, hardloper en zwemmer.

In 1978 behaalde ze, samen met Loek, haar VWO-B diploma aan het Anthonius Doctorcollege te Kerkrade. Na een jaar bedrijfskunde aan de Technische Universiteit Eindhoven, is ze gedurende tien jaar contractbeheerder van collectieve pensioenverzekeringen geweest. Ondertussen studeerde ze in 1992 af als wetenschapsfilosoof aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Ze was daarnaast geïnteresseerd in vrouwenstudies, educatie en communicatie. Zo werkte ze mee aan een tentoonstelling 'Van Zebra tot Azalea, het heeft allemaal DNA' van het Natuurmuseum Nijmegen. Ze schreef de bijbehorende catalogus. Na haar studie werd ze aangesteld als toegevoegd docent wetenschapsfilosofie aan Wageningen Universiteit. In oktober 1994 startte haar promotieonderzoek. Ze bezocht diverse internationale congressen in Budapest, Florence, Leusden, New York, Melbourne en Wenen. In 1999 ontving ze van de stichting Laura van de Vrije Universiteit Amsterdam een prijs, waarin het succesvol initiatief, om een filosofisch project te laten financieren door het bedrijfsleven, werd beloond. Na haar promotie werkt ze, als acquisitie en marketing medewerker bij Methodische Ethiek en Technology Assessment (META) in Wageningen en Den Haag.

Vertaling samenvatting: Ninette Nelis

Ontwerp omslag: Annemiek Barnouw

Drukwerk: Offsetburo ALCO Harderwijk (0341- 416280)

Drukwerk omslag: Copie Kantoormachines Havelte (0521-342887)

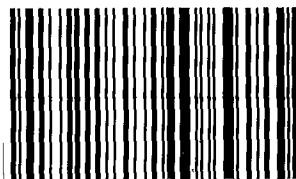
Bindwerk: Handboekbinderij Arend J. Mulder Harderwijk (0341-419201)



WAGENINGEN UR

For quality of life

Wageningen UR library
P.O.Box 9100
6700 HA Wageningen
the Netherlands
www.library.wur.nl



10000910198793